

ПОЕЗИЈА И ПРОЗА:

Георѓи Госиновиќ, Вирџинија Захаријева, Цвејанка Еленкова, Стефан Кисјов, Кристијан Димитрова, Захари Карабашлијевиќ, Малина Томова, Милена Фучеџијева **ОГЛЕДИ:** *Мило Ломбар, Светлозар Игов* **СВЕДОЧАНСТВА:** *Влада Јерошиќ, Јован Појов, Драган Хамовиќ, Предраг Лазаревиќ, Никола Мирков, Владислава Рибникар, Тајјана Субојин Голубовиќ, Љиљана Пешиќан Љушиќановиќ, Светлана Томин, Милоје Пејровиќ* **КРИТИКА:** *Славица Гароња Радованац, Миодраг Машиќиќ, Драгана Белеслијин, Сања Хаџи Танчиќ, Александар Б. Лаковиќ, Младен Весковиќ, Миливој Ненин, Лидија Томиќ, Миодраг Игњатиќ*

Министарство културе Републике Србије
и Покрајински секретаријат за образовање и културу
омогућили су редовно објављивање
Летописа Машице српске.

ЛЕТОПИС МАТИЦЕ СРПСКЕ

Покренут 1824. године

Уредници

Георгије Магарашевић (1824—1830), Јован Хаџић (1830—1831), Павле Статовић (1831—1832), Теодор Павловић (1832—1841), Јован Суботић (1842—1847), Сима Филиповић (1848), Јован Суботић (1850—1853), Јаков Игњатовић (1854—1856), Субота Младеновић (1856—1857), Јован Ђорђевић (1858—1859), Антоније Хаџић (1859—1869), Јован Бошковић (1870—1875), Антоније Хаџић (1876—1895), Милан Савић (1896—1911), Тихомир Остојић (1912—1914), Ваца Стајић (1921), Каменко Суботић (1922—1923), Марко Малетин (1923—1929), Стеван Ђирић (1929), Светислав Баница (1929), Радивоје Врховац (1930), Тодор Манојловић (1931), Жарко Васиљевић (1932), Никола Милутиновић (1933—1935), Ваца Стајић (1936), Никола Милутиновић (1936—1941), Живан Милисавец (1946—1957), Младен Лесковац (1958—1964), Бошко Петровић (1965—1969), Александар Тишма (1969—1973), Димитрије Вученов (1974—1979), Момчило Миланков (1979), Бошко Ивков (1980—1991), Славко Гордић (1992—2004)

Уредничтво

ИВАН НЕГРИШОРАЦ

(Драган Станић, главни и одговорни уредник)

МИХАЈЛО ПАНТИЋ, ЈОВАН ПОПОВ, САША РАДОЈЧИЋ

Секретар Уредничтва

ВЛАДИМИР ШОВЉАНСКИ

Лектор

ВЛАДИМИР ШОВЉАНСКИ

Коректор

БРАНИСЛАВ КАРАНОВИЋ

Технички уредник

ВУКИЦА ТУЦАКОВ

Летопис Матице српске излази 12 пута годишње у месечним свескама од по десет штампарских табака: шест свезака чине једну књигу. Годишња претплата износи 2.000 динара, а за чланове Матице српске 1.000 динара. Претплата за иностранство износи 100 €. Цена по једној свесци у књижарској продаји је 200 динара. Претплата се може уплатити у свакој пошти на жиро рачун број 355-1056656-23, са назнаком „за Летопис“. Адреса: 21000 Нови Сад, ул. Матице српске бр. 1, телефон: 021/6613-864 и 021/420-199, локал 112, факс: 021/528-901.

Е-mail: letopis@maticasrpska.org.rs

Интернет адреса: www.maticasrpska.org.rs

Издаје: Матица српска

Компјутерски слог: Младен Мозетић, ГРАФИЧАР, Нови Сад

Штампа: БУДУЋНОСТ, Нови Сад

Тираж: 1.000

РУКОПИСИ СЕ НЕ ВРАЋАЈУ

САДРЖАЈ

Из новије бугарске књижевности

Георги Господинов, <i>Поред Босфора</i>	323
Вирџинија Захаријева, <i>Свадба</i>	327
Цветанка Еленкова, <i>Слобода је блискости</i>	333
Стефан Кисјов, <i>Година 1997.</i>	337
Кристин Димитрова, <i>Човек који ишце</i>	345
Захари Карабашлијев, <i>Срећан Бо...</i>	348
Малина Томова, <i>Домаћа јесен</i>	353
Милена Фучеџијева, <i>Три њовести</i>	356

ОГЛЕДИ

Мило Ломпар, <i>Титоизам и хрватска културна џолиџика</i> . . .	361
Светлосар Игов, <i>Бугарска књижевност џосле 1989. године</i> . .	414

СВЕДОЧАНСТВА

Владета Јеротић, <i>Свети Сава и данашње време</i>	440
Јован Попов, <i>О херменеуџичару и херменеуџици</i>	445
Драган Хамовић, <i>Очева одшкринуџта враџта</i>	450
Предраг Лазаревић, <i>Љубомир Гаџић између акџта и иконе</i> . . .	456
Никола Мирков, <i>Миодраж Роџић. Зрачак џеретске чедности</i> . .	460
Владислава Рибникар, <i>Говор мржње у џиџини жробља: случај Вла- дислава Рибникара</i>	463
Милоје Петровић, <i>Срјске средњовековне џеме II</i>	
<i>Црквени џексџови — прва лиџераџура средњовековних Срба (Разговор са Татјаном Суботин Голубовић)</i>	466
<i>Народна књижевност је прича о претрајавању у џешким временима (Разговор са Љиљаном Пешикан Љушта- новић)</i>	483
<i>Жене су џонос наџеж средњеж века (Разговор са Светланом Томин)</i>	499

КРИТИКА

Славица Гароња Радованац, <i>Игра кайрица и коментара</i> (Гордана Ђирјанић, <i>Кайрици и дуже приче</i>)	510
Миодраг Матицки, <i>Све је ништа — ништа је све</i> (Милан Орлић, <i>Жудња за целином</i>)	517
Драгана Белеслијин, <i>Грујни њорџреј с градом</i> (Мирјана Ђурђевић, <i>Каја, Београд и добри Американца</i>)	521
Саша Хаџи Танчић, <i>Лирско и џрагично</i> (Симон Симоновић, <i>Педесет две одјаве</i>)	524
Александар Б. Лаковић, <i>Времејлов кроз Кикинду и нас</i> (Милош Латиновић, <i>Седам малих књига</i>)	526
Младен Весковић, <i>Заводљивосј причања мисџерије</i> (Дејан Стојиљковић, <i>Констанџиново раскрџће</i>)	530
Миљивој Ненин, <i>Тојла демисџификаџија</i> (Зорица Хаџић, <i>Отворена џисма Јована Јовановића Змаја</i>)	532
Лидија Томић, <i>Кафкијански случај језик</i> (Веселин Матовић, <i>Ковачи лажног језика</i>)	535
Миодраг Игњатовић, <i>Милисављев венац, роман у џричама-есејима</i> (Чедо Недељковић, <i>Милисављев именик</i>)	538
Бранислав Карановић, <i>Ауџори Лейџиса</i>	542

ЛЕТОПИС МАТИЦЕ СРПСКЕ • МАРТ 2010

CIP — Каталогизација у публикацији
Библиотека Матице српске, Нови Сад

82(05)

ЛЕТОПИС Матице српске / главни и одговорни уредник Иван Негришорац (Драган Станић). — Год. 48, књ. 115, св. 1 (1873)— . — Нови Сад : Матица српска, 1873— . — 24 cm

Годишње излазе две књиге са по шест свезака. — Покренут 1824. год. као Сърбске Летописи. — Наставак публикације: Српски летопис

ISSN 0025-5939

COBISS.SR-ID 7053570

ГЕОРГИ ГОСПОДИНОВ

ПОРЕД БОСФОРА

ТРЕШЊА ЈЕДНОГ НАРОДА

*И ове године
тврешња је зашрпана цветовима
Време је добро ноћи тојле
све говори да ће бити берићешно
види и пчела се пробудила
и да не чује ђаво да не буде нешто
месец-два да чува Господ
да дочекамо Ускрс
да прође Бурђевдан
Посао ће да крене и зачас ће сви
узети учешћа у том прегнућу
момци ће да беру девојке да јуне
старици да скуљају суво грање
и пошљају вајру
Велико управљање комјоша наступиће
деца ће пуцајући тврешњевим листом
биће силна коњица
горе у грању
гуштаће тврешње са кошницом
пичаће и викаће
Деда Деда
направи нам тврешњев тој*

*И ове године неће бити дединоџ
априлскоџ усјанка*

ЧАЈ С МЛЕКОМ

*Шта радиш, шта. Лагано
енглеско јутро, кажем. Чистам
Елиота, слушах Билсе. О,
каже она, како иду заједно?
Као млеко са чајем, кажем.
Као чај с млеком,
исправља ме, ипак је Елиот
толико држао
до тога да буде ѓорак и енглески.
И умирао је по порцелану,
вечерњим новинама,
звуку кашичица. Он
је био чај, он је био чај... Они
бумбари простио су обрали кајмак.*

ПОРЕД БОСФОРА

*Ово, разуме се, није песма
о путовању,
није „Италија” од Вазова, није Величков...
Ово су Буѓари који прелазе Босфор.
Ово су Ladies and Gentlemen,
we arrive in Bosphorus!
Ово је оно — Ко има мушко срце и
буѓарско име.
Ово је пайос наше ироније,
поклањање пре почетка песме.
Ово је Босфор најокон!
Они певају... диже се гора,
тамо се пресијавају сабље џамија, штишова,
тамо се, видиш ли, назире
наша Света Софија,
доле на обали — сараји,
а даље, на сувројној обали је Азија.
Они и певају... први пуш видели обалу,
али чули за њу, читали чак,
онако како се чита кроз сузе
оно синоћ нејробуђено.
Они певају... тамо горе на палуби
увезани у шалове и каје
у разарајућем ветру, помало комични*

између Европе и Азије.
Покушавају да се смеју с нелагодом
ухваћених у неумесни пајос
и смеју се, ослобађају обавеза, сасвим личе
на друге, али певају...
И свако од њих је уграбио врџларски
сандук са блештавом дузмади, са кокардама
џашења у мрак недавно.
О, они су симпатични, ти Буџари!

Иза нас остаје Босфор, испред нас
је црно море
и чезније у магли далеко
ви, родне обале.

РОЂЕН 7. ЈАНУАРА

Носталџија за разгледницама, које
је отац сакупио у фиоци,
за њиховим изрезаним срцима и напписима —
„Срећни као њих двоје”.

Носталџија за Жан Мареом, Лолобриђидом,
старим руским рајним филмовима,
фотографијама „На сваки километар”
(ја имам огледалце са Мишком Бомбом).

Носталџија за старим креветом на селу
са нацртаном шаблом — у азијскојлавом,
два чамца у језеру испред замка,
а у језеру лабудови (уље).

Носталџија за тајисеријом на зиду
и Она, извезена у профилу црвено,
прва жена у мом живоју — конач
на њеном рамену је похабан.

Носталџија за тихим појодневима
И омамљујућим зујањем уморних
мува — које су к њој одавно умрле,
joш истој предвечерја.

*Носталгија за сеоским гробљима,
каменим крстовима, које је зајалио август месец,
по којима мерим свој раси и сричем
прве речи — о... заја... ли... ле.*

*И нека нова '68. — ма прекрати муку
и осветли Срећом вац иуи...*

Кроз седам дана ја ћу се родити и све заборавити.

Превео с бугарског
Велимир Косиов

ВИРЦИНИЈА ЗАХАРИЈЕВА

СВАДБА

*Јуче сам сјаковао твоју хаљину на цвештиће
Да бих те заборавио
О, Венецијо!*

Катија и Флавио Зебонски

Имају част да вас позову на своју свадбу 15-ог јула у селу Боженци.

Мој развод био је два дана пре њихове свадбе. Пука формалност. Већ четири године не живим са мужем. Али дан пре него што сам отишла на суд, изненада сам остала без снаге, стварно — на 40 степени, лежим на каучу, слушавам шум воде са мог диска са звуцима природе и цмиздрим. Знојим се, цмиздрим, успављујем се, опет цмиздрим. Тако ме у заносу затиче вече.

Следећег дана навлачим белу кошуљу као да идем на стрељање, крећем, мрмљајући понављам нешто после судије и на крају се разилазимо.

Идем „Патријархом” и осврћем се — не би ли видела како изгледа слобода. Нема спољашњих обележја. Улазим у Accessoire и купујем огрилицу од светлоплавог камена, чини ми се да највише одговара боји слободе. Стављам шешир у сивој нијанси плаве боје, модел је The Queen of England, са ружом напред и крећем према „Попу” високо дигнуте главе.

Необични аксесоари обележја су слободе на хаљини, сашивеној за свадбу Зебонских. Већ је готова. Зар бих могла иначе да пребродим кризу развода. Креирале смо је кројачица Ценка и ја од белог лана, ручно тканог од грубих нити, без рукава, равну, до средине листова, са изрезом назад све до самог дупета, на грудима у облику срца и без поруба. Нити смо све-

сно оставиле да висе тамо-амо, како им дође од самог штофа. Таква хаљина се може носити и без ципела.

Катју сам упознала у Ђенови. Студирала је културологију на Сорбони и живела са познатим италијанским фотографом који ради за „Вог”. Једног дана се јавила и цвркулала: Мандичка, ми се венчавамо!!!

Увече пре свадбе стигли су код мене кући. Катја болесна, стресирана због предстојећег догађаја, он ћутљив. Говорим неке глупости, стављам на сто нешто да презалогaje. Немам баш шта да им кажем. Управо сам прогнана из институције брака, али морам их угостити. Нарочито Катју. Смештам је у кревет, масирам јој главу, певам успаванке, мажем је којекаквим уљима иза ушију и она тоне у сан.

Сутрадан поворка кола креће према Боженцима. Са доласком, Катјина школска другарица Цвета распоређује нас по кућама. Мене смешта у последњу кућу у селу, нешто ми се свети (?), са једним преводиоцем — Јеврејином, са својим бившим љубавником и његовим ужасно недружељубивим Вуком. Вук — тако се зове његов пас. Домаћин куће покушава да развија производњу нојева. Блатњави, нојеви полако шетају иза оgrade и подсећају на Маркесовог анђела палог у кокошињац кога су изненађени сељаци каменовали. Топло је. Поподне увелико пада киша, осећамо се баш као у свеже упишаном памперсу.

Вечерамо у локалној кафани: хрватски пар уметника-концептуалаца, двојица заљубљених глумаца из Аргентине, један ужасно selfish тенор са својом несташном женицом, Флавијева сестра која личи на њега, черкеског типа — ниска, са кривим ногама од јахања коња и њена двадесетогодишња ћерка која свуда вуче двогодишњу бебу коју је родила пре него што их је бебин отац напустио. Бебу зову Sex bomb. Ту су и лепотан Алесандро, Паоло и његов брат — синови власника фудбалског клуба „Интер” и још неки људи, не памтим више који. Има и много мачака, али се њихов број осетно смањило након појаве Вука.

Одлазим кући. Покушавам да читам, али нестаје струја. Светлост жмирка као да сам у дискотеци. Одасвуд извире врела влага. Сутра ће се људи венчати, живеће заједно, а мене је спопао неки страх, зуби ми цвокоћу, сва се тресем: нешто се бесповратно дешава. Нешто фатално лебди у ваздуху. Гурнута сам на крај света. Вук завија, нојеви вриште у кокошињцу, двојица мојих сустанара минирају кућу хркањем. Доживљавам *déjà vu*. Куће које се распадају изнад морских понора...

У овој ноћи ја сам најуклетије биће на свету у соби са решеткама окренутој према реци. Ни шум воде ме не смирује. Злокобна грмљавина пара небо и оно се отвара. Не падају ка-

пи, већ се ведро изливају на кућу. Река језиво хучи. У суседној соби неко се загрцнуо и очајно се бори за гутљај ваздуха. Немам сна. Кажњена сам.

И зато што сам сама и зато што сам неударна.

Пам је на кастиngu у Риму. Немам баш ништа.

Ујутро сунце сија. Као да се ноћу ништа није догодило. Задивљујућа невиност природе после непогоде ноћи. Долази светлост и свему даје опроштај. Свему. Нисам била једина која је имала ноћне море. Оправдавамо их олујом.

Пијемо кафу, једемо бело слатко и свако иде на своју страну да би видео шта је остало од села после потопа. Све је на свом месту: црква, мале радње, дивна дворишта и чаробна свежина.

На подневном сунцу пресијава се колекција великих ножева. Одбачени Цветин љубавник хоће да их купи, али му Јеврејин одвлачи пажњу. Нестају у кафани.

Поподне крећемо према Габрову на венчање у цркви. Катја сија пред олтаром, виша бар две главе од Флавија, витка, црних очију које се пресијавају. Уз тело јој је припијена бела чипкана хаљина на цветиће, са дугачким шлепом отпозади. Флавијева брада је већ израсла. Поп узима две прекрасне круне, али их успут помеша, њена сеже до носа, а његова се једва држи, не померају се, чак и не дишу.

Церемонија је у јеку. Сви су се побринули да буду лепи на свадби. На сликама које касније гледамо ми, девојке, налик смо краљичиним дворским дамама: шешири, рукавице, накит. Алесандро, лепи Флавијев пријатељ, обучен је у црвену униформу са еполетама, са предње стране белу и са златним дугмићима. Испод ње виде се фармерке. Нешто слично Џонију Вокеру, али праћено непрекидним италијанским осмехом. Паолов брат, који се преселио да живи код Цигана у Тројанском Балкану, отишао је на бувљак и дотерао себе и свог петнаестогодишњег сина. Обојица су обучена у одела од тревире љубичасте боје, са жутим кошуљама и белим зумбаним ципелама са оштрим врхом. Јеврејин иза мене зановећа да је нервозан. Једино он признаје. Појма немам зашто трошимо толико живаца због једне свадбе. Касније читам у једном журналу да је свадба после развода највећи стрес. Ућуткујем га, штипам га, али он само једно понавља — нисмо попили нешто. Па целог јутра је пио, не, не, није довољно у таквим приликама, цмиздри он.

Катја и Флавио су рекли Да. Излазе посути парицама и житом. Лети букет младе!

Не отимам се. Хвала.

Свадбена ноћ почиње полако са тешком вечером која је постављена у дворишту испод масивних платана. Стигли су готово сви, укључујући и једну „ладу” са мојим пријатељима — стално присутним на журкама, они ће бити DJ. Паоло поклања младенцима оркестар тамнољубичастих Цигана. Јагњеће печење, вино, здравице родитеља и... блага кишица. Људи једу, веселе се, музика је баш како треба, плешемо, оркестар гласно свира. Киша постаје све јача. Нико није затечен. Такво је предвече у Боженцима. Катјини родитељи стоје испод два кишобрана. Из даљине личе на пар бетонских јелена. Вече се наставља. Киша пљушти. Људи батаљују храну. Једини начин да свадба што пре прође је да се плеше, дајемо све од себе. Хоћу да се отарасим беле хаљине, исувише је невина за ово доба и враћам се боса, у црном комбинезону и са плавим симболом слободе око врата. Разапели су тенду изнад Цигана како не би вода улазила у инструменте.

— Чочек yourself — дере се DJ.

Јагњетина се дави у тањирима.

Флавијева сестра је невероватно секси. Тенор подиже свој баршунасти глас, јер његова жена флертује са Алесандром, шта ће — тако је. Хрвати поново откривају чочек испод европских наслага, вођени, *figurez vous*,¹ Паоловим братом и његовим сином који очито нису губили време у табору.

У паузама наступају моји DJ-еви са *Sex bomb*-ом. У два ујутро беба *Sex bomb* уопште није имала намеру да преспава свадбу свог ујака. Боса, са блатњавим памперсом, беба провлачи своју велику главу између ногу плесача и пева заједно са Том Џонсом „*Sex bomb, Sex bomb, Baby Sex bomb*”... Флавио је некуд повео тешко коло. Тело му се тресе. Први пут видим такав невероватан микс арапских, грузијских, корзиканских, грчких и бугарских поскакивања и подврискивања. Из његовог тела дишу номади, стада и вукови.

Вук завија из штале, везан и љубоморан због журке. Његов власник је толико пијан од љубави да у реским трзајима повраћа у тањире. Затим пада на столове да би мало одспавао. Цвета флертује са Алесандром. Пљушти топла киша. Блато. Коса ми лети на све стране — слободна, без фризуре. Од прстију нагоре пењу се врући таласи. Плешемо у очекивању Великог Потопа. Тако се дочекује потоп, а не у разним ковчезима.

Аргентинци нас зову једно по једно у ресторан, на сувом, и постављају пред камером питања о односу према браку, према младенцима и љубави. Озбиљни смо. Одједном треба говорити. Долазимо на ред и ја, онако мокра са припијеним комби-

---

¹ *figurez vous* — (фр.) представите себи.

незоном, сва блатњава, јер сам неколико пута падала, кажем шта све мислим о томе на непостојећем језику, али са апсолутно правилним интонацијама.

Око пет ујутро журка је у апогеју, један од бетонских јелена испод кишобрана се помера, Катјин отац ми прилази и сузним очима моли ме да се мало одморим, позлиће ми. Одговарам му неким клишеом и он седа на оближњи пањ поред денсинга, не скидајући поглед са мене.

Пре него што смо се разишли, спопала нас је животињска глад, па смо се прихватили јагњећег печења. Пре тога смо се стровалили у седеће гарнитуре, спотичући се о одбаченог Цветиног љубавника — копију Маркесовог анђела из кокошињца који је огрезнуо у властити сос. Изнели смо га пре него што су га убили изненађени сељаци.

Око подне ме буде нељудски урлици, лавез и кокодакање. Излећем на чардак и видим како је Вук најзад ушао у кокошињца и напада нојеве.

Домаћин, очито, покушавајући да их одбрани, лежи на земљи страшно изуједан и вришти.

Го, као од мајке рођен, поред мене прелеће одбачени Цветин љубавник и прескаче ограду. Тамо се Маркесова шема махнито разбија, јер већ имамо два блатњава анђела, изуједане нојеве у ставу класичног хора и Вука у улози изненађених сељака. Што му не смета да се баца час на људе, час на домаћина.

Трчим напред, отварам врата од кокошињца да би Одбачени могао да изведе Рањеног. Ту негде треба да избије кратак спој целокупне свадбарске напетости.

Зову хитну помоћ. Мајка домаћина избацује мој пртљаг из куће. Кофер пада на главу Јеврејина који пиша у цвећу. Он се лако залелуја, седа на степенице и чежњиво ме пита да ли имам пиво. Одбачени склања Вука у дип и закључава га, плаћа штету за птице и брзо напушта гето нојева и његове изненађене становнике.

У кафићу један за другим на бину излазе главна лица са свадбе Зебонских. Кривонога сестра је окупала The Sex Bomb и она се сија као природа после кише. Хрвати узбуђено причају о свом новом концептуалном пројекту — путовању кроз Кину са властитим аутобусом и зову и нас да из ових стопа кренемо. Паоло исповеда интимне детаље са турнеја Азиса по Италији — он је луд за нашим фолк звездама и чак је саградио хамам у својој кући у Милану. Пар јелена без кишобрана изгледају живље него јуче.

Појављају се и младенци, дочекани овацијама. Лете марамице са ледом, шољице кафе, пиво, колачи, пите и овчије млеко. Нешто се десило. Мало смо збуњени после свечаности

која нас је неочекивано зближила. Немамо језик на којем се говори дан после свадбе. Носимо велике тамне наочаре.

Колико год да је тежак мој мамурлук, не могу, док се вучем према кафићу, а да свуда не приметим натписе на француском и кокетне сандучиће са љубичастим и црвеним мушкатама на прозорима. Њих, Бога ми, јуче није било. У тренутку док саму себе зачуђено питам да ме због толиких емоција ових дана није можда спопала тешка деперсонализација или неко раздвајање личности, па се све то претворило у фугу,² чујем Катју како пита:

— Могу ли да вас питам где смо или... почињем да шизим.

Гледамо се иза тамних наочара.

— Где треба да будемо? — није добро чуо Јеврејин.

Аргентинци, познати по свом латиноамеричком магичном реализму, само се смеше. Толико је било тих кола, тих латиноамеричких корака, па није ни чудо да смо стигли и до...

— Ма, глупости — смеју се моји пријатељи DJ-еви. — Овог јутра у Боженце је стигла швајцарска филмска продукција, снимају неки филм.

— Ово се зове замена филма — каже Одбачени.

Поред мене безгласно седи Цвета и мота у свом простору неки трећи филм. Није мала ствар организовати свадбу.

Интернационално присуство се разлеће на све стране. На крају желим све најбоље младенцима и полазим.

У повратку берем сунцокрет.

Слободна сам.

Превела с бугарског

Асја Тихинова Јовановић

---

² Доживљавање реалних догађаја о којима личност нема успомену.

ЦВЕТАНКА ЕЛЕНКОВА

СЛОБОДА ЈЕ БЛИСКОСТ

КРСТ ЛЕОНДАРДА ДА ВИНЧИЈА

Ево, овако налазе убијене жрџиве — са раширеним ногама и рукама на сџрану. Тако сџавају деца у најслађем сну. Еџо, џако ћу, окачена на ченђеле џреко џуџа џебе да се увијам џри сваком џвном додиру. Скочањеним џелом, изломљеним чак до џрла. Ево, овако — оџворених усџа, чекајући да сџавиш рајбер, да заџвориш враџа која удара веџар. Да џа џодвежеш, као код зубобоље. Да сџиснеш нођу јађњеџа, након џџо си џа уџовио. Нођу младе невесџе која хоће да зачне. Разлику између крџа Леонардовођ и Хрисџовођ.

СВЕТЛОСТ У НАМА

Није само чаџа, коју си исџусџио и која је џреламала свеџлосџ у чеџири боје, оним џарчићима исџод сџоџала, била сло-мљена када си десним куком ударио о ивицу сџола, док си брзао (у џочешку је џоцрвенео, касније џоџлавео, а на крају џосџао зелен и жуџ), већ је и неколико дана, не секунди, било скрхано. И џо џе болело, без забијања било каквођ сџакла. И било је мрачно, али ниси се џлаџио да идеш бос. Као разбијени џрозор који осџаје оно џџо јесџе, не као осџали који се расџрше. Не као ођледало Снежне краљџце.

ПРАВО СИТО

Највише воле деца на џлажи да се иђрају са сџџом. Зађребу џесак лоџаџиџама, џросеју и круџније каменчиће сџављају на

сїрану. Праве жомлице. Оно што остане урушава се, па поново загребу, све дубље и дубље. Сито је с најмањим руйама (нарочито кад се просејава брашно). Тада се избацује оно кружно. Тешко ми је да кажем, када наступе рашови, да ли ми син просејава или моја мајка. Знам само да је то једно предусловно делање. И да је у ствари песак право Христово сито река из којих пијемо.

КЛАЊЕ

Пећине смо, зашто печемо изнутра. Независно од тога да ли најољу пада киша, да ли је суша. Увек печемо изнутра. И још силније кад настану поштои. Подземних река има много, не могу све да их избројим. Све до једне су слане. Види се по сталактититима и сталажмититима. И још по побелелим стенама. Рекох стене, које се нижу, као милхрой. У слојевима. Највише печемо у угловима, шамо где се сједињују зглобови чељусти. И шај мирис на влагу, и то црно — у руйи се само разрећује. Чекиња, коју чистицици ножем.

РАСПЕЋЕ

Кад грлици једним загрљајем полико широким да ништа не остаје. Кад сиаш супу у плишак шанир да се разлије за куче или мачку. Кад ши дланови у молишви постану профил крста. Кад крст постане анфас швојих дланова у молишви. И нема разлике између сабирања и растварања. Између пламена и воска који почиње да цури. Кад сместици симболе иза симболике, шада си разумео шта је смирење и шта је екстаза — профил и анфас са неке Пикасове слике. Или било шта друго, које растето почиње да бледи.

ДИЛЕМА СА ЗМИЈОМ

Сламнаша капа на швојој глави, кроз чије дно пронице сунце шако силно да заслепљује и сместа се цело у опвор не већи од нокта једног пса, сламнаша капа, по чијој се периферији расејава светлост и која је створена да прави сенку, шаму, удаљена од центра, макар и у обрисима, сламнаша капа која увек почиње да се пара по ободу — ево, једна сламка штрчи жута и увијена, али коштуњава — она је Твоја. И уместо да пичупамо сламку, пребало је да је вратимо обратно.

РОЂЕНДАН

Ошкaд сам први први повукла из мајчиних жруди, видим само кружове са шачкама у средини. И будистички симбол, и египћанско око, чак и крсти. Који оцртавају правилан круж око три зрака. Четвртим га забијају у земљу. Као свећу на рођендан, као дрво. Да има чиме да силази и да се пењеш. Најокон, да има шта да лижеш. Неки се само облизују — кучићи којима се баца са првезе. Да би дунуо у свећу, сазињеш се. У свећу — баш и пред твој срца. И на многаја лећа.

ЛЕГЕНДА О НАРЦИСУ

Сваке вечери чекао ју је на прозору. Но само себе је видео и увек одлазио. Док једног дана није решио да је дочека и престао да чека. Како је био нагнути над водом, пустио се и заливао. Не као људи са главом изнад, већ као рибе. У почетку се јавио једануи-двајуи, као делфин или кић, да удахне ваздух, а пошом је пошонуо за сва времена. Са вечито ошвореним очима унутар огледала. Дрући су насављали да уче о еволуцији — како су с временом водоземци изашли на коино. Дрући су насављали да причају легенду о Нарцису.

СЛОБОДА ЈЕ БЛИСКОСТ

Они мери базена које прелази горе-доле. Базен, издељен на ходнике. Они мери обале које прелази горе-доле. Обала, издељена на заливе. Они мери града које прелази горе-доле. Град, издељен на улице. И расте и најиче. Нарочито ноћу, када враћа главу под своје крило. Али никад не поље, макар и да може. А ти, најравио си сшазу шамо где не расте шрава. Као у ораховој сенки. Јесте слобода. Не да ти је дају, не да је сам узимаш.

ДОБРО И ЗЛО СЕ ПРОГОНЕ

Колико много маслачка у мору као исма заљубљених — колико много удављених љубави. Колико много галебова са сшрасним ишшањем, као мачке у проље, колико много наде и пробуђене љубави. Изнад моје главе док ишвам. И у исто време видим шрбухе сасвим налик на ону бомбу над Хиросимом, као иси-

ӣање ӣс̄т̄р̄еб̄ӣѣ̄ља у Дрӯџом св̄е̄т̄ск̄ом рай̄у, из црно-белих фил-
мова. И у ӣст̄о време — рачӣће са љре̄врнӯѣ̄ним љрбухом, да их
љуља море, са ш̄ӣѣ̄љкама, сложен̄им на ѓрудима као код де̄т̄е-
ѣ̄та које с̄јава, као код мр̄ѣ̄ваца.

Прево с бугарског
Велимир Кос̄ѣ̄в

СТЕФАН КИСЈОВ

ГОДИНА 1997.

Када сам стигао испред Парламента, тамо је већ било пуно људи који су га окруживали са свих страна. Звиждали су, дували у пиштаљке, скандирали „ђубре црвено” и „убице”, бацали грудве на полицајце. Испред цркве „Александра Невског”, на оној страни према Парламенту, били су постављени звучници са којих је „Дарик радио” емитовао свој програм. Укључивали су се — час из Парламента, час споља. Запитах једног човека колико је сати. Било је пола пет по подне. Одлучих да свратим до паркића испред „Кристала” и да купим неки сендвич. Упутио сам се према киоску преко пута италијанске амбасаде, али је ред био превише дугачак. И тамо се емитовао „Дарик”. Нисам био вољан да чекам, па одлучих да одем другде. Нисам био гладан, желео сам само да нешто презалогам. У том тренутку су се из правца Војног клуба, возећи улицом „Цара Ослободиоца”, појавила два „мерцедеса” и стала тачно испред мене. Из плавог је — други је био црне боје — излетео будући председник Петар Стојанов и пешице, чврстим кораком, упутио се, ходајући средином улице „Цара Ослободиоца”, према Парламенту. Обезбеђење је потрчкивало за њим. Одустао сам од сендвича и кренуо куд и они. На почетку као да нико није примећивао Стојанова, међутим, када је стигао испред аустријске амбасаде људи га одједном умотрише. Неки у његовој непосредној близини поздрављали су се с њим. Наставио је брзо да корача. Код Академије наука око њега се већ створио јак кордон људи који су му аплаудирали и извикивали његово име. Видео сам бившег колегу Томислава Русева, пре извесног времена сам се посвађао са њим због једне репортаже — полакомио се да је уради уместо мене. Успео је да се дочепи Стојанова и са мобилним у руци почео да му поставља питања. Сада је радио за „Дарик”. Стојанов је наставио даље и

ушао у зграду Парламента. Кренуо сам између гомиле и испред главног улаза, у близини споменика „Александра Другог”, приметио сам Елан. Гледала ме и смешкала се.

— Откад си ту? — питао сам.

— Дошла сам малопре — рече. — Свратила сам да проверим електронску пошту и чула сам ову дреку.

— Биће густо — рекох. — Управо је стигао Петар Стојанов.

— Председник?

— Да. Ушао је у Парламент.

Људи су скандирали „доле БСП”.*

— Шта ће се сада десити? — упита Елан.

— Комунисти су унутра — објаснио сам. — Људи желе да они прихвате изборе пре рока, у супротном им неће дозволити да изађу. Пре пар година били су тако затворени, али је Желев наредио људима да се разиђу. Не верујем да ће Петар Стојанов урадити исто.

— А зашто је Желев рекао да се разиђете? — питала је Елан.

— Не знам. Вероватно се уплашио. Да су тада људи ушли у Парламент, комунисти би употребили силу и настао би покољ. Да се десило тако можда сад и не бисмо били овде.

Елан ме је гледала са неповерењем.

— Шта вичу ови људи? — упита.

— „Бубре црвено”.

— А шта то значи?

Превео сам.

— „Бубре црвено” — поновила је, — то су социјалисти, зар не?

— Да.

— Није ли мало претерано?

— Јесте — сложио сам се, — али људи су очајни.

— Моји пријатељи, Американци, не могу разумети Бугаре — рече Елан. — Чуде се како могу да живе са платом од двадесет долара, а да се не побуне.

— Досад су људи били ошамућени — одговорио сам. — Бугари су стрпљив народ, али када се разбесне, ништа не може да их заустави.

— О, баш је seksi — насмехи се Елан.

Људи су настављали да скандирају, бацајући грудве и камење на Парламент. Било их је све више и више, баш као и полицајаца иза ограда око зграде.

---

* БСП — Бугарска социјалистичка партија, наследница Бугарске комунистичке партије — бел. пр.

— Гладна сам — рече Елан. — Хоћеш ли да свратимо негде да нешто поједемо?

— Наравно — одговорих.

Отишли смо у један кафе у улици „Шипка”. Био је пун и било је вруће, али ипак смо нашли места. Са радија су стално емитовали вести са трга испред Парламента.

— Шта хоћеш? — упитао сам Елан.

— Тост сендвич са шунком — одговори. — И фанту лимун.

— Два сендвича са шунком — рекао сам жени за шанком. — И две фанте лимун.

— Седите — насмеши се она. — Донећу сендвиче за који минут.

— Хајде да седнемо — обратих се Елан. — Девојка ће донети сендвиче. Платио сам и узео две флаше фанте са две чаше. Сели смо за сто поред прозора. Напољу је било сумрачно.

— Бугарска је све егзотичнија — рече Елан. — А ја не знам шта ћу са својим животом.

— Зашто? — упитах.

— Више од шест месеци живим у Бугарској, а и даље немам посла.

— У праву си — сложио сам се.

— Још увек имам неког новца, али не знам колико ће дуго да ми дају са кредитних картица — наставила је Елан. — Неће вечито да буде тако, зар не?

— Управо тако — климнуо сам главом.

Разговор ме је чинио нервознијим.

— Знаш шта — рекао сам, — зашто не бисмо отишли у Америку? Тамо ћу ја нешто да радим, а ти ћеш учити.

— Али ти ниси желео да одеш у Америку — зачуђено ме погледа Елан.

— Заиста. Нисам хтео. Па шта онда? Одлазак тамо и није бог зна шта. Седам сати авионом.

— А шта ће бити са твојом породицом? Са сином? А и новца немаш, зар не?

— Неће ништа бити — одговорио сам још нервозније. — Моја жена се сналази и без мене. Осим тога, увек могу да се вратим.

— Али обоје немамо новца — клатила је главу Елан.

Била је све хладнија и то је подстицало некакав ентузијазам у мени.

— Имам хиљаду и по долара — рекао сам. (Жена ми је их вратила.) — Имам и стан. Продаћу га. Добићу најмање петнаест хиљада долара. Замисли како стижемо у Њујорк. И нашу

прву ноћ. Немој бити кукавица, Елан. Дај, бога му, да прецртамо све и да бежимо одавде.

— Ти ниси нормалан — рекла је. Паклено озбиљно.

Жена са шанка донела је сендвиче. Ћутке смо јели. На радију су јавили да су демонстранти пробили кордон полицајаца и улетели у зграду Парламента.

— Стварно? — није веровала Елан када сам јој превео.

— Тако су рекли. Идемо тамо, хоћеш?

— Добро.

Појели смо сендвиче и кренули. Напољу је одјекивала вика гомиле која је постајала све гласнија како смо се ближили Универзитету. Паркић поред Парламента био је пун људи, а групе око споменика „Климент Охридског” биле су све гушће. Људи су се тискали око зграде Парламента и улазили кроз врата и поломљене прозоре. Неки мушкарац ломио је стакла лактом. Други су се пењали на кровове кола и скакали по њима. Полицајци, опремљени шлемовима и панцирима, стајали су окупљени на супротној страни зграде. Међу њима било је и новинара са камерама и фотоапаратима. У том тренутку изнутра су бацили сузавац. Очи су нас пецкале, па смо Елан и ја кренули према споменику „Цара Ослободиоца”. Тамо су ложили ватру. Елан је застала да се мало угреје поред једног дечака који је свирао гитару и певао, остали су га пратили. Дечак је био умотан у америчку заставу.

— Идем опет да проверим Интернет — рече Елан. — Хоћу да видим да није нешто стигло.

— Зар није већ касно? — изненадих се ја.

— Раде до седам, али увек има неког ко ме пушта да прочитам пошту — рече Елан. — Љубазни су, допадам им се.

— Бићу ту — рекао сам. — Поред ватре.

— Враћам се за десет-петнаест минута.

Клуб је био у близини, изнад „Кристала”.

— Добро.

Кренула је, видео сам је како се помешала са људима који су испунили улицу „Шипка” и нестала у мраку. Око мене људи су певали и грејали се на ватри. Неки су наставили да опседају Парламент, викали и бацали грудве на прозоре. Стакла су се ломила. У неко доба појавили су се војници и поређали се око главног улаза на страни Академије наука. Било је много полицајаца који су чували зграду са унутрашње стране. Тамо, из правца „Александра Невског” осећао се сузавац — мислим да је тај гас био употребљен, нисам сигуран, ветар га је разносио. „Дарик радио” емитовао је информације о догађајима и музику, углавном рок. Све је личило на велики шоу програм. Елан се вратила након пола сата. Прошетали смо још мало

около и неки минут пре осам сати одлучили да одемо на вечеру. Када смо прошли поред „Александра Невског” видели смо да већ стижу кола Хитне помоћи. Било их је различитих — од совјетских „волги” до минибуса и пикапа. Сви су имали упаљена ротациона светла. Неки људи су покушавали да им препрече пут.

— Само преко мене мртвог! — драо се старац возачу кола Хитне помоћи.

— Зашто сте дошли? Ко вас је звао? — питала је средовечна жена. Возач је нешто одговорио, нисам разумео шта. Простор око цркве „Александра Невског” испунио се колима Хитне помоћи, која су светлела у мраку, црква се купала у светлости рефлектора, а звучници су одјекивали. Ушли смо у пizzerију „Венеција”, наручили као увек маргарете и бокал вина, а затим је Елан рекла:

— Треба да разговарамо.

— Добро — одговорих и загледах се у нашу конобарицу. Имала је лепо дупе.

— Веома је важно — незадовољно ме погледа Елан.

— Добро — климнуо сам потврдно главом. — Реци.

— Враћам се у Америку — рекла је и ућутала.

Насмешио сам се.

— Увек негде путујеш — рекох. — Најпре Мађарска, затим Русија, управо си била у Норвешкој, добро — путуј, иди за Америку. Па ти си Американка, зар не?

Елан климну главом.

— Ништа не разумеш. Овога пута је другачије.

— Зашто? — упитао сам је, цинично се осмехнувши. — Желиш можда да кажеш да идеш заувек?

— Не знам — рече. — Али ће бити на дуго.

— Колико дуго?

— Не знам — рече она.

Почела је да плаче.

— Добро — извештачено сам узвратио и опет погледао у правцу конобарице. Она је стајала наслоњена на шанк и разговарала са неким младићем. — Јадна Елан. Путује за Америку, а мене препушта лепим Бугаркама.

Плакала је још гласније.

— Хајде, доста. Шалим се — рекао сам. — Извини. Још не могу да сварим то о чему говориш. Зар ниси причала да остајеш у Бугарској најмање годину дана. Тражила си посао, зар не?

— Да, али га нисам нашла.

— Тако је. Ниси га нашла. („И ја ту ништа нисам урадио”, додао сам у мислима.) — Када се спремаш да кренеш?

— Авион за Њујорк лети за четири дана. Путоваћу из Беча. Тамо је карта најјефтинија.

— За четири дана? А када полазиш за Беч? — питао сам.

— Прекосутра.

— Прекосутра?

— Да.

Одједном ми се учинило да нестајем. Све је ишчезло — и земља у којој сам живео и жена коју сам волео. Одлазила је.

— Разумем — рекох.

Девојка је донела пице. Елан ме погледа. Више није плакала.

— Реци нешто — огласи се она. — Молим те. Не буди тако хладан.

— Нећу — одговорио сам.

Ћутао сам, покушавао сам да мислим.

— Молим те — поновила је.

— И када си донела одлуку да путујеш? — упитао сам. Био сам бесан.

— Када већ не могу да нађем посао ту, боље да одем на „Колумбију” и упишем специјализацију у другом семестру — објаснила је она. — Морам да размишљам о будућности, зар не?

— Мислио сам да ти се Бугарска свиђа.

— Свиђа ми се, збиља. Веома је егзотична, али зар бих могла да живим овде када немам посла?

— Можда би могла да нађеш посао на универзитету у Благоевграду — рекао сам, свестан лажљивости мојих речи.

— Већ сам одлучила — прекину ме она, вероватно помисливши исто. — Не вреди да ме разувераваш.

— Нећу — рекох. — А о мени, да ли си мислила о мени?

— Ти остајеш ту. Ако желиш, можеш да дођеш у Америку.

— Нико ми неће дати визу. Веома добро знаш да је тако.

— Можда ти је дају — рекла је. — Осим тога, ја те нећу заборавити.

Ове речи су ме избациле из колосека.

— Ради шта хоћеш — рекао сам. — Али од овог часа ми смо само пријатељи.

— Пријатељи? — разрогачила је очи.

— Да — одговорио сам. — Увек си то хтела, зар не?

— Да — климнула је.

Јели смо. Чим смо завршили, кренули смо према њеном стану. На ћошку улица „Дондуков” и „Раковски” стајала су полицијска кола и мотоцикли који су блокирали саобраћај у обе улице. Из правца цркве „Александра Невског” допирала је вика гомиле. Ушли смо у њен стан, укључио сам телевизор. Почеле су вести, емитовали су и репортажу из Парламента,

затим смо слушали вести Би Би Си-ја, јављали су о „догађаји-ма у Софији”.

— Ви Бугари постајете славни — рече Елан.

— Да, управо тако — одговорио сам.

Скинула се као од мајке рођена и легла у кревет.

— Веома сам уморна — рече и насмеши се.

— И ја — одговорих.

— Дођи.

Нисам ништа рекао.

— Дођи — поновила је.

— Не — рекох. — Разјаснили смо то. Остајемо пријатељи.

Нема секса.

— Али зашто?

— Не знам — рекао сам. Лагао сам као циганин. — Биће боље за мене, ако се управо сада растанемо. Без секса, најмање толико.

Боже, колико сам је волео!

— Али то је глупо — побуни се Елан. — Добро, нека буде како хоћеш. Ако желиш, можеш да кренеш.

— Да ли ти то желиш?

— Не, али ако ти желиш...

— Касно је — рекох. — Остаћу да спавам ту, али у другом кревету. Ако, наравно, дозволиш. Већ... смо пријатељи, зар не?

— Наравно, пријатељи смо. Ако желиш, спавај овде.

Легао сам у други кревет и она је одмах угасила лампу. Изнутра сам се сав тресао. Желео сам је, мислио сам једино о томе да за два дана иде, чинило ми се да ћу полудети. Требало је да одем, знао сам да је требало, али нисам могао снаге да се покренем из кревета. Нисам могао да заспим, нити ока да склопим. У мојој глави вртела се само једна мисао — Елан одлази! Прошло је неколико сати, задремао сам. Пробудио сам се и видео је како лежи поред мене на кревету, нага.

— Губи се! — вриснуо сам. — Не желим да водимо љубав!

— Молим те! — плакала је. — Не чини то! Глупо је да спавамо у различитим креветима, ја те желим! Желим те!

— И ја тебе желим — рекао сам. — Али већ сам ти објаснио, хоћу да будемо пријатељи. Зар не разумеш?

— Разумем — плакала је све јаче. — Све разумем, али ја хоћу тебе. Сутра ћемо се растати, а ти си толико хладан, толико окрутан. Зашто ми то чиниш? Зар не разумеш да ми наносиш бол? Молим те, немој ме мучити!

— Не — рекао сам и придигао се у постељи. — Ако одмах не устанеш из мог кревета, ја ћу отићи.

— Молим те, немој! — привијала се уз моје ноге — гола, уплакана и мала, у тамној соби. Ћутао сам и слушао је како

плаче. Потом, она је устала и почела да ме љуби — образе, усне, врат. Знао сам да није требало да остајем у овом стану, требало је да одем. Најзад сам то урадио. Упалио сам светло и обукао се. Елан је стајала и гледала ме ужаснутим, разрогаченим очима.

— Заиста идеш? — упитала је када сам пришао излазним вратима.

— Не могу остати — рекох. — Већ сам ти објаснио...

— Иди до ђавола... до ђавола... до ђавола... — вриштала је, ударајући ме својим малим песницама по лицу, по телу, по рукама којима сам се бранио од ње, избежумљене од беса и страсти, наге, очајне и вољене, моје Елан, жене коју сам волео више од свега на свету и због које сам био спреман истог часа да умрем. Више нисам владао собом.

— Прекини — плакао сам и ја. — Прекини!

Ухватио сам њене руке, загрлио је, пољубио, све је било изгубљено, моје лице се купало у њеним сузама, моје сузе су обливале њено лице. Одлази, она одлази, њене усне су ме пекле, усне које ће после два дана бити далеко од мене, њена топлота ме је обавијала, топлота коју ће ми она отети, вриштала је, затим је тихо јецала, шапућући „Волим те... волим те... волим те...”, најдраже речи, речи које слушам последњи пут...

— И ја те волим — шаптао сам њеном лицу. — И ја... те... волим...

Превела с бугарског

Асја Тихинова Јовановић

КРИСТИН ДИМИТРОВА

ЧОВЕК КОЈИ ПИШЕ

ЕВА

*Негде зоре по сирајовима
Ева шоне.
Сред фонџана од измишљеног цвећа —
нема више никога ко би донео
право.
Она губи снагу. Тело јој се
згушњава.
Више не говори.
Доле у собици под ситејеницијем
вену модни часописи
са њеним сликама.
Данас њене воде
Пролазе кроз цеви.
Њени испрошени нерви
не доушћају јој ока да склоји.
— Како си? — њењем се невидљива
међу вазе са оштрим гладиолама.
(Под ногама хрскају нарциси.)
Ева седа на кревет, изражи своје њауче.
Видиш, зар не,
и шири обе руке које иначе
не можеда покрене.
Време је,
декор се распада.*

САНАТОРИЈУМ ТУЋЕ СМРТИ

Болесна кућа се исправила
на рубу свих минућа
и доле се виде звезде.
После њодне светили сала
за рехабилитацију,
а ноћу — неки од њрозора,
где се у бесаници њресџижу
дневне вести.

Новине су
џисма јучерашњеџ светиа који је данас
несџао
и нема начина да знаџ џџа
се заисџа доџодило.
Ваздух је чисџ и сам улази
у храма џлућа.
Тамо, џамо.
Тамо се џеџају људи са џресађеним
сџварима
и на свако џиџање одџоварају
џа „џолако само”. Заџрђу оџрџач
око џела, џуђеџ у светиу,
и ослуџкују своје срце
које џрича
ужасну џуђу џричу.

ЧОВЕК КОЈИ ПИШЕ

Сиџурна сам
да себе није смаџрао
малим.
Колебао се да ли
да џређе улицу и у џоследњем џренуџку
ухваџи ауџобус.
Нисам џа видела како
је усџео да се џоине
уз сџеџенице.
— Како се џи зовеш? А?
Како се зовеш? — џиџале су џа
брижне џеџкице које су нађуџиле
неџџо недоџуџиво.

Он не одџовори.

По целом његовом лицу биле су хемијском
оловком
ишврљане сложене фигури —
ромб са иначком у средини на једном образу
повезивао се с обрвом на сујројној страни,
ицецишавајући све на иуиу.

— Његова мајка ће сада полудети
од ужаса! Да! Полудеће
од ужаса — кукале су брижне
шеицице.

Најверовајније
он није могао да говори,

али цело јуири иисао је иисма
ио свом лицу, и они који су се заициа
интересовали могли су
да ирочицају:

— За мнош нема ко да илуди од ужаса.

Ауиобус је оиворио врица за нове људе
и он несцаде
ицамо негде...

ЛИТЕРАТУРА ЗА ПУТ

У хошелу, до ког је доцао,
сцезао је
свеицећу чацу коњака сред неиознаицих брда,
ириремено. Девојка са рецеиције
уиу га иреко наочара дебелих као иеиеларе
и иружи му ноиес. Госиодине,
ево иоруже за вас
од ваце жене.
Хвала, немам жену,
али када иронаћем ицакву,
иричицаћу иоручу.

Превела с бугарског
Елизабети Георгиева

ЗАХАРИ КАРАБАШЛИЈЕВ

СРЕЋАН БО...

Она: Чујеш ли ме? Да ли ме чујеш?

Он: Да, чујем те.

Она: Хало? Срећан Бо... Чујеш ли ме? Да ли ме чујеш?

Он: Одлично те чујем. Срећан Бо...

Она: Везе су стварно ужасне, веруј ми...

Он: Тако је.

Она: Молим?

Он: Тако је, кажем... Ужасне су...

Она: Зашто ми говориш оваквим тоном?

Он: Каквим?

Она: Нисмо се чули недељу дана, зашто ми говориш тако?

Он (прави паузу): Недељу дана...

Она: Да — недељу дана. (Пауза.) Аха-а, сада разумем, значи због тога? Зато што се нисам јављала недељу дана? Знаш шта...

Он: Нема везе.

Она: Има везе!

Он: Добро... онда. Има везе.

Она: Немој, молим те, зашто ме тераш да се осећам тако!

Он: Како?

Она: Како само ти умеш.

Он: Не разумем.

Она: Одлично разумеш...

Он: Ја више ништа не разумем. — Он диже поглед са чаше према њеној слици у библиотеци која се налази испред дебелог каталога са репродукцијама Матиса. Смеша се са слике. Она је нешто најлепше шта је икада дотакао. Седам година су заједно, а сада су први пут одвојени. Дуго се нису будили у различитим креветима. Дуго се нису успављивали не пољубивши се. Били су мушки и женски аспект једне те исте ствари.

Она: Шта се дешава са тобом, драги? — пита, покушавајући да сузбије нервозу.

Он: Шта се дешава са тобом, драга? — одговара питањем и пуни до врха чашу „Џек Денијелс“ (зна да она не подноси „Џек Денијелс“). Прати лење покрете нерастопљених коцкица леда. Жмури на једно око и гледа њену слику кроз чашу са пићем. Да ли због вискија или због многих непроспаваних ноћи, у овом тренутку његов осећај за реалност је врло изражен. Сумње налик серпентини увијају се око његове свести и он све теже дише. Са муком се одржава на површини у мутним водама посебне врсте неподношљивости.

Она: Хало? Као да веза прекида. Да ли си ту? Јављам се да бих ти честитала...

Једне вечери, пре пола године, изнад чаше са кабернеом, она је некако између осталог рекла да ће сама кренути за Бугарску. „Нећу дуго. За Божић. На две недеље.” И додала: „Осећам потребу да се вратим себи. Осећам потребу... да напуним батерије. Сада могу да узмем одмор, знаш да ће после бити немогуће. А и нисам видела моје од...” У првом тренутку није био сигуран да ли је добро чуо. Сркнула је гутљај вина и поновила. Ћутао је. Онда је наишла увреда. Затим — несхватање. Тек након тога дошло је разумевање... донекле. Прошли су месеци док је до њега допрла та чисто апстрактна идеја — он и она, удаљени на хиљаде миља један од другог. Затим је дошао на ред покушај да прихвати њену одлуку. Ако је већ одлучила тако — размишљао је — онда, добро. Искористиће време да буде сам са собом. Треба да заврши гомилу пројеката, недирнуте идеје чекају у реду, а ради и на неким конкретним стварима... Осим тога — не подноси Божић.

Она (узнемирено): Мрзиш Божић!... У ствари, нема везе... Реци ми, молим те, да ли ме чујеш или се веза прекида?

Он (уморно): Чујем те.

Она (не оптужује га): Зашто онда ћутиш?

Он (са укором): Не знам шта да кажем.

Она: (претеће): Хоћеш да спустим слушалицу, па када одлучиш да...

Он: Нећу да спустиш слушалицу.

Она: Онда немој да ћутиш! Јављам се са мобилног. Знаш и сам колико кошта један импулс?

Један импулс. Бар где су се први пут срели звао се „Импулс”. Била је субота. Први пролећни дан у Бруклину. Предиван топао дан са плавим небом и белим пластичним кесама на гранама оголелог дрвећа. Могао би да осетиш устајали дах умирујуће зиме, ако баш желиш да поверујеш да је стварно била ту. У хладу у дворишту још увек се могу видети парчићи

старог, прљавог снега, али истопиће се он још те вечери. После једне апокалиптичке зиме сваки делић живота у Бруклину је очекивао пролеће.

Обоје су Бугари. Упознали су се на Универзитету Прат у Бруклину. Она је студирала сликарство, он — фотографију. Обоје су били талентовани, млади и леви. Дипломирали су. Узели су се. Остали су да живе у Бруклину, преселили су се у нешто пристојнију зграду — власништво дебелог Јеврејина у црном оделу.

После недељу дана ћутања она се ипак јавила. Каже да су везе биле лоше, да није могла да се повеже са њим итд.

Опет отпија гутљај из чаше и опет сипа, свестан клишеа у којем се налази. И опет се присећа оне пролећне вечери у Бруклину, када је први пут срео. Цео дан су обилазили галерије, причали о уметности. Јели су пицу у Челсију. Пили су вино, затим еспресо (најбољи еспресо, нигде не праве такав), смејали су се, упознавали људе на улицама, сликали се. Предвече су отишли у Гугенхајм како би обишли четири спрата са глупостима Матјуа Барнија о коме је говорио сав уметнички свет... Изашли су из музеја, он се претварао да посрће, хватао се за трбух и кобајаги повраћао у жбуњу Пете авеније. Она се тресла од смеха, извињавајући се пролазницима због тога. Група јапанских гимназиста гледала га је из аутобуса и смејала се, ставивши руке испред уста. Он се театрално клањао. Лила је топла пролећна киша. Прелазили су улицу загрљени, шетали по Централ парку. Увече су сишли у Чајна таун и улетели у цез клуб — заво се „Фабрика за штрикање”. Тамо су наишли на квинтет који је свирао најбољи цез који су икада нушали. Напустили су бар после поноћи, узели су такси и отишли у њен стан. Упала је свеће и пустила лагану тиху музику. Затим је рекла да осећа жељу за сладоледом. Лице му је добило жалосни израз „зар сада?” Подигла је рамена „сада” и смешила се онако како само она зна. Навукао је јакну и кренуо да тражи сладолед, мада је знао да га нема у близини. А и тај део града није био безазлен. Неколико улица ниже наишао је на мексичку радњу у којој су четворица „амигоса” пили „Круна” пиво за шанком, а унутра се није могло дисати од дуванског дима. Нешто у светлости и мирису те радње вратило га је у детињство, када је његова бака постављала сто и слала га у кафану да позове деду који је слатко ћаскао са сеоским зевецима. Није било сладоледа ни код „амигоса”. Обишао је по киши цео ноћни Бруклин док најзад није пронашао ово што је тражио. После сат времена вратио се са сладоледом. Она је спавала. Скинуо је јакну. Отворила је очи, буновно се смешила, са захвалношћу. Затим га је привукла у топлу постељу и води-

ли су љубав до самрти. Ујутро их је у исто време пробудио звук сирене испод прозора. Сладолед се истопио на малом сточићу где су га синоћ заборавили. На истом сточићу сада је флаша „Џек Денијелса”. Он зна да сада треба да разговара са њом. Али се не може ослободити осећаја да нема жељу. Зар није могла да му се јави бар једном за ових седам дана? — мисли он. Није имала времена? А наводно је таква да је увек у стању да нешто покрене, а да се после тога ништа не догоди. Прошло је недељу дана, а није га потражила?

Он: Ова веза се заиста прекида. — За трен обоје се колебају да ли да спусте слушалице.

У овом тренутку она не зна да у својим мислима он разговара са њом у сваком будном трену и да је њој рекао све што се да казати.

У овом тренутку он не зна да га је она неколико пута тражила без успеха.

У овом тренутку она не зна да је он на дну рупе какву никада није познавао.

У овом тренутку он не зна да се она још увек бори са разликом у времену, са тешким gripом, са неким неодређеним разочарањем. Она већ жали што је кренула сама, без њега.

У овом тренутку она не зна да је он добио отказ на послу два дана после њеног одласка и да од тада није излазио из стана.

У овом тренутку он не зна да је налетела на бившег љубавника, да га је слагала да жури на састанак и да ће му се јавити неки други дан.

У овом тренутку она и не слути да он мисли да га она не воли.

У овом тренутку он не зна да је кренула сама управо зато што га воли.

У овом тренутку он не зна да ће после пет година обоје да живе у Пенсилванији.

У овом тренутку она не зна да ће успети да уђе у две галерије Менхетна са идејама о којима још нема појма.

У овом тренутку он не зна да га његов таленат за фотографисање људских емоција неће одвести на насловну страну „Тајмса”, већ међу кожне корице свадбених албума.

У овом тренутку она не зна да ће књига коју ће купити после два дана на тргу „Славејков” променити заувек њен живот.

У овом тренутку он и не слути да ће превара ући у њихову породицу заједно са њеном сестром која ће доћи код њих у посету док је она у другом стању.

У овом тренутку она не зна да ће њихово дете бити аути-
стично.

У овом тренутку он не зна да ће тумор у мозгу исисати
живот из њега после једанаест година.

У овом тренутку обоје и не слуте да ће сваки њихов жи-
вотни импулс мењати васиону неповратно.

У овом тренутку нико не зна да ли ће се веза прекинути.
Божји је.

Превела с бугарског
Асја Тихинова Јовановић

МАЛИНА ТОМОВА

ДОМАЋА ЈЕСЕН

НАША НАЈЛЕПША ИГРА

У деџињсџиву и џросјак је џринци,
џеџоџарац као дукаџи сија...
и царска је наџа најлеџша иџра.
Одакле џод и да џоџледам видим:
оџац — роб моје уобразиље
и ја — владарица свих зрнаца џеска.
Јер у себи се круниџем за џринџезу,
он жури да ми изџради дворац од џеска —
џроџао у руџи, џо моџој свеџој заџовесџи
изџреба џесак и на ноџе ми џа џомила.
Продубљује се наџа најлеџша иџра,
а џаџа силази... клизи... џроџада...
џуби се у некаквом џодземном царсџиву,
не види како се дворац мој уџлаџено рони,
како се руџим ја, један џласиџ у џусџињи:
— Где си се сакрио? Шџа ће мама реџи?
У најзрнаџиџем џренуџику деџињсџива моџ
ко је џокварио наџу најлеџшу иџру?
Када ме је сребро веџ крунисало
мајком — одакле џод и да џоџледам
видећу неку од својих малених џринџеза
како одџовор џроси, у џеску како џлаче.
Али, да ли џреба... и како једном деџеџу да
кажем
да време џресџија зрнаца џеска у саџу,
џрекрива деџињсџива, живоџ нам униџџава,
квари наџе најлеџше иџре?

СИРОТА СТАРА

У косама мојим — ах, сироти́а сѝара.

*Сиви лан и размрсује се свила,
а ти развејавац сомојске локне
(Извиждана од сврака, ићицо свих
ићицица,
сијај на свом небеском згаришћу!)*

Ах, сироти́а сѝара у погледу мом.

*Нико не може тебе да размути
(зеленоока, бистра и дубока)
и препознаваће бол лик свој
у огледалу швом сваки пуш.*

Ах, у косама мојим — сироти́а сѝара.

*Црв чак и имена продриза,
али ти судбину ти прихватила ниси.
(Од анђела свој звана Габријела,
названа Мисѝрал од ветра свој!)*

Ех, сироти́а сѝара и бесмртна.

КАФАНА „РЕТОРА”

*О „Ретора”, нереторичкој звука
флауше у препријаној тицини!
Деца разговора самоука
овде дан за даном живе језик фини.*

*У ућочишћу иустих сѝихова
налазе своје следеће ојравдање
исћомишљеници истих зрехова,
самоубице — увек колебање.*

*Полупророчансѝва... полулажи...
диме у кафама полуојцијеним.
Коме ли вечности пријада, кажи?
ћуше и ћуше зидови зајонетни.*

*Али док се мислима обузећ,
дим разжранава и лисћа,
шум се аґонизује у фалсећу...
и шкрије плућа флаућисћа.*

*Исвиран, изречен и исјеван
живоћ, на крају реч ћи несћане
од сћенице невидљиве украдена —
дух — ораћор, гостћ кафане.*

ДОМАЋА ЈЕСЕН

*Када нека инфаркћина лубеница може
да ћукне само ћри погледу ножа,
жрозд кићасћ, безброј очију исцаклио,
видеће како накосћрешено поврће
очекује неизбежну еґзекуцију
на ломачи од елекћрицићейћа.*

Превела с бугарског
Елизабейћа Георґиева

МИЛЕНА ФУЧЕЦИЈЕВА

ТРИ ПОВЕСТИ

Неколико блиставих, црвених и перфектних срдашаца полетело је право у корпу за ђубре. Била су различите величине и на њима су се могли уочити трагови убода, минијатурне рупице кроз које су прошле шпенадле, довољно дебеле да би прикуцале једно срце за зид. Да га прикуцају толико јако да не би испало, да не би утекло од своје намене. Много је срдашаца употребљено на дан Светог Валентина и на његове крвожедне анђелчиће — сан сваког педофила. Љубав је као клоун који би могао сваког трена да рида и да очајнички јеца, да се у наредном церека од увета до увета, потом да неприметно уштине некога, и, коначно, да изврши ритуално самоубиство. Клоун бира своје објекте попут извлачења лутрије.

Тужна је историја коју ћу испричати.

Живео у неком градићу један бели дечак са средњосталежним родитељима. Родитељи су имали своје снове, а ти снови су били у вези са њиховим каријерама и инвестицијама у акције на берзи. Снажно су веровали у Бога, одељење „Мормони”, фајл „Озбиљни кандидати за Рај”. Дечак је вредно извршавао своја дела, придржавајући се савесно правила програма. Док је зализивао свој плави чуперак, посматрајући се у огледалу, увек је захваљивао Творцу за своје постојање. Родитељи су га волели у свако доба — пре јутарње молитве, као и за време вечере, после молитве, између шаргарепа, главица лука и кромпира, припремљених уз динстано телеће месо. Мормонски Бог их је свуда пратио, дајући благослов за њихову оданост њему. Сваке благосиљане секунде родитељи и дечак спремали су пртљак за Рај. Пажљиво су сређивали сва добра дела за која су били убеђени да их је Бог приметио и даунлодовали их у свој фајл. Али, нису заборављали да је довољан само један погрешан корак, па да се Бог наљути и једним кликом пошаље њи-

хов фајл у корпусу за ђубре. Наравно, пре сваког дефинитивног слања „До ђавола” свакоме је дата последња шанса. И она није ништа друго до икона на екрану којом се Господу упућује питање „Да ли сте убеђени да желите да пошаљете породицу X „До ђавола”? Click for no. Click for yes.

Све у животу породице X било је савршено до тренутка када је тада већ млади мушкарац закачио конопац на лустер у свом момачком стану и обесио се. Господ га се истог часа одрекао. Секунду потом фајл дечака X послат је у Непостојање Неверујућих, родитељи су били скрхани од бола и несхватања. Писмо које је син оставио својим родитељима говорило је о патњи и болу које није било могуће легализовати, дозволити или оправдати молитвом. Цео живот мормонског сина био је унапред изгубљена, самодеструктивна битка између љубави према Богу који не трпи нијансе и љубави коју је син хтео да даје и прима од особа властитог пола.

Аутопсија није открила ништа неуобичајено. Збуњивали су једино жуљеви на коленима леша. Колена мормонског сина била су покривена тврдом, дебелом кожом. Ожалашћени родитељи нису знали да објасне шта је изазвало та два потпуно истоветна задебљања, док је најбољи пријатељ њиховог сина испричао све што му је дечак X поверио. Он се сваког слободног тренутка молио Господу, клечао је свуда где је могао да буде сам, очајно му се молећи да га учини „нормалним”. Сате и сате проводио је на коленима, кажњавајући себе због својих жеља, водећи борбу са Ђаволом у себи, не схватајући зашто је Бог дозволио да му се догоди нешто толико ужасно. Али тамо горе, у Рају, били су крајње незаинтересовани за његов случај. Било је толико много кандидата за одбацивање и било би потпуно апсурдно очекивати да буде испуљен неко ко се тако јавно огрешио. И Бог, коме је већ било превише досадно, добацио је мормонском сину конопац и једним Click-ом избрисао његов фајл.

*

У другој држави, у другом граду, у једном бару седела су два другара уз флаше пива, свако на свој начин киван на свет. Били су без пара, девојке су их баталиле, пили су пиво за пивом, баш онако као што то чине прави мушкарци. Сати су не приметно пролазили за младиће са каубојским шеширима, коцкастим кошуљама и великим, дугачким гаћама испод панталона, баш онаквим какве носе само прави мушкарци. С времена на време бучно су подригивали, често пишали и разговарали, баш као прави мушкарци:

— Каква је пичка ова Фејт Хил, шта ка'еш, а?

— Ваља, ал' је мени ова... тако... кад би мог'о да туцам ону... гараву... како се беше звала?

— Коју, бре?

— А бре, ову, гараву, види је само каква је... сатро би је од туцања...

— Коју, бре?

— Ону, бре, ону, гараву...

Итд., све док се у бару није појавио један дечак који се можда звао Крис. Сео је на столицу на крају бара и наручио „кока колу”. Имао је седамнаест година, био је уморан и жедан.

Каубоји су одлучили да „у ствари, мада и стара, ова Доли, има добре сисе и да је добра са свих страна”, и затим су приметили Крису. Нешто је у њему било другачије. Није имао каубојски шешир. Све на њему — покрети, одећа, глас, очи које су се на тренутак зауставиле на фрајерима, *све* их је одједном стравично иритирало. Најпре им је можда било смешно.

— Пази, Цими, ни овај као... није лош, а? Ха-ха-ха!

— Јебем ти педера... Ха-ха-ха!

Али је смех ускоро прошао, па су младићи полако почели схватати да „тако не иде, шта раде педери у њиховом бару, јебаћу им мајку њихову, уништили су ову државу, па сад... Не ваља то, Цими-и-и, не ваааља...”

Младић за баром се трудио да их не гледа, навикао се био на то, па није хтео да изазива каубоје. Хтео је само да попије „кока колу” и да иде даље.

Пут између градића Х и У лежао је као затегнута жица, па је видик са обе стране жице био исти. Било је рано јутро и Стив је појачао грејање у камиончићу да се стакла не би знојила, укључио је *cruise control* и лупкао каубојским чизмама о под у ритму Шанаје. Чекао га је дугачак пут, превозио је антибиотике за стоку. Скупио је очи како би видео даље, чак се мало сагнуо напред да што боље разазна нешто што му је личило на страшило, окачено на ограду поред пута.

— Гле, како велико страшило — промрмљао је Стив, приближавајући се висећој фигури. Смањио је брзину и одједном притиснуо кочнице, а затим брзо пребацио у рикверц. Страшило је било обливано крвљу и није било страшило, већ Крис, седам-осам сати након што је попио „кока колу”.

Овако се то одиграло:

Каубоји су били тако *стравично* бесни на ту тупаву државу, на тог безвезног педера, на тупавог „председника” који даје толика права педерима, да ће му... а и у Библији се каже..., да су на крају решили да му покажу да треба да иде код својих педера, а и да види ш'а је то прави мушкарац. Извели су га из

бара, приљубили пиштољ уз његова педерска ребра, везали га за ограду и тукли га док им руке и ноге нису отпале.

— Размислиће овај да ли ће опет бити сека перса...

Када су их ухапсили, младићи су објашњавали како нису имали намеру да га убију. Оптуживали су један другог, баш као прави мушкарци, а један од двојице је готово плачно преклињао Крису мајку да им опрости.

Након што је попио „кока колу” у бару у градићу Х, седamnaестогодишњи Крис умро је од хладноће и својих рана, разапет на огради поред пута, невероватно налик страшилилу. Можда и Христу.

*

У Америци постоји нови сексуални феномен. Још увек не нарочито велика група сексуалних девијаната који зову себе „плишофилима”. Не свиђа им се њихов људски облик, већ их узбуђује меко крзно плишаних играчака. На својим конвенцијама (јер су они организовани, већина њих вероватно је била у скаутским организацијама када су били деца) плишофили се облаче у крзно животиње каква би желели да буду. Међу плишофилима има и жена, али већину ипак чине мушкарци који се представљају као Ноћне Меде, Вукови и Лисице. Воле да се чешкају по леђима, то им је сигнал сексуалне привлачности, па чим им температура оде увис, скачу једни на друге, формирајући велике гомиле узбуђених плишаних „играчака”. Након тога, вероватно, њихови костими иду на хемијско чишћење.

Ноћни Меда-плишофил прича да полаже наде у генетски инжењеринг како би једног дана могао да има слатке окице медведића из Дизнијевих филмова. Многи плишофили желели би да буду попут идеалних, љупких, меканих, паметних животињица из Дизнијевих цртаних филмова. У Библији не пише ништа против лисичјих репова који висе са фармерица, нити против дијадеме са њишућим зечијим ушима на глави компјутерског инжењера који би дао све кад би могао бити Зека.

Библија је против људског општења са животињама. Она нема, међутим, ништа против ако нестане неки од плишаних меда мале Емили. Мала ће га тражити и плакаће кад га не буде нашла. Тата ће је загрлити и пустити видео касету „Бамби”. Мама мале Емили је нервозна зато што је Тата месецима није дотакао, а тако је нежан са дететом! У последње време Емили све чешће губи своје плишане играчке, а Тата одмах купује нове.

Емили се већ смирила и гута очима предивни свет причљивих животињица. Тата се пажљиво извлачи из њеног загрљаја како је не би прекинуо и каже Мамаи да иде у подрум да

мало ради. Тамо је тихо, а и никоме не смета. Ако Мама, наравно, нема ништа против. Наравно, драги, са разумевањем се смеши Мама и Тата нестаје у мраку.

Једног дана Емили налази једног од својих омиљених меведића. Тата се смеши, па јој каже да се Теди вратио са дугог путовања. Свечано обучена породица креће на недељну мису. Емили весело скакуће између Маме и Тате, будућност нације није угрожена. У Библији се нигде не помињу плишане меде које су опаране међу ногама. Оне су само играчке и могу се сашити.

*

Залазак над океаном није ништа више од заласка над океаном. Наредни Kodak Moment.

Као и увек, Малибу је у облацима. Плажа, океан и видик стварају неку врсту илузије о бесмртности, одрицање од жеља, равнодушност попут Божје, неуобичајену хуманост.

Један човек је ухватио малу ајкулу и лагано је привлачи ка обали. Гомила људи без даха прати action. Са кеја се види како се риба до задњег атома снаге супротставља затегнутој риболовној струни. Њу прати пет-шест ајкула, беспомоћно је обилазе. Човек извлачи из воде рибу од око једног метра дужине, показује је свима попут мађионичара или глумца и херојски је баца натраг у воду. Скупина одушевљено поздравља доброг рибара.

Време је да кренем.

Однекуд долази дечји глас.

— Мама, да ли су ајкуле зле?

Ветар обилази окупљену гомилу неколико пута и добивши потврду о њеној праведности, одлази према океану.

Очи заласка остају хладне и суве.

Превела с бугарског

Асја Тихинова Јовановић

МИЛО ЛОМΠΑР

ТИТОИЗАМ И ХРВАТСКА КУЛТУРНА
ПОЛИТИКА

1.

Када нам се учини да све око нас — на један дубоко узнемирујући начин — потпуно пориче сваку вредност памћења, као и саму човекову потребу да се осврне и распозна у једном кретању које нимало не мари да и на мах заустави било који моменат живота, уклањајући и могућност у којој би човек, ирационално и несврховито, могао казати *тйренуџку*: стани-и-трај, ипак је добро да се окренемо прошлости и да сагледамо какве су биле прилике у временима која су далеко од нас: а по нечему битном јако су нам блиска.

Ако желимо да разумемо улогу културне политике у обликовању јавне свести, онда је неопходно да отклонимо неколико укорењених и веома разгранатих и подстицаних предрасуда. Прва од њих подразумева да је значај културе првенствено везан за општељудска и естетска питања. Иако је то тачно са становишта вечности, са становишта мирног ока удаљеног историчара који процењује домете и форме једне у давну прошлост сасвим потонуле културе, са становишта времена остаје тачно нешто потпуно супротно: премда је основа коју она ствара неупоредиво шири од политике, култура ипак има у савременом свету превасходно политички и стратешки значај. Зашто? Зато што она треба да наметне одређени систем очекивања и вредности, да отклони све што је са тим системом несагласно и да на тај начин обликује пожељно саморазумевање које ће бити темељ сваког јавног деловања. То значи да културна политика има *кријшто-идеолошки* карактер. Јавне и медијски разглашене супротне тврдње имају за циљ да задрже већ образовано стање и да унапред неутралишу свако могуће оспоравање. Друга на-

челна предрасуда гласи: култура служи неговању разлика и међусобном обогаћивању учесника културне размене. Из ове несумњиво тачне претпоставке извлачи се неосвешћени закључак о у основи хармоничним односима између култура. Али, још је Ниче нагласио да „нижа култура од више редовно прима прво њене пороке, слабости и разузданост”, да би тек потом оно што ју је захватило почело „посредством усвојеног порока и слабости да пушта да на њу струји и нешто од вредносне снаге више културе”.¹ Идеја о обогаћивању је, дакле, тачна, али и *последична* у односу на *узрочно* својство по којем су културе у непрестаном супротстављању, па су сва прожимања постојања и вишеструко посредовани плод њихових сукоба.

Шта нам доноси сазнање о томе да не постоји неко свесно кретање против делотворне стратегије по којој целокупну српску културу — као историјску културу контакта три вере — *треба* свести на државну формацију Србије, што значи да све што је српско *треба* претворити у србијанско, па отуд треба поништити све трагове српске културне прошлости у Црној Гори, Босни и Херцеговини, Хрватској и Македонији? Оно показује како српска културна политика једноставно не постоји, зато што се некритички утапа у апсолутни опортунизам наше државне политике. Како су ту политику водиле и партије леве и партије десне оријентације, очигледно је да ни једне ни друге — премда се нису у свему понашале на исти начин — нису имале на уму никакав концепт снажења и обогаћивања српске културе, нити остваривања политичких и националних циљева помоћу културне политике. То значи да су се политичко-културне елите понашале на *ојонашајући* начин: или су опонашале усвојене предрасуде титоистичке Југославије или су тежиле да погоде очекивања представника других култура.

Када човек на овај начин помене титоизам, одзиви су изненађујуће брзи и нетрпељиви. Зашто? Ако је сама ствар толико прошла и толико безначајна, ако у том времену нема ничег што би нас могло подстаћи да погледамо око себе, чему огорчење? Зашто не пустити ту анахрону мисао о титоизму да умре природном смрћу, у глувилу лишеном било каквог одзива? Неуротичност реакција показује да је дотакнут неки скривени нерв нашег времена, да је изненада раскривено пуно тога: личне биографије, историјски континуитети, сличност реченица и околности, упадљивост аналогја.

Да бисмо их раскрили, неопходно је да имамо свест о двокомпонентности титоизма. Он се, с једне стране, свакако

---

¹ Fridrih Niče, *Vesela nauka*, preveo Milan Tabaković, „Grafos”, Beograd 1984, 118.

мора схватати као део целовитог питања о комунистичком покрету. То је његов *универзални* аспект. Ни у том случају, међутим, титоизам није могуће безусловно поистоветити са комунистичким репресивним поретком у Бугарској или Румунији, у Пољској, Чехословачкој и Мађарској, иако су им заједничке црте национализација, колективизација, контрола информација, политичка полиција, судска незаштићеност, социјална обезбеђеност. Јер, постоји и читав низ ствари које га издвајају унутар комунистичких друштава: политика несврстаности, самоуправљање, већа слобода кретања људи, алтернативни модели марксистичког мишљења. Али, нелагодност коју побуђује помињање титоизма ипак је природна, будући да промотер нове, лево-либералне свести — као „нека мешавина либералне и левичарске особе”² — не воли да се сети своје праве страсти којом је људе *ушеривао* у једнопартијски систем и покрет несврстаних, док их сада *зони* у вишестраначку демократију и европски покрет.

Отуд настаје циљано *затјамњивање* чињеница о прошлости. Тако леви-либерал — настојећи да прикаже српску фасцинацију империјалношћу — указује на околност да је „Miloš Moskovljević, који је doživeo revoluciju u Rusiji i bio zakleti neprijatelj boljševika, i koji је imao probleme sa komunističkim režimom u Jugoslaviji, u svoj dnevnik... na dan Staljinove smrti, zapisao da је Staljin bio велики državnik”.³ Сугестија је двочлана: како човек који је непријатељ руске револуције и болшевика може доћи на помисао о Стаљину као великом државнику? Тако што он остаје, *ујркос* властитом ресантиману, трајно и позитивно фасциниран империјалношћу: руском или српском. Али, какве везе са том фасцинацијом има сазнање о томе да је тај човек имао проблеме са комунистичким режимом у Југославији? Оно делује двоструко немотивисано. Јер, југословенски режим се разишао са Стаљином пре смрти генералног секретара. И: ако су нечији проблеми са југословенским режимом настали много после Стаљинове смрти, каквог смисла има помињати их када је реч о тој смрти? У реченици о томе да је Милош Московљевић „имао probleme sa komunističkim režimom u Jugoslaviji” постоји нека скривена мотивација која јој даје карактер алибија. Јер, та реченица треба да покаже како садашњи леви-либерал негује свест о слабостима поретка у којем је био значајан политички чинилац, што би требало да створи утисак како је он

---

² Olivera Milosavljević, „Jugoslavija је bila našа prva Evropa — razgovor sa Latinkom Perović”, *Snaga lične odgovornosti*, Helsinški odbor за ljudska prava, Beograd 2008, 119.

³ Исто, 121.

објективан посматрач прошлих времена. Али, та реченица истовремено прикрива оно што је сасвим конкретно и провериво: Мирко Тепавац је оптужио — у *Политици* 6. марта 1966. године — Московљевићев *Речник савременој српскохрватској књижевној језика* за језичко наметање политичке концепције која је надахнута српским шовинизмом и „у коју не могу да се уклопе наша револуција, федеративно уређење и национална равноправност”.⁴ У светлости овог сазнања ствари су измениле свој лик. Јер, Московљевић није, дакле, имао проблеме са комунистичким режимом као таквим, као апстракцијом у којој не можемо разабрати лица и учеснике, будући да све припада неком неиздиференцираном мноштву, већ је он имао проблеме са сасвим препознатљивим „либералним” представницима комунистичког режима. То значи да је немотивисана реченица и употребљена да би прикрила ову истину: и у 2008. години.

Сам Тепавац свој текст завршава директним позивом на акцију, будући да му то што „је uradio autor ovakvog rečnika” омогућава да постави питање: „treba li i društvo nešto da uradi?”⁵ У овом позиву друштву, у узбуњивању јавних савести, у семантичком подударању глагола *уради*ти у последње две реченице, можемо препознати језиви дах претње која је у *Дервишу и смрти* сустигла Ахмеда Хурудина: „Па, у реду, ти си учинио своје, сад је ред на другом да учини своје.”⁶ Сам позив-на-акцију није остао без одзива, јер је судском одлуком књига уништена: сустигла ју је судбина несрећног шејха. Од велике је важности Тепавчево објашњење — из 1990. године — да се његов чланак не може изједначити са судском одлуком. Зашто? Зато што је био плод личног мишљења и зато што сам Тепавац није „ни на који начин učestvovao u одлуčivanju о... судбини... *Rečnika*”.⁷ То објашњење има *йарадиџмајичан* вид. Оно, наиме, одсликава *стйрајшеџију йорицања* којом се протагонисти титоистичке репресије удаљавају од *универзалној* момента комунизма. Угаони камен те стратегије су *формално-йроцедурални моментйи*: као и када Латинка Перовић каже како Михајла Ђурића „vrlo dugo nisu dirali, uhapšen je tek kada smo mi već otišli, a danas se to nama pripisuje, to je ostalo kao stigma”.⁸ Али, ако је Мирко Тепавац сматрао да је његов чланак злоупотребљен да би се уништио Московљевићев *Речник*, ако он није био сагла-

⁴ Aleksandar Nenadović, *Mirko Tepavac — sećanja i komentari*, Radio B92, Beograd 1998, 249.

⁵ Исто, 250.

⁶ Меша Селимовић, *Дервиш и смрт*, Новости, Београд 2004, 385.

⁷ Aleksandar Nenadović, *Mirko Tepavac — sećanja i komentari*, 13.

⁸ Olivera Milosavljević, „Југославија је била наша прва Европа — разговор са Латинком Перовић”, 145.

сан са тим уништавањем, шта га је спречавало да то јавно саопшти на исти начин на који је саопштио своје лично размислање о том *Речнику*? Ако је Латинка Перовић била против судских поступака према Михајлу Ђурићу, шта ју је спречило да им се успротиви? Ако се подсетимо датума, јер „redosled stvari је vrlo bitan”,⁹ уочавамо да није тачно како је Михајло Ђурић осуђен „kada smo mi već otišli”. Јер, пресуда Окружног суда донета је 17. јула 1972. године. Тек је правоснажна пресуда Врховног суда донета „kada smo mi već otišli”: 4. јануара 1973. године.¹⁰ Када каже да је Ђурић „uhapšen... tek kada smo mi već otišli, a danas se to nama pripisuje, to је остало као stigma”, Латинка Перовић подразумева *правоснажну пресуду*. Али, шта ју је спречавало да се успротиви самом процесу и, штавише, првостепеној пресуди? Било је то њено *садашње уверење* — из 2008. године — да је Михајло Ђурић изнео „velikosrpsku interpretaciju Jugoslavije”.¹¹ И сада је *џо*, дакле, разлог снажнији од сваког уверења у идеју људских права, јер је *џо* довољан разлог за једну особу која и у 2008. години може да каже: „ја која сам читавог живота verovala u ideju Evrope”.¹² Тај разлог *заувек* оправдава свако понашање. Зашто? Зато што он омогућава левом-либералу да каже: „ја никад нисам била у заблуди!”¹³ Као што је њихово тадашње ћутање било знак сагласности са оним што је чињено, тако је њихово данашње позивање на поделу власти која је наводно постојала у партијској држави потпуно неистинито.

Јер, када Латинка Перовић наглашава како „taj mit о Слободану Јовановићу који је наводно забранjen, apsolutno не стоји, ми смо то читали, постојао је у свим библиотекама”,¹⁴ она пропушта да дода како је — у едицији „Српска књижевност у сто књига”, у издању Матице српске и Српске књижевне задруге, 1960. године — изашло и једино послератно издање књиге Слободана Јовановића: *Портрети из историје и књижевности*. Одакле овај превид? Можда због потискивања знања о томе да је „друго издање Јовановићеве књиге било... не само одштампано и повезано, у новосадској штампарији 'Будућност', већ и спремно за експедицију, али после чувене 'седнице у Карађорђевој', 1. децембра исте [1971] године, књига је хитно

⁹ Исто.

¹⁰ „Dosije о Mihailu Đuriću”, *Hereticus*, Beograd, vol. I (2003), No. 2, 217, 227.

¹¹ Olivera Milosavljević, „Jugoslavija је била наша прва Европа — разговор са Latinkom Perović”, 145.

¹² Исто, 123.

¹³ Исто, 64.

¹⁴ Исто, 36.

повучена, а убрзо и уништена, 'до последњег примерка'. Извршном издавачу едиције, Издавачком предузећу Матице српске, није било уручено судско решење о забрани Јовановићевих *Поршрејта*, као што није остављен никакав траг по чијем је налогу књига уништена, нити како: спаљивањем или резањем за прераду 'старе хартије'.¹⁵ Књига која је била допуштена, па се и појавила 1960. године, постаје недопуштена, па отуд и уништена 1971. године: зар овде нема нечег парадоксалног? Ако је комунистички режим постајао све толерантнији, како се могло десити да је истовремено постајао нетолерантанији према Слободану Јовановићу? Како, затим, у оваквој неодређености процедура и чињеница — карактеристичној за партијску државу — препознати *ко* је носилац насиља? То је идеална ситуација да питање о личној одговорности ишчезне у неодређености. Али, с друге стране, нису ли сви судски и полицијски извршиоци именовани по милости *једине* партије? Одакле, онда, ова накнадна идеја о комунистичкој репресији која не припада „либералним” комунистима него онима који су са њима седели у *јединој* партији? Она долази с предумишљајем, јер треба компромитовани и одиозни аспект репресије — као део универзалног момента комунистичког покрета — уклонити од „либералних комуниста”. *Универзалну* компоненту титоизма они, отуд, стављају у сенку, док истовремено обнављају његову *националну* компоненту која је нераскидиво везана за идеолошки појам *српске кривице*.

То нам сугерише да титоизам ваља *йрвасходно* схватити унутар његовог конкретно-историјског садржаја: кроз онај државни и национални оквир који је створио у Југославији. То је његов *йарџикуларни* аспект. Отуд се одговор на питање о титоизму не може без остатка уклопити у одговор који подразумева универзални аспект комунизма. Зашто? Зато што је унутар титоизма постојала једна компонента која је далекосежно дотицала српске националне интересе на *другачији* начин него што је дотицала интересе других народа који су улазили у структуру Југославије. У нашој јавној свести на делу је, пак, обнова управо те *йарџикуларне* компоненте титоистичког начина мишљења, а не његове *универзалне* компоненте. Управо се свест о *шој обнови* непрестано застире и кривотвори.

Од значаја је, такође, да схватимо како титоистичко решење није било тек пука апстракција која је наметана стварности него су се у њему читовала дејства која су припадала прет-

---

¹⁵ Живорад Стојковић, „Слободан Јовановић, 1869—1958”, у: Слободан Јовановић, *Из историје и књижевности*, II, Сабрана дела, том 12, БИГЗ, Југославијапублиц, Српска књижевна задруга, Београд 1991, 786—787.

ходним и старијим историјским замислима. То, међутим, не треба да нас завара: није титоистичко историјско завештање било само пуко остварење претходног историјског кретања него је оно — својим дугим трајањем и својим репресивним и манипулативним силама, неупоредивим монополем над средствима масовне присиле и масовне пропаганде — представљало *крстализујући процес* унутар тог кретања. Шта то значи? Као што апологети садашњости не желе да знају било шта о претходним стадијумима савремене свести, поништавајући разлике између историјских стадијума, тако су историјски мотивисани посматрачи често склони да најважније узроке савремене појаве поистовете са њиховим најранијим траговима. Али, они тада бркају *генезу* једне појаве са њеном историјском *динамиком*. Да бисмо сазнали када једна појава поприма лик битан за њену савремену актуелизацију, неопходно је да историјске трагове те појаве подвргнемо конкретной анализи, јер на савремено стање свести некад пресудније утиче *динамика* историјске путање, у којој препознајемо одлучујући историјски момент, него свест о дубини историјске *генезе*. Јер, тек нам *историјска динамика* открива када се одиграо *крстализујући процес* у савременој историјској појави.¹⁶ Антисемитизам је свакако дуговека појава у хришћанској Европи: посебно у Средњој Европи. Али, тек појава масовне пропаганде и масовних средстава за убијање — што је плод модерног развоја човечанства — омогућава да настане холокауст: погроми у појединим градовима или областима никада нису постали обавезујући за све градове и средине, јер су опстајале бројне разлике у оквиру обичаја и расположења људи код којих је *генеза* антисемитизма била сродна. Погроми су добили толике размере само у модерном друштву двадесетог века. Зашто? Тек када је средствима масовне пропаганде било могуће потпуно унификовати јавну свест, да би се отклонила било каква групна солидарност, када је било могуће атомизовати људе до безличног статуса маса и када је техничка моћ убијања добила одговарајућу брзину и снагу могло је доћи до холокауста. То значи да је само модерни (тоталитарни) момент западне културе омогућио холокауст.¹⁷ Тада се одиграо кристализујући процес (динамика) једног дуготрајног историјског кретања (генеза). Није друкчије ни са титоизмом: иако је могуће навести читав низ примера из историје претходних времена који се подударају са титоистич-

---

¹⁶ Hana Arent, *Izvori totalitarizma*, prevele Slavica Stojanović i Aleksandra Bajazetov-Vučen, Feministička izdavačka kuća 94, Beograd 1998, XIX.

¹⁷ Као што је други модерни (технички) момент западне културе омогућио — Хирошиму.

ким решењима,¹⁸ ипак су та решења остварена на институционални начин и под привидом српске сагласности *само и једино* у оквиру титоистичког поретка.

Није у нашој јавној свести на делу пука обнова југословенства, него — под европском заставом — скривена обнова титоистичког југословенства. То није исто: процес федерализовања Краљевине Југославије отпочео је пред Други светски рат стварањем Бановине Хрватске. Српска елита била је огорчена оваквим концептом федерализма. Њено огорчење можемо сажети на три разлога. Први приговор је гласио: Драгиша Цветковић није био репрезентативни представник српског народа за ову врсту споразума, за разлику од Влатка Мачека, који је био репрезентативни представник Хрвата. Тај приговор је формалан. Јер, сам споразум је — под притиском Велике Британије — инспирисао принц Павле, који је као Карађорђевић могао бити репрезентативни представник Срба. Други разлог је садржински: у стварању Бановине Хрватске коришћена су различита мерила за различите територије, па је у случају једних територија доминантно било етничко начело, док је у случају других територија било доминантно историјско начело. Тај разлог је имао основа, али није дотицао сам процес федерализације него само конкретно решење. Трећи разлог је подразумевао да је у часу дефинисања Бановине Хрватске било неопходно истовремено одредити *српске земље*. То је свакако био најзнатнији разлог.

У дневницима Михаила Константиновића, правног архитекте споразума од 26. августа 1939. године, на чију је главу пао знатан одијум ондашње српске јавности, проналазимо табеле и податке о федерализовању Краљевине Југославије. Све територије које нису ушле у састав Дравске бановине и Бановине Хрватске означене су као *српске земље*. Зашто је то сазнање битно? Зато што је титоистичко југословенство, дефинишући нове народе, федерализовало — са мањим изузецима — управо ове територије. Оно је, дакле, напустило федерализовање Југославије кроз *споразум* и наметнуло концепт федерализовања кроз *диктатуру*. То је у Лондону било видљиво већ 5. јануара 1945. године: „Сматра да има много више убијених него што је јављено. Затвори су пуни. Народ у Србији ћути. У нас се спроводи политичка диктатура.”¹⁹

¹⁸ Слободан Јовановић, „Један прилог за проучавање српског националног карактера”, *Из историје и књижевности*, II, 560—561.

¹⁹ Mihailo Konstantinović, *Politika sporazuma*, Agencija „Mir”, Novi Sad 1998, 490.

Тиме је проблем федерализовања Југославије на нов начин постављен као национални проблем. Смисао *новине* препознајемо у денационализацији онога што је именовано као *српске земље*. То није било тешко уочити на самом почетку, већ 9. јануара 1945. године: „Највећа погрешка је уосталом што разбијају Србе на више јединица... Бојим се да ће ово имати у крајњој линији за последицу разбијање Југославије.”²⁰ Какав је историјски биланс те *новине*? Оно што су биле *српске земље* у започетом процесу федерализовања Краљевине Југославије временом је претворено у три нова народа и четири нове државе, створене су две нове цркве, две полудржаве у самој Србији. И то се видело из Лондона, још 27. децембра 1944. године: „Зашто се Срби разбијају на више јединица? Да би се за нешто казнили? Очигледно је да је много штошта сада у земљи инспирисано антисрпским осећањем.”²¹ Иако је до тих решења дошло диктаторским путем, без било какве провере народног расположења, без слободе мишљења, са бескомпромисним гушењем сваке спонтаности у протесту, ипак је све време — све до данас — наметан *јривид српске сагласности*. У томе је суштина титоистичког преврата и његовог садашњег продужавања: чисти акти насиља *јрејшварају* се — помоћу низа присилних и индоктринирајућих мера: убистава, хапшења, каријерних и егзистенцијалних условљавања, идеолошких и пропагандних убеђивања — у акте који се представљају као плод *српске сагласности*.

Тако је у Црној Гори проглашена нова нација: фаворизована мерама државне репресије и материјалне и моралне корупције, она је пренебрегавала историјско памћење народа, као што је пренебрегавала и правне традиције, попут Законика књаза Данила, из 1858. године, у којем је записано како у Црној Гори нема другог народа осим српског нити друге вере осим православне. Али, титоизам је промовисао културни образац који је у наредних пола века рационализовао један идеолошки налог. То најбоље показује судбина Његошеве капеле на Ловћену: зашто „либерални комунисти” ни тада нити било када нису ништа рекли о том парадигматичном чину титоистичког поретка? Како објаснити околност да је — 1971. године — одлучено да се сруши ловћенска капела коју је Његош саградио и себи наменио за гроб? Тиме је нарушена последња песничкова воља, пренебрегнуто цивилизацијско право на гроб,

---

²⁰ Исто, 496.

²¹ Исто, 486.

оглушило се о апеле таквих европских људи као што су Андре Малро, Жан Касу, Пјер Емануел.²² Околност да ни *сада* — када настоје да нас увере како наводно сагледавају ствари са општецивилизацијске осматрачнице — они немају шта о томе да кажу,²³ показује у коликом степену су остали верни *йаршикуларној* компоненти титоизма: као и у часу када су влада Србије и град Београд дали новац за тај антицивилизацијски и антиевропски поступак.²⁴ Али, то истовремено показује сву привидност њиховог самопрепознавања унутар космополитског и европског становишта. Тако је постојање црногорске државе у XIX веку, као правно дефинисане државе *само* српског народа, било темељ за стварање црногорског народа у титоизму. Али је постојање тог народа било темељ за стварање — у посттитоистичкој Југославији — црногорске државе, само сада не више као државе српског народа. Ово померање нагласака открива целокупни смисао денационализације Срба у Црној Гори. Сада се из такве државе и народа изводе црногорски језик и црква.

Док се тако нешто није могло ни замислити последње ратне лондонске зиме, дотле је арбитражност у Македонији било могуће видети из Лондона, још 8. јануара 1945. године: „Рекао сам му да сматрам опасном погрешком аутономију Македоније. Кад ме је питао зашто, рекао сам да би требало пустити да се заврши процес диференцирања Бугара и Срба, и да су Бугари кад год су губили истицали питање Македоније... Македонију треба оставити у српском оквиру.”²⁵ Када се у име идеолошког циља пренебрегне историјска замршеност, није ли логично да се у новонасталом културном обрасцу, у тренутку стварања македонског књижевног језика, циљано да предност оној варијанти народног говора која је ближа бугарском језику

---

²² *Умешности*, Београд, бр. 27/28, јули—децембар 1971, 194—195. Овај број часописа донео је све историјске документе који су били у вези са идејом о капели на Ловћену, све политичке и судске одлуке о њеном рушењу, као и сва јавна мишљења — афирмативна и негативна — како о њеном рушењу тако и о замењивању маузолејем. Сам број *Умешности* био је забрањен, па цитати потичу из фототипског издања из 1989. године.

²³ Када веома позитивно описује Вељка Милатовића који је „bio jedan zanimljiv čovek, dobro je poznao Jugoslaviju, imao je vrlo snažan politički instinkt, uvek je upozoravao na opasnosti” (Olivera Milosavljević, „Jugoslavija je bila naša prva Evropa — razgovor sa Latinkom Perović”, 100), Латинка Перовић не каже ништа о томе да је он био председник Одбора за изградњу Његошевог маузолеја на Ловћену. Иако позитивно вреднује титоизам као „naš istorijski maksimum” (Исто, 77), она пропушта прилику да позитивно оцени и чин рушења Његошеве капеле. Зашто? Она зна да се о томе *сада* тешко може нешто позитивно рећи. Отуд следи да о томе ништа и не треба да се каже.

²⁴ *Умешности*, Београд, бр. 27/28, јули—децембар 1971, 135, 152.

²⁵ Mihailo Konstantinović, *Politika sporazuma*, 495.

науштрб оне варијанте која је ближа српском језику?²⁶ Свесно се, дакле, привилегује онај начин комуницирања који удаљава људе који живе у истој држави. Каква идеја заједнице лежи у овако заснованом историјском решењу? Тако је југословенство престало да постоји као државни појам. Као такав појам, у Краљевини, оно је угрозило српски национални идентитет зато што је отпочео нездрави процес српског поистовећивања са Југославијом. Од настанка Републике, међутим, југословенство се поступно претвара у националну компоненту хрватске политике.

Хрватска политика је обликована на једном од доминантних светскоисторијских кретања, чији је садржај *и* неутрализација српског фактора на Балкану. То је њен одлучујући спољашњи моменат. У том кретању се преплићу разнородна дејства и оно бива подстицано из различитих средина: католичких, англосаксонских, немачких. У раздобљима њиховог међусобног супротстављања — Први светски рат — појављивале су се српске историјске шансе. У раздобљима њихових сагласности — Берлински конгрес, крај Другог светског рата, распад титоистичке Југославије — настајала су по нас неповољна историјска решења. Ако бисмо потражили формулу која исказује заједничку резултанту тих историјски запетљаних, каткад сукобљених а каткад напоредних дејстава, ако бисмо хтели да препознамо *менталну матрицу* која се увек налази у позадини различитих идеолошких и историјских образложења и рационализација, могли бисмо је пронаћи у реченици Ситон-Вотсона — из 1913. године — у којој он наглашава да би за Хрвате и образоване Србе из Хабзбуршке монархије „тријумф велико-српске идеје значио тријумф источне над западном културом”.²⁷ Ово је доминантно *ћредразумевање* које управља сваком проценом о српским историјским изгледима: оно, дакле, *ћрећходи* свакој историјској одлуци. Објашњавајући како снажно подржава идеју да српско-хрватско јединство буде остварено у оквирима Хабзбуршке монархије, јер изван тих граница оно не би било ни у интересу Хрвата и Срба, нити Аустрије и Европе, Ситон-Вотсон — у приватном писму од 17. октобра 1909. године — тврди како српско-хрватско јединство настало кроз спајање са Србијом и Црном Гором има „по мом мишљењу две огромне мане”. Једна од њих је у томе што би „јединство мимо Монархије значило тријумф источне над западном кул-

---

²⁶ Дејан Медаковић, *Дани, сећања*, I (1976—1977), Завод за уџбенике и наставна средства, Београд 2003, 295.

²⁷ R. W. Seton-Watson, *Die Südslanische Frage im Habsburger Reiche*, Meyer & Jessen, Berlin 1913, 430.

туром — што је један резултат којим бих ја, као неко ко верује у западну културу, био дубоко ожалошћен”.²⁸ Ако самеримо исказ из писма са исказом из књиге, уочавамо да је Ситон-Вотсон *своје* схватање о односу култура *ѝројисао* Хрватима и образованим Србима из Хабзбуршке монархије. Јер, *он* надмоћ западне културе узима као разлог за политичку привилегованост западне моћи, односно Хабзбуршке монархије. Тако је оцртана једна далекосежна духовна путања: *његово* схватање — и сáмо проистекло из озакоњених предрасуда, увида и интереса *његове* културе — *ѝројекѝује* се као жељено очекивање српске културе. У овом предразумевању постоје значајне неједнакости: упркос социјалној, амбијенталној и интелектуалној диференцијацији која постоји унутар сваког народа, Хрвати се увек поимају као једна целина, док се само Срби вишеструко деле: на оне који живе с једне или друге стране Саве и Дунава, односно Дрине; на оне који су образовани и оне који то нису. Од посебне је важности да уочимо како у *овом ѝредразумевању* код образованих Срба постоји особено поунутрашњивање хрватског схватања о српској идеји као тријумфу источне над западном културом: тријумфу који би био фаталан ударац модерном развоју и прогресу.²⁹

На том спољашњем аксиому и последицама које он подразумева бива утемељена хрватска политика. Њен најважнији унутрашњи моменат јесте околност да је она увек једна са становишта циља, а двострука са становишта средстава: постоје они који посежу за *максималним* и они који посежу за *минималним* средствима у остварењу истог циља. У двадесетом веку, три елемента су градила циљ хрватске политике: стварање хрватске државе, неутрализација српског фактора у тој држави и доминација унутар југословенског фактора. Том циљу су тежили и минималистички и максималистички представници хрватске политике. Делујући напоредо, у зависности од историјских околности, некад су у првом плану били максималистички, а некад минималистички представници хрватске поли-

---

²⁸ R. W. Seton-Watson i Jugoslaveni (Korespondencija 1906—1918), I, Sveučilište u Zagrebu—Institut za hrvatsku povijest, Britanska akademija, Zagreb—London 1976, 51—52.

²⁹ И када буде — у складу са историјским околностима Првог светског рата — одустао од решења јужнословенског питања у оквирима Хабзбуршке монархије и приклонио се стварању Југославије, то неће значити да је Ситон-Вотсон одустао било од невидљивих налога своје културе било од стратешких интереса британске политике, јер ће и *ново решење* доводити у везу са њима: „подизање снажне и уједињене јужнословенске државе изнад источног Јадрана... један је од најбиталнијих британских интереса у овом рату” (R. W. Seton-Watson, *German, Slav, and Magyar*, Williams and Norgate, London 1916, 117—118).

тике. Понекад је историјско време било тако згуснуто да су у блиским временским интервалима испољена и максималистичка и минималистичка средства хрватске политике. Та истовременост се појављује као историјска завеса. Шта она крије? Истоврсност циљева хрватске политике. И још? Прилагођавање историјским околностима да би ти циљеви били остварени.

У периоду између два рата максималистичке видове хрватске политике оспољили су усташки и комунистички покрет, који је — због одлука Коминтерне — уочи Другог светског рата добио умерени вид. Минималистички вид хрватске политике са Мачеком довео је, пак, до стварања Бановине Хрватске као међустадијума који води хрватској држави. Управо због истородности циљева брзо се одиграва смена носилаца хрватске политике: у часу немачког уништења Југославије, када је Мачек наредио сељачкој заштити да преда власт усташама. У Независној Држави Хрватској — која је *свакако* била израз историјских стремљења хрватског народа — хрватски максималисти су приступили неутрализацији српског фактора: геноцидом, католичењем, прогоном. С променом историјских околности 1945. године, хрватски минималисти нису изменили ниједан моменат истог циља: остала је СР Хрватска као државни међустадијум, геноцид над Србима и питање о одговорности су кривотворени, до размера које су онемогућиле било какво помирење народâ. (То је посебно уочљиво ако направимо поређење са тадашњим историјским процесима у Немачкој.) И док су представници хрватског максимализма у масовном покрету (1967—1971)³⁰ постављали бројне захтеве, дотле су носиоци хрватског минимализма већину тих захтева уградили у Устав из 1974. године.

Са распадом титоистичке Југославије максималисти остварују прва два циља хрватске политике, да би сада минималисти почели да утиру пут остварењу трећег циља: доминацији на југословенском простору. Она ће бити онолико различита од некадашње колико су знакови времена различити, као што ће бити онолико слична некадашњој колико припада константи једног дуготрајног историјског кретања. За то је неопходна инфантилизована јавна свест у Срба. Да би била таква, неопходно је да буде лишена било какве представе о прошлости. И представе о култури, која је симболичка форма те прошлости.

---

³⁰ Какав је био истински садржај одлуке о рушењу Његошеве капеле, видимо по томе што су ту одлуку — 1971. године, на врхунцу масовног покрета — финансирале такве институције као што су Матица хрватска и влада Хрватске, док је у јавности добио прилику да је подржава истакнути сарадник усташког режима и *Хрватске енциклопедије* — Савић Марковић Штедимлија (*Умјетност*, Београд, бр. 27/28, јули—децембар 1971, 135, 141—142, 172).

Та свест избегава да ствари — како је говорио Црњански — сагледава са српског становишта, јер је српски положај страховито тежак. Он подразумева вишеструка одрицања. Уместо тога, инфантилизована свест све тешкоће разрешава тако што их утапа у магловиту представу о Европи, као што их је некада пројектовала на Југославију. То је самозаваравање. Нити тамо има некога ко би о нама бринуо, нити заслужује било какву бригу онај ко не брине о себи. Јер, зарад *обећања* да ћемо успети као појединци, пристајемо да будемо порекнути као народ.

Управо таквој јавности секуларно свештенство³¹ може наметнути став да је постојање свести о хрватској политици нешто што је усмерено против политике споразума. А то је чиста неистина. Јер, споразум подразумева да имате јасну свест о намерама оног са којим се споразумевате. Тек нас утемељена неверица — а не некритичко поверење — чине способним да евентуално приступимо историјским споразумима. Утемељена неверица представља рационалан, модеран и европски одговор на историјске изазове нашег времена. Сумња је аутентично европски појам.

2.

У процесу инфантилизације српске јавне свести непрестано се кривотвори сам појам српске културе. То никад није сувишно поновити. Јер, промена културне свести је путоказ за наступање свих других промена. Зашто? Зато што је српска култура сведок целине српског народа. Поништавање те целине јесте циљ сваког сужавања српске културе, њеног свођења на неки њен део. Тако читава подручја српске културе бивају тихим начином уклоњена из јавне свести.

То је имало своје огромне распоне у титоизму: канонски облик је дала *Енциклопедија Југославије*. У њој је дубровачка књижевност искључена из српске књижевности. Ако желимо да раскријемо околности у којима је дошло до тога, онда нам може бити од помоћи да оцртамо *културно-политичку* судбину *Прегледа српске књижевности* (1909) Павла Поповића. Појава овог уџбеника — у којем су упечатљиво, поуздано и у складу са филолошко-историјском традицијом описана три књижевна

---

³¹ Панораму његових мотива, тема и протагониста доносе књиге: Слободан Антонић, *Културни рај у Србији*, Завод за уџбенике, Београд, 2008; Зоран Аврамовић, *Родомрци*, Култура полиса—Графомаркетинг, Нови Сад 2009; Миљана Радојић, *Историја у кривом огледалу*, Institut za političke studije, Београд 2009.

подручја: стара, народна и дубровачка књижевност — довела је до жучне и научно неутемељене хрватске реакције. Осврћући се на њу, у предговору другом издању (1913) своје књиге, Павле Поповић је нагласио како сматра „по *разлозима* а не по *шовинизму*, да се српска књижевност може излагати *без хрватске*, а да се дубровачка књижевност може назвати *српском* бар онако исто као и *хрватском*”.³² Ова карактеристична реакција показује да је — пред Први светски рат — у нашој јавној свести напоредо постојало и српско и југословенско становиште. То је значило да историјски и филолошки разлози који омогућавају да се чињенице књижевне прошлости сагледавају *и* као аутентичне чињенице српског књижевног искуства нису били потискивани ни мерама државне принуде ни чиновима вољне самоцензуре.

Да је постојало пуно личних недоумица и сумњи пред југословенским концептом, да је постојала освешћена скепса *и* у српској средини, показују ратни дневници Павла Поповића у којима — упркос његовом истрајном и пропагандном раду у корист југословенског уједињења — постоје веома јасни и бројни знаци личне неуверености у ваљаност историјског кретања и снажног подозрења према хрватској културној политици. Тако је он записао како је против југословенског програма, како треба имати све спремно за ужи српски програм, зато што се — поред других разлога — у југословенском програму жртвује „много од нашег српског” како би се удовољило Хрватима.³³ Ово је важан моменат, јер он показује како у српској јавној свести отпочиње процес потискивања *личног* српског становишта у корист *ојшине* југословенског становишта *ујркос* бројним личним недоумицама у вези са историјским кретањем.

Ако је изгледало да је — у ратним приликама — осећање дужности довело Павла Поповића до писања пропагандне *Југословенске књижевности*, његова послератна одлука да напусти писање историје српске књижевности и да почне са писањем волуминозне историје југословенске књижевности открива први моменат дубоког заокрета у српској јавној свести: долази до напуштања реалног *српског становишта* у корист *стварања* југословенског становишта. Био је то често чин самоодрицања, напуштања реалних у корист имагинарних претпоставки, потискивања чињеница у корист пројекција, избегавања сукоба у корист *конструкције* сагласности. Често је то био

---

³² Павле Поповић, *Преглед српске књижевности*, Сабрана дела, књига 1, Завод за уџбенике и наставна средства, Београд 1999, 7.

³³ Љубинка Трговчевић, *Научници Србије и стварање југославенске државе 1914—1920*, Народна књига—СКЗ, Београд 1986, 179.

чин одрицања од сопствених искустава и сазнања. Био је то, свакако, први моменат једног дуготрајног процеса поунутрашњивања југословенског становишта у српској јавној свести: *тада* то није било и поунутрашњивање хрватског становишта. Јер, сам процес није био праћен неповратним напуштањем српског становишта, већ је оно — у напетим и заоштреним облицима јавне свести у новообразованој држави — постојало напоредо са настајућим југословенским становиштем. Отуд се могао појављивати *Преглед српске књижевности*: 1919, 1921, 1923, 1925, 1926, 1927. Околност да се последње издање овог уџбеника појавило 1931. године поклапа се са временом официјелног проглашавања унитарног југословенства, које је српско име избацило из државног назива и које српску народност није службено признавало приликом пописа становништва: као да је онај лични чин затомљавања сумњи временом постао општи чин који из невидљивих налога културе почиње да обавезује јавну свест. Јер, иако је уџбеник *могао* да буде штампан, он *ишак* није више штампан. Постоји, међутим, једна важна појединост: упркос државном наметању унитарног југословенства, Министарство просвете је одобрило — 31. маја 1934. године — „да се овај уџбеник може и даље употребљавати у средњим школама”. Он, дакле, није био административно онемогућаван: иако потиснуто, *српско становиште* је наставило да постоји.

Да је хрватско становиште истрајно и напоредо постојало, сведочи *Хрватска енциклопедија* у којој се дубровачка књижевност схвата као искључиво и једино хрватска: сасвим у складу са давнашњом критиком *Прегледа српске књижевности*. То показује непрекинути континуитет хрватске културне политике. У часу образовања титоистичке Југославије (1945) долази до пресудног обрта, јер се одиграва далекосежно поунутрашњивање југословенског становишта у српској јавној свести: *сада* је то југословенство вид хрватске културне политике. Јер, државна политика, одређујући услове које комунистичка диктатура *прописује* као једино прикладне за било какав научни разговор, одлучила је да — 1949. године — Министарство за науку и културу образује Комисију за израду уџбеника историје књижевности која је прописала не само да се дубровачка књижевност *не сме* сагледавати као регионална и посебна књижевност нити, пак, *изван* хрватске књижевности, него и да „о овом раздобљу, о епохи и појединим писцима, треба да пишу књижевни хисторичари из Хрватске”.³⁴ У таквим административ-

---

³⁴ Вице Заниновић, „Преживело гледиште”, *Борба*, Београд, година XXXII, број 357, петак 29. децембар 1967, 2.

но-државним, репресивним и идеолошки предређујућим условима није било никаквих услова за слободну и научну дискусију: не само да *Преглед српске књижевности* никада није штампан у титоистичкој Југославији него је истовремено систематски уклањана свака свест о могућем *српском сџановицију*. Рота locuta, causa finita. Редигујући свој текст за *Енциклопедију Југославије*, око 1965. године, Миодраг Поповић је запазио како је изостављена реченица о дубровачкој књижевности као заједничкој српскохрватској баштини.³⁵ То је одмерен и објективан суд за једну књижевност која је по својим историјским и филолошким коренима — српска, по свом идентитету — „словинска” (јужнословенска, српскохрватска), као књижевноисторијска формација, заједно са чакавском литературом *млетачке Далмације* и штокавском литературом Боке Которске, она је — далматинска, док је по основном правцу свог каснијег деловања претежно, иако не искључиво — хрватска.³⁶ *Ујркос* ауторовом инсистирању да се поменута реченица врати у *Њеђов* текст, ње у штампаном облику нема. Како се зове такав уреднички поступак? Одакле долази овакво цензорско овлашћење? Из идеологије и моћи државе чију културну политику остварује *Енциклопедија Југославије*.

Зар је онда чудно што се само због појављивања овог уцбеника у програму студентске лектуре водила — 1967. године — идеолошка хајка у којој је — у име „наше социјалистичке Југославије” — културно-политички нагласак стављан „на шовинистичку оријентацију која се огледа у уклапању дубровачке литературе, у другом поглављу књиге, у српску књижевност”.³⁷ Сама хајка је подстакнута предлогом да се књига Павла Поповића, *најоредо* са књигама Бранка Водника (*Povijest hrvatske književnosti*, Zagreb 1913) и Миховила Комбола (*Poviest hrvatske književnosti*, Zagreb 1945), понуди студентима Филолошког факултета у Београду као литература за дубровачку књижевност. Иако *неосистварени* предлог није ни наметао ни фаворизовао *Преглед српске књижевности*, будући да су се у њему нашле и хрватске историје књижевности, ипак је сáмо помињање књиге Павла Поповића било довољно за појављивање непотписане оптужнице на првој страни *Борбе*: околност да је оптужница *нейошћисана* и *месџо* на којем се појављује дају јој својство службеног става.³⁸ У овој полемици, у којој редакција ли-

³⁵ *НИН*, Београд, 29. IV 1990, год. XXXVIII, бр. 2052, 54.

³⁶ Јован Деретић, *Пуш српске књижевности*, СКЗ, Београд 1996, 144.

³⁷ Више Заниновић, „Преживело гледиште”, 2.

³⁸ „После пола века”, *Борба*, Београд, година XXXII, број 336, петак 8. децембар 1967, 1. Сам коментар настаје као одзив на чланак који је одиграо

ста *идеолошки* негативно коментарише сваки текст бранилаца осумњиченог предлога, непрестано се тврдило да је уџбеник Павла Поповића застарео и шовинистички обојен, док је изостао сваки одговор на разложно питање о томе да ли је — са усвојеног идеолошког становишта — такав и Водников уџбеник? „И да ли је можда сваког трага шовинизма (а можда и још понечег?) лишена *Повијест хрвајске књижевности* Миховила Комбола која је издата 'кориенским правописом' у условима Павлићеве НДХ и која је, у једном скраћеном и раније одштампаном виду, за све време 'те државе' била *службени* уџбеник прописан од стране усташког министарства просвете хрватским средњешколцима?”³⁹ Ако је било спорно понудити студентима и књигу Павла Поповића, како је могуће да — са *комунистичког становишта* — није био споран уџбеник који је прописала Независна Држава Хрватска? Ако тај уџбеник није био споран, онда то значи да га је у Београду требало учинити *јединим* извором сазнања о дубровачкој књижевности. Зар то не значи да је требало — механизмом комунистичке принуде — поунутрашњити хрватско становиште у српској академској средини, односно наметнути да оно што је обавезно у Загребу постане обавезно и у Београду? Поунутрашњивање хрватског становишта обликовало је, дакле, културну подлогу српске јавне свести. То се догодило комбинацијом спонтаних, полужваничних и принудних поступака: *српско становиште* које српски научници — у име југословенства и упркос трезвеним опажањима реалности — беху у себи затомили, *брисано* је из јавне свести мерама титоистичке принуде и замењивано хрватским становиштем.

Да унутар југословенства постоји неко скривено кретање од потискивања *српског становишта* до појма *српске кривице*, уверљиво нам показује судбина појединих културних институција: када је — у 1920. години — обнављан рад *Српског књижевног гласника* појавила се — „не по дневном реду него по поштењу и одушевљењу” — недоумица везана за име часописа: „да ли ће се *Гласник* и даље звати *Српски књижевни гласник*?” Ту тему су обновио дочекали мирно, али не и равнодушно. Јер, сви су они — Слободан Јовановић, Владимир Ђоровић, Јаша Продановић, Милан Грол, Веселин Чајкановић — имали иза себе дуге године посвећене успону југословенства: и док су неки били у рововима, неки су изгубили синове

улогу подстрекача читаве хајке: појавио се у листу *Младост* и написао га је Милан Влајчић („Закони инерције и ђутања”, *Младост*, Београд, 22. XI 1967, 7).

³⁹ Мирослав Пангић, „За пуну истину и после пола века”, *Борба*, Београд, година XXXII, број 355, среда 27. децембар 1967, 2.

за време Великог рата. Сви су, пак, то време провели у емиграцији. Али, сви су, такође, били одани оним својствима — тековина, континуитет, навика — која обликују један културни образац. Описујући ту светлу, незаборавну тачку из духовне хронике *Српског књижевног гласника*, Исидора Секулић упечатљиво илуструје тежину њиховог колебања између *српског* и *југословенског* становишта: „Величанствен је био тај скуп, та лица, те муке, то поштење правих људи. Србија, као толико пута, јуначко је сабрана, решена да трпи, да прегори.”⁴⁰ Иако сама дилема није административно наметана, ипак њено постојање показује какав је био дух времена и колико је много духовне и моралне снаге требало да се очува *српско стјановишће* пред надирућим *југословенским* становиштем. То показује и белешка којом је Милан Ђурчин поздравио нову серију *Српског књижевног гласника*. Он опажа да је часопис „чак... задржао у натпису — и после свега што се десило — оно *Српски*, иако... ситнијим словима”. Премда се та *стиџнија слова* управо појављују као знак повлачења *српског стјановишћа* из наше јавне свести, Ђурчин оцењује да то није довољно, да је реч *српски* „требало сасвим изоставити, и да је у тој јединој тачци требало одступити од традиције, ради ствари. Јер постоји опасност да се оно криво тумачи и сматра као инсистирање на имену.”⁴¹ Овде се открива напоредност српског и југословенског становишта у нашој јавној свести: нека врста њиховог динамичког односа који постепено доводи до нестајања српског становишта. Али, ако сада направимо паралелу са сазнањем о томе да је — 1946. године — без било каквих недоумица и премишљања, чак без формалних овлашћења, по чистом аутоматизму, самоиницијативно, у штампарији, Јован Поповић — потоњи члан оне комисије Министарства просвете која ће прописати шта је дубровачка књижевност — избрисао придев *српски* из имена новопокренутог часописа,⁴² онда учачамо целину историјске путање: тај гест није био плод потискивања него брисања, он није значио превазилажење него уништавање. Али је он био могућ само као плод усвојене свести о српској кривици.

Недавно смо упознати са Крлежиним упутствима из времена када је стварана *Енциклопедија Југославије*. Незадовољан текстом о Црњанском, Крлежа на овај начин тражи да се тај

⁴⁰ Исидора Секулић, *Из домаћих књижевности*, II, Сабрана дела, књ. 5, Вук Караџић, Београд 1977, 248.

⁴¹ *Nova Evropa*, Zagreb, књига I, број 1, 16. септембар 1920, 65.

⁴² Никола Милошевић, *Политички сјоменар од Броза до ДОС-а*, Информатика, Београд 2006, 22—23.

текст скрати: „скратити га за половину, а то ће најбоље учинити, мислим, Ујевић, ако га весели.”⁴³ Када Крлежа упућује Ујевића да — „ако га весели” — скрати одредницу о Црњанском, онда право питање гласи: какво је то упутство за једну научну одредницу? Ако Крлежино право на енциклопедијску цензуру проистиче из његових предатних веза са Комунистичком партијом Југославије, ако је он — упркос предатном сукобу на левици — партијски повереник у енциклопедијским пословима, да ли је то неутрално сазнање у односу на историјско порекло његовог схватања српско-хрватских односа? Јер, још је Винавер 1924. године написао да Крлежа очитује франковлук преобучен у марксизам. Јеврејин, космополита, полиглота, модерниста, сведок руске револуције, Винавер је „приликом свог боравка у Русији” приметио врло чудновату чињеницу: „Они Хрвати који су били најзагриженији франковци, који су, услед погрешног васпитања, мрзели Србе као кугу, чим је букнуо большевизам, пресалдумили су се из реакционара у комунисте. Њихов комунизам био је само и једино мржња на Србе.”⁴⁴ Не само да је та појава била општа, јер је таквих Хрвата било много, већ је она у својим мутним дубинама образовала једну кобну и моћну струју мишљења, којој припада и Крлежа. Јер, „све оно због чега социјалисти оптужују буржоазију, буржоаски систем, све то г. Крлежа истиче као специјалитет Београда. У томе би било франковство г. Крлеже.”⁴⁵ Премештање акцената у комунистичкој идеологији, које ће се одигравати у складу са потребама Коминтерне, током тридесетих година двадесетог века, премештање које оптужницу сужава са српског народа на српску буржоазију, представља само мимикријски и тактички уступак околностима. Тај уступак је, наиме, оставио нетакнутим оно језгро из којег је — и после Другог светског рата — извирало титоистичко мишљење: идеју о српској кривици.

Тим духом је, дакле, прожета и *Енциклопедија Југославије*. Када неко — у 2009. години — поставља реторско питање „зар би легија пописивача и књижничара из Србије сурађивала с ’ушастким уредником’ у изради библиографије периодике, два милијуна листића који се чувају у Загребу”,⁴⁶ онда је реч о свесном прикривању истинског одговора на питање: одакле дола-

---

⁴³ „Црвена оловка за српске теме”, *НИН*, Београд, број 3037, 12. март 2009.

⁴⁴ Станислав Винавер, „Београд и г. Крлежа”, *Зли волшебници (полемике и памфлети у српској књижевности)*, приредио Гојко Тешић, књига 1 (1917—1929), Слово љубве—Београдска књига, Београд 1983, 389.

⁴⁵ Исто, 391.

⁴⁶ Влахо Богишић, „Проблем ломпаровске Хрватске”, *НИН*, Београд, бр. 3058, 6. август 2009.

зе Крлежина права у *Енциклопедији Југославије*? Из одлуке Комунистичке партије Југославије да он води *Енциклопедију Југославије*. Из одлуке да то буде државни пројекат. Тако се — а не нечијом личном вољом — стекло толико српских библиографских сарадника у *Енциклопедији Југославије*: није се сарађивало само зато што се хтело него и зато што се морало. Отуд је колико комичан толико и доследан сваки покушај који настоји да нас убеди како ондашњи енциклопедијски арбитри нису то постали по милости диктатуре, него по надахнућу научног провиђења.

Околност да је први том *Хрватске енциклопедије* штампан фебруара 1941. године⁴⁷ најбоље показује унутрашњи континуитет хрватске политике. Јер, сама енциклопедија је настала у Бановини Хрватској, што открива како је енциклопедијски подухват увек у битним везама са државним обликовањем. Али, околност да је *шај* подухват *настављен* у Независној Држави Хрватској показује да постоји дубинска подударност како између две државне форме тако и између два енциклопедијска времена. Да ли би, наиме, било могуће да Независна Држава Хрватска — у којој је толико српских и југословенских књига уништено зато што је била тоталитарна и расно нетолерантна држава — не само толерише него и наставља *Хрватску енциклопедију* да та енциклопедија није била у дубинској сагласности са новом државном суштином и формом? Управо је, дакле, *Хрватска енциклопедија* била прикладна за ново време у оном општем циљу који одређује хрватску политику.

Да је то тако, показује одредница о Милу Будаку, која се појавила у трећем тому *Хрватске енциклопедије*, у 1942. години. Јер, фотографија Мила Будака у усташкој униформи показује да је *Хрватска енциклопедија* израз државне политике Независне Државе Хрватске. Није, дакле, дата његова фотографија у грађанском оделу, што значи да он није визуелизован као адвокат или као писац, иако је и у тим својствима енциклопедијски представљен. Његова визуелизација је, међутим, у складу са оном реченицом која га представља као политичара: „Kad je 10. IV. 1941. obnovljena Nezavisna država Hrvatska, postao je članom Državnoga vijeća i ministrom bogoštovlja i nastave. Poslije je imenovan poslanikom hrvatske države u Berlinu.”⁴⁸ Одредница је, дакле, написана у време Независне Државе Хрватске, она је саображена са идеологијом те државе и као таква — заједно са фотографијом — представља израз хрватске културне политике.

⁴⁷ *Hrvatska enciklopedija*, I svezak, Zagreb 1941, 808.

⁴⁸ *Hrvatska enciklopedija*, III svezak, Zagreb 1942, 440.

Шта нам казује сазнање о томе да ће у *Енциклопедији Југославије* текст о Црњанском скратити Мате Ујевић? Ко је то? Још пре Другог светског рата оцењен је — са левичарског становишта — као неко ко припада конзервативној и десничарској оријентацији.⁴⁹ Био је главни уредник *Хрватске енциклопедије*, штампане кориенским правописом у време Независне Државе Хрватске. И док је Светислав Стефановић стрељан под изговором да је био окупациони комесар Српске књижевне задруге, док је — иако под окупацијом није уређивао никакву енциклопедију — један Веселин Чајкановић одстрањен са Београдског универзитета, догле је Мате Ујевић — у својству оперативног предводника *Енциклопедије Југославије* — добио да се забавља мењујући текст о највећем српском писцу: као усташки уредник *Хрватске енциклопедије*. Ово тврђење не треба разумети *персонално*: као тврђење да је Ујевић био усташа. Треба га разумети са *нејерсоналног стјановишта*: како је *Хрватска енциклопедија* била остварење културне политике коју је зашнивала Независна Држава Хрватска, онда то значи да је Ујевић обављао послове у чијем се залеђу налазила државна политика. Разлика је битна. Јер, Ујевићево лично уверење у тим временима може бити од значаја при процени његове личности, али не и за оно што је радио: и као „антифашиста”,⁵⁰ он је могао деловати у резултанти хрватске политике.

После 1945. године, толики људи у Немачкој морали су да објашњавају разлику између личног и официјелног у њиховим животима. Свест о тој разлици, о личним доследностима или самоизневеравањима, о неминовним или хотимичним уступцима режиму, о саосећању или саможивости, о вековном наслеђу које је учинило да сви слојеви друштва буду прожети мрачним духом нацизма, претворила се временом у једну културу сећања која — и кад је политички инструментализована — представља битан моменат сваке савремене свести о прошлости. Шта све можемо сазнати о Херберту фон Карајану? Да се налазио на фиреровој листи најважнијих националсоцијалистичких диригената; да је 8. априла 1933. године постао члан националсоцијалистичке групе V у Салцбургу; да је 1. маја 1933. године приступио националсоцијалистичкој групи у Улму: добио је број 3.430.914; да је 1935. године постао музички директор у Ахену и у том својству учествовао у извођењу дела Рихарда Трунка *Прослава новог фронтја*, по тексту Балдура фон Шираха; да је 1938. године постао главни директор др-

⁴⁹ Miroslav Krleža, *Moj obračun s njima*, Izabrana djela, „Oslobodjenje”, Sarajevo 1988, 225.

⁵⁰ Влахо Божишић, „Проблем ломпаровске Хрватске”.

жавне опере у Берлину; да је 1940. године постао шеф симфонијског оркестра државне капеле; да је у књизи Ханријете фон Ширах *Жене у Хитлеровој близини* записано како „Магда Гебелс није пропустила ниједан концерт младог Херберта фон Карајана”; да је на 50. Хитлеров рођендан награђен титулом државног капелмајстора; да је 1. децембра 1940. године наступио на 50. Концерту добрих жеља за Вермахт и то у Гебелсовој радио-емисији, са циљем да подигне морал трупа и њихову пожртвованост на позадинском фронту; да је Гебелс следећи дан у дневнику записао: „Aufmarsch der Prominenten: Leander, Serrano, Karajan und viele andere”; да је 1. маја 1941. године гостовао са државном опером у окупираном Паризу: изводили су Вагнерово дело *Тристан и Изолда*; да је 1951. године учествовао на првом послератном фестивалу у Бајројту; да је 1955. године постао шеф-диригент Берлинске филхармоније; да је 1956. године постао шеф-диригент Бечке опере.⁵¹ Вијугава путања једног животног кретања преплиће се са увидом у невидљиве континуитете који опстају у различитим државним формама, јер извиру из невидљивих налога опште културне подлоге којој припадају. Али, како год да оцењујемо предочене околности, оне нам нису сакривене него заувек *остјају* предочене.

Ако смо, пак, у *Енциклопедији Југославије*, у 1965. години желели нешто да сазнамо о Ловри Матачићу, суочавамо се са чудном празнином: „Operni dirigent u Osijeku (1919—1920), Novom Sadu (1920—1922), Ljubljani (1924—26), Beogradu (1926—1932; 1938—1941 direktor) i Zagrebu (1932—1938). Od 1948. dirigent opere u Skoplju.”⁵² Зашто не постоји никакво сазнање о Матачићевој каријери у периоду између 1941. и 1945. године? Зашто *Енциклопедија Југославије* не обавештава да је он као некадашњи директор Београдске опере 1941. године напустио ту дужност „да би се, као усташки потпуковник, диригент оркестра личне гарде поглавника НДХ, представио јавности својим правим звањем и припадањем”?⁵³ Није реч о томе да ли је његово понашање за похвалу или за осуду него је реч о енциклопедијском изостављању података о његовом животу. То изостављање се одиграва пред очима живих и бројних сведока, који памте прилике и времена у којима је ова диригентска палица енергично секла ваздух изнад њихових глава. Необразложена енциклопедијска празнина отуд делује као дискретно и

⁵¹ Ernst Klee, *Kulturlexicon zum Dritten Reich (Wer war was vor und nach 1945)*, Fischer Taschenbuch Verlag, Frankfurt am Main 2009, 267—268.

⁵² *Enciklopedija Jugoslavije*, 6, Jugoslavenski leksikografski zavod, Zagreb 1965, 39.

⁵³ Дејан Медаковић, *Дани, сећања*, II (1977—1978), Завод за уџбенике и наставна средства, Београд 2003, 377.

обавезујуће упозорење њиховом *приватном* сећању да се налази у раскораку са *официјелном* културом сећања. То показује какав је културни образац устројила титоистичка Југославија. Да није било тог *хотимичног* заборављања, могли бисмо различито мислити о околности да је Београдска филхармонија огласила концерт који би у дворани Коларчевог универзитета, марта 1971. године, требало да да Загребачка филхармонија и којим би требало да диригује Ловро Матачић.

Када нас уверавају у то како не постоји континуитет између *Хрватске енциклопедије* и *Енциклопедије Југославије*, будући да су наводно на делу случајне и личне подударности,⁵⁴ онда је таква неистина превасходно усмерена ка активирању хрватских интереса који су дубински усидрени у српској јавној свести. У активирању ове темељне предрасуде важну улогу играју декоративни и спољашњи чиниоци који су усмерени ка очувању привада објективности у хрватским лексикографским подухватима. Тако се — у години 2009 — као важан наводни доказ о објективности *Хрватске енциклопедије* појављује сазнање о томе да у њој постоје и одреднице које је писао „гласовити београдски проф. Драгољуб Павловић”.⁵⁵ Шта значи помињање Драгољуба Павловића као „гласовитог” београдског професора који је писао у *Хрватској енциклопедији* о Црњанском? Оно представља класичан пример *привидног* а не истинског аргумента. Јер, по чему је Драгољуб Павловић био на научном гласу? По својим студијама о дубровачкој књижевности, коју је посматрао у складу са учењем Павла Поповића, као „старију југословенску књижевност”. То значи да је није схватао као искључиво хрватску књижевност. Али, у *Хрватској енциклопедији* овај „гласовити” београдски професор није заступљен у одредници о дубровачкој књижевности. Зашто? Зато што је та књижевност неистинито одређена као искључиво хрватска књижевност. Непогодан за оно по чему је стекао научни глас, Драгољуб Павловић је употребљен као писац одреднице о Црњанском о коме никада није ни писао: на месту где његов стручни ауторитет и не постоји. То показује да хрватска културна политика у енциклопедијским формама настоји да не-проблематичне одреднице — то су оне у којима нема хрватских политичких претензија — с предумишљајем заштити ауторитативним именом. Јер, то име је употребљено да би — посредно — санкционисало оно што ће у проблематичним одредницама — као што је дубровачка књижевност — обезбедити садржај какав је потребан хрватској културној политици.

⁵⁴ Влахо Богишић, „Проблем ломпаровске Хрватске”.

⁵⁵ Исто.

Понекад то делује одвише директно. Шта је *Бранково коло*? „Brankovo kolo, srpski književni časopis, izlazio u Hrv. Karlovcima od 1895 do 1914.”⁵⁶ Ако иницијале D. P. — којима је овај чланак потписан — сравнимо са пописом сарадника на почетку књиге, проналазимо име: „Dragoslav Pavlović, dr, sveuč. prof, Beograd”. То име постоји у попису сарадника за прве четири књиге, да би у петој књизи било написано — „Dragoljub Pavlović”. Почињена грешка у имену Драгољуба Павловића није, међутим, једина грешка. Јер, на сваком примерку *Бранковог кола*, у периоду између 1895—1914, пише да часопис излази у Сремским Карловцима. Могуће је да је Драгољуб Павловић написао *прву* одредницу о *Бранковом колу*, али он није могао написати да су се Сремски Карловци звали Хрватски Карловци. Јер, то име им је допало тек у Независној Држави Хрватској. Оно се, дакле, уноси у *прошлости* у којој га није било, у време када је излазило *Бранково коло*, што је чин хрватске државне политике у *Хрватској енциклопедији*: то показује и суседна одредница по којој је Георгије Бранковић изабран „1890 за патријарха у Hrv. Karlovcima”. Име Драгољуба Павловића употребљено је, дакле, да би санкционисало хрватску државну политику. Када, пак, хрватски титоиста, у 2009. години, каже како „воли Србију од Суботице до Дечана”, како је „Србија наравно и Војводина”, он — упркос толиким позитивним осећањима — ипак не пропушта да дода како „ми можемо расправљати да ли је природно разграничење добро између Хрватске и Србије у Срему, које је направљено средином прошлог столећа”.⁵⁷ Тај додатак је потпуно у духу његовог уважавања Мате Ујевића и *Хрватске енциклопедије*. Јер, ипак је тамо записано како је *Бранково коло* излазило у Хрватским Карловцима.

Овакве поступке треба повезати са поступком корумпирања српског читалачког очекивања. Када пише за српске читаоце, хрватски титоиста свог опонента зна да назове „потенцијалним наследицима катедре великога Новице Петковића”.⁵⁸ Ону улогу коју је у случају Драгољуба Павловића имао придев „гласовити”, овде обавља придев „велики”. Јер, његова употреба треба да српским читаоцима сугерише како постоји хрватско поштовање српске средине и њених научника. Та сугестија је неопходна да би хрватско политичко становиште *изгледало* као да је плод објективних увида. Сам поступак рачуна на

⁵⁶ *Hrvatska enciklopedija*, III svezak, 242.

⁵⁷ „Одбегли синови у балканском Њујорку”, *НИН*, Београд, бр. 3062, 3. септембар 2009.

⁵⁸ Влахо Божишић, „Проблем ломпаровске Хрватске”.

поунутрашњену спремност да се објективизује хрватско становиште. Он, дакле, рачуна на инфантилизовану јавну свест у Срба. Када се, међутим, исти текст појављује у Загребу, опонент добија нешто друкчије одређење: он је „potencijalni nasljednik glavne srpske filološke katedre”.⁵⁹ Тако сазнајемо да постоји нека имагинарна тачка на којој српски научник престаје бити „велики”. Јер, у Загребу би се београдски придев „велики” стављен уз име српског научника могао рђаво протумачити: као непотребно велики уступак. Отуд је неопходно задовољити тамошње очекивање и посведочити властиту правоверност. Све престаје бити поштовано у часу када текст промени место где се појављује: човек и дело, сам дух као универзално својство које у овим стварима исказује научничку величину, објективност лексикографско-енциклопедијске перспективе. Тoliko вреди поштовање које исказује хрватски титоиста: толиког су домета његова уверења.

Неосвртање на све елементе који улазе у садржај човековог живота, посебно у случају када их треба тако поставити да могу послужити задатим и наступајућим циљевима, никада није — ни у 2009. години — плод неког одвише личног усмерења, већ је део једног система, будући да проистиче из енциклопедијског наслеђа. Оно баца посебну светлост на Крлежину спремност да у *Енциклопедију Југославије* укључи оне људе које је сам — пре Другог светског рата — називао конзервативном десничарском братијом. Не морамо, наиме, тај гест нужно схватати као његову безинтересну широкогрудост, као његово самосврховито прелажење преко идеолошких граница. Он је, наиме, могао проистичати из његове бригае за континуитет *хрватског ситановићца*, бригае која је била претежнија од идеолошких разлика. Колико се хрватски титоиста на исти начин — и у 2009. години — не обазире на историјске чињенице и познате околности, колико рачуна на проток времена и програмирано заборављање у нас, колико су за њега небитне личности које упреже у историјска кола која треба да одведу у задатом правцу, показује околност да је спреман да у одбрану енциклопедијског подухвата укључи и Марка Ристића. Он нимао не хаје због тога што је та одлука рђава и за онога ко за њом посеже. Не због тога што је Марко Ристић јавно ликовао над бесудно побијеним српским интелектуалцима у Београду новембра 1944. године, па је већ то довољан доказ о његовој како престајености тако и пристрасности, него зато што ни Марко Ристић — чак ни он — није издржао до краја, већ је

---

⁵⁹ Vlaho Bogišić, „Amoralni fragmenti”, *Vjesnik*, Zagreb, subota/nedjelja, 1. i 2. kolovoza 2009, 8.

напустио *Енциклопедију Југославије*. Ако се у њој тако радило да је то било *много* и за Марка Ристића, онда је то јасан знак да је титоистичко југословенство постало нескривена компонента хрватске политике. Тако се Марко Ристић лично осведочио у оно што је Винавер давно утврдио: у Крлежин франковлук преобучен у марксизам.⁶⁰

Непоуздан у лако проверивим стварима, хрватски титоиста оставља поуздане путоказе због чега му не треба веровати ни када беседи о временима далеким ни када дели своје комплименте. Јер, њему је истина онолико блиска колико га приближава хрватским интересима.⁶¹ Само инфантилизована јавна свест то не жели да види: попут детета које ставља руке на очи, попут ноја који ставља главу у песак. Како ће он — у 2009. години — оповргнути историјску истину о томе да је *Хрватска енциклопедија* штампана кориенским правописом у време Независне Државе Хрватске? Тврђењем да је *Хрватска енциклопедија* тек од 1944. године штампана кориенским правописом.⁶² До премештања смисаоних нагласака долази, дакле, с предумишљајем који је колико неистинит и смешан толико и далекосежан и злонамеран. Јер, није реч о томе *од када* је *Хрватска енциклопедија* штампана кориенским правописом, него *да ли* је њим уопште штампана. Можда треба почети са лакшим питањем: да ли је 1944. године постојала Независна Држава Хрватска? Али, све се то одвија у исто време док у хрватском уџбенику за основну школу пише како је у Независној Држави Хрватској основан „Hrvatski državni ured za jezik, objavljuju se knjige i enciklopedija, radi se na rješavanju pravopisnih pitanja, vraćaju se potisnute hrvatske riječi i tvore nove, no u okviru režima u kojem su nastala, neka su jezična rješenja bila jednostrana i znanstveno upitna”.⁶³ У хрватској основношколској и уџбеничкој свести треба, дакле, да постоји знање о континуитету хрватске енциклопедијске и језичке политике, све до кориенског правописа: ако је *Хрватска енциклопедија* дело континуитета, онда то значи да — када обликујемо јавну свест са *хрватског ситановишћа* — не треба следити оне који Независну Државу

⁶⁰ Миодраг Б. Протић, *Нојева барка*, II, СКЗ, Београд 1996, 551.

⁶¹ Када ствари посматрамо са *хрватског ситановишћа*, онда је код Драгољуба Павловића битно да је био београдски професор, уместо да је битно оно што је предавао и о чему је писао; код Новице Петковића је битно да је био „велики” када треба задобити наклоност српске публике, док он уопште не постоји када се обраћамо хрватској публици; код Марка Ристића је битно да је био уредник у *Енциклопедији Југославије*, а не и да је ту енциклопедију сам напустио.

⁶² Влахо Богишић, „Проблем ломпаровске Хрватске”.

⁶³ Snježana Ferenčić, Anđelka Rihtarić, Matilda Tomas, Lidija Dujic, Sanja Miloloža, *Hrvatski ja volim* 8, Profil, Zagreb 2008, 20.

Хрватску издвајају из хрватске традиције. Посебно због тога што је та држава — како је рекао Фрањо Туђман — била израз историјских стремљења хрватског народа. Треба, међутим, истовремено — када ствари обликујемо са *југословенској сџановици* — из српске јавне свести потиснути сваку мисао о том континуитету. Нема, дакле, никаквих универзалних сазнања, већ постоје само средства обезбеђивања и унапређивања хрватског културног утицаја.

Том унапређивању иде у сусрет околност да је управо хрватски титоиста — од свих енциклопедиста у свету — одабран да обликује српско лексикографско одељење у *Службеном гласнику*.⁶⁴ Зар то није најбољи показатељ да српска државна политика тежи обнови титоистичког југословенства: тог умереног вида хрватске политике којим треба остварити њену доминацију на југословенском простору? Зар је онда чудно што трају настојања да се Грачаница упише у неку „косовску културу“? Зашто је онда чудно што други, нама непријатељски кругови, Косовску битку смештају у не-српски контекст, што Милоша Обилића одвајају од Срба? То је директна последица одсуства српске културне политике: већ двадесет година ниједан званичник не поставља питање о језику којим говоримо. Немамо никакав став о српском језику. Зар то није наслеђе? Јер, од Устава Хрватске из 1974. године Србима у Хрватској је наметнуто да говоре хрватским књижевним језиком.⁶⁵ У Црној Гори се постепено гуши Катедра за српски језик на Филозофском факултету у Никшићу. Зашто о томе наша јавност ћути? Тамо има 200.000 људи који су се на попису изјаснили као Срби. Зар Србија нема начина да обезбеди Србима у Црној Гори да уче на српском језику? Зашто је неприхватљиво рећи да сви Срби говоре српским језиком, па и они у Хрватској, Републици Српској и Босни и Херцеговини, Црној Гори? Зашто не бисмо заштитили њихова људска права када је реч о уцбеницима тог језика? Ми то чак нисмо ни покушали. Како — у садашњим околностима — разумети читав низ узастопних поступака носилаца српске државне политике? Поступака попут оног када је председник Србије, неколико месеци пред рефе-

⁶⁴ „Одбегли синови у балканском Њујорку”.

⁶⁵ Када Мирко Тепавач — у својој критици Московљевићевог *Речника* — помиње „hrvatski jezik” и „veliki broj reči hrvatskog govornog i književnog jezika” (Aleksandar Nenadović, *Mirko Tepavac — sećanja i komentari*, 249), онда он — 6. марта 1966. године — не само да следи линију раздвајања хрватског и српског књижевног језика, какву подразумева Губеринин и Крстићев разликовни речник (Zagreb 1940), него и иде у сусрет *Декларацији о хрватском језику* из 1967. године, чије ће захтеве остварити Устав Хрватске из 1974. године. То није само персонална одлука: то је историјски и идејни континуитет.

рендум о раздвајању Црне Горе од Србије, заједно са градоначелником Београда, учествовао на изборној конвенцији владајуће црногорске партије у Будви (2005), када је учествовао на партијском а не на државном скупу, стављајући се тако у службу *градских* избора оне партије која је позивала на одвајање Црне Горе од Србије, када се шетао обалом, смешкао и позирао, самим својим присуством *јоказујући* неку чудну лакоумисленост и небрижност у односу на долазећи референдум; када је потом похитао да лично честита независност коју је донео један проблематични референдум (2006); на крају, када је амбасадор Србије — који је бивши саветник тог истог председника — подржао на изборима (2007) оног председничког кандидата чија је партија омогућила усвајање смешне и страшне уставне промене о црногорском језику. Нема никакве сумње у то да ти поступци нису били далековиди: ако се осмотре у светлу актуелних околности, они се могу схватити као дилетантски; ако их посматрамо у историјској резултанти, они изгледају као злонамерни.⁶⁶

Све се то догађа због тога што смо се потпуно препустили процесима денационализације: у нас у овом тренутку не постоји никаква јавна свест о језику којим говоримо, ниједан званичник нити било која институција не усуђују се ни да поставе питање о том језику, нити да се осврну на оно што се појављује свуд око нас, на оно што се чини са нашим језиком, као што се нико не усуђује да се запита о томе колико постоји наша духовна и физичка отаџбина. Сва та питања су код нас табуизирана. Суочени смо са однорођавањем: уз мук српске интелектуалне и политичке елите. Оваква застрашујућа чињеница може да постоји само у неслободним друштвима, којима се управља ван њих самих. Тако се у систем културе уписује одређена врста понашања. Ако нам све то изгледа тужно, то не сме да нас обесхрабри: довољно је да се загледамо у прошлост и видимо како то није први пут у нас. У једном таквом раздобљу можемо препознати и „величину и драму српских писаца XVIII века, првих и потоњих полихистора у нашој књижевности, који су, на културном хаџилуку, срећни и сиромашни пролазили од царске Вијене до Санкт-Петербурга, од Кијева до Цариграда, од Свете Горе до Венеције, од Лајпцига до Лондона, да би пошто-пото штампали књиге за један народ који нема ни отаџбине, ни књижевног језика, ни владара”.⁶⁷ Реч је о изразитом космополитизму наших просветитеља, о

---

⁶⁶ Мило Ломпар, „Срамота коју смо слутили”, *Дан*, Подгорица, година X, број 3473, понедељак 6. октобар 2008, 2.

⁶⁷ Милан Кашанин, *Судбине и људи*, Просвета, Београд 1968, 307.

њиховом сусрету са светом, о њиховим путовањима и — пре- судно — о њиховом родољубљу и оданости нечему што је из- гледало као да је заувек нестало. Ту нам је све откривено на начин који не можемо превидети: било да смо са владаром или без њега, са свешћу о свом језику или без ње, са осећа- њем да имамо отаџбину или да ње једноставно више нема.

3.

Да бисмо разумели природу критичког одзива који изази- ва јавно испољена свест о *српском стиановишћу*, неопходно је да посветимо пажњу не само ономе што се у том одзиву тврди него и ономе што се у њему прећуткује. Какву културно-поли- тичку традицију подразумева наизглед само актуелни подсмех упућен реченици о Црњанском као највећем српском писцу? „Тај ’највећи српски писац’ можда то и јест, премда ми није позната лексикографска метода којом бих га данас по подне измјерио с Бором Станковићем или Данилом Кишом, али пу- стимо то, има и око мене доста оних који, попут Ломпара за Црњанског, тврде за Тина Ујевића да је — ’највећи хрватски пјесник’.”⁶⁸ Шта препознајемо ако ову реченицу повежемо са тврђењем о томе како је одредница о Црњанском коју је у *Ен- циклопедији Југославије* написао 1956. године Марко Ристић „до данас ненадмашена”?⁶⁹ Да ли је она „до данас ненадмаше- на” зато што ју је писао Марко Ристић, или зато што ју је скраћивао Мате Ујевић? Марко Ристић је 1954. године објавио есеј *Три мртва њесника*, у којем је живог Милоша Црњанског прогласио мртвим писцем. Он је, дакле, књижевно убио Цр- њанског. Како називамо човека који мисли да је енциклопедиј- ска одредница настала на темељу тог убиства „до данас ненад- машена”? Како се зове стручњак који мисли да је данас (2009) ненадмашен баш онај портрет Црњанског који је настао без свести о пишчевим делима после 1956. године? Ако следимо ову мисао, онда усвајамо да је ненадмашена баш она енцикло- педијска — што би требало да значи: информативна, свеобу- хватна, поуздана — одредница у којој нема никаквог сазнања о *Ламенћу над Београдом*, *Конаку*, *Другој књизи Сеоба*, *Хијербо- рејцима*, *Роману о Лондону*, *Ембахадама* и *Књизи о Микеланђе- лу*? Али, сам Марко Ристић је — 1965. године — нагласио како „мора да призна да је ово моје тврђење о његовој коначној *књижевној* стерилности Црњански демантовао објављивањем,

⁶⁸ Влахо Богишић, „Проблем ломпаровске Хрватске”.

⁶⁹ Исто.

године 1962, оних осам стотина и педесет страна који сачињавају *Другу књижу Сеоба*”.⁷⁰ Шта то значи? Ово признање обележава да се нешто битно променило појавом *Друге књиге Сеоба*. Оно, такође, осветљава скорашњу тврдњу о „ненадмашеној” одредници из *Енциклопедије Југославије* као апсолутну научну и интелектуалну неистину. Оно, штавише, показује како се исходиште те тврдње не налази ни у естетској ни у сазнајној равни него у културно-политичким претпоставкама које је омогућавају. Које су то претпоставке?

Било је више могућих одговора за којима је могао погледати Милош Црњански у часу када је, године 1971, пет година пошто се вратио из дуготрајног изгнанства, чуо новинарско питање: „Мирко Ковач је у датом интервјуу за *Студент*, међу пет књига послератне југословенске прозе уврстио Ваш роман *Сеоба* на друго место. Испред Андрићеве *Проклетје авлије*. Шта бисте Ви могли да кажете о томе?”⁷¹ У протеклих пет година његовог боравка одиграо се један процес прилагођавања: иако ништа није личило на онај свет из којег је он, пре Другог светског рата, отишао, иако је и сам више пута наглашавао колико се удаљио од оног човека који је некада давно на овим странама изазивао књижевну и јавну пажњу, ипак је остало сувише знакова који су показивали да је оно главно остало упамћено. Јер, није само дискретно и неопозиво упозорен како не сме дозволити да националисти направе заставу од њега, што је била непотребна предострожност у односу на једног старог и преплашеног човека, него је већ његов долазак пропраћен изразитим противљењима и потказивањима, која је подржао сам Тито.⁷² Јавно је, штавише, неколико пута опоменут колико је срећан што је корисник незаслужене милости политичке партије чији је огорчени противник био у деценији пред Други светски рат. Његова нова дела, *Конак* и *Друга књига Сеоба*, *Ламент* над Београдом и *Код Хијерборејаца*, била су осветљавана у складу са очекивањем које је настало под утиском његових давних и авангардних дела, па је разочарање било чест пратилац новонасталих књижевних критика: теза о њему као *мртвом њеснику* који је одавно „ушао у ону фазу књижевне немоћи и стерилности из које излаза више никада наћи не-

---

⁷⁰ *Критички радови Марка Ристића*, приредила Ханифа Капицић-Османгић, Матица српска—Институт за књижевност и уметност, Нови Сад—Београд 1987, 76.

⁷¹ Милош Црњански, *Есеји и чланци*, II, Задужбина Милоша Црњанског, Београд 1999, 541.

⁷² Перо Симић, *Светица и магле (Тишо и његово време у новим документима Москве и Београда)*, Службени лист СЦГ, Београд 2005, 414.

ће”⁷³ била је некад тако оснаживана да се протезала на нова дела са отвореним признањем критичара како та дела није ни прочитао.⁷⁴ То је била теза погодна за различите облике идеолошког потказивања, у којима је Црњански био „управо због других *Сеоба* оптужен од стране неких критичара за стварање једне националистичке митологије.”⁷⁵

Све је то могло бити призвано у његов дух у часу када је казао: „Не бих могао да признам, никад, да је мој роман, други, па ни иза романа, мог старог пријатеља, Иве Андрића, нобеловца, не бих то признао чак, ни једном, међу нашим књижевницима, мојим савременицима.”⁷⁶ Уместо да изабере неки куртоазни одговор, неко вијугаво удаљавање од теме, неку духовиту реченицу на властити рачун, Црњански је понудио изричит и сасвим одређен исказ, препуњен негацијама. Прихватио је ризик да буде схваћен као нетактични и неумерени хвалисавац, поново је прекршио неписане адете средине која га је, без обзира на то која је идеологија тренутно владала, толико пута ружно ниподаштавала и кажњавала због изазивања. Јер, ни његов друштвени положај, ни број студија о његовом делу, ни подршка у стручним круговима, ни наклоност читалачке публике, доскора неупознате са његовим делима, нису били такви да би оправдали овакву самоувереност. Она је, међутим, обележавала снажну самосвест која је од самих књижевних почетака испуњавала Милоша Црњанског. Она је, штавише, била само у том часу изазовна самоувереност, јер је кршила идеолошке садржаје једне културно-политичке мреже чији су чворови заузлани на местима унапред одређених вредности.

Од овог одговора Црњанског беше протекло тридесет година: у једној анкети *Књижевног маџазина*, која је трајала годину дана, у којој су учествовали бројни песници, приповедачи, романијери, есејисти, критичари, теоретичари, историчари књижевности, у којој су се срели људи који припадају различитим нараштајима и очитују разнородне поетике, сви вођени захтевом да именују пет најзначајнијих књижевних дела у српској књижевности двадесетог века, не би ли тако одредили која је наша књига века, исход је био у савршеном складу са нечим што је некад изгледало као одсуство скромности и такта: не само да су *Сеобе* добиле највише гласова за књигу века, него је Милош Црњански — по укупном броју поменутих дела

⁷³ *Критички радови Марка Ристића*, 317.

⁷⁴ Milan Mirić, „O tempora, o mores”, *Razlog*, Zagreb, broj 41—42, 1965.

⁷⁵ Никола Милошевић, *Роман Милоша Црњанског*, СКЗ, Београд 1970, 232.

⁷⁶ Милош Црњански, *Есеји и чланци*, II, 541.

— освојио за трећину више glasova od svog najbližeg pratioca Ива Андрића.⁷⁷ Да ли се толико променио књижевни укус? Да ли су идеолошки окви нашег живота напакон престали да заустављају неумитни успон овог писца? Шта се то dogodilo у протеклих тридесет година у нашем схватању Црњанског да је, напакон, његова некадашња самоувереност постала све само не изазовна, јер се претворила у саморазумљиву чињеницу нашег књижевног очекивања. Када је престала, из више жаришта подстицана, запитаност о томе да ли је он уопште велики писац?

Иако су се значајне и пресудне књиге посвећене уметности Црњанског појавиле у последњим годинама пишчевог живота, иако су тиражи *Романа о Лондону* показивали како се читаоци све више окрећу приповедању великог мајстора, као да је час смрти Црњанског означио почетак његовог неопозивог књижевног успона. Јер, у деценијама које су дошле одиграло се разнострано проширивање наших размишљања о уметности и песништву Црњанског: не само да је стваралачки продужена и теоријски образложена почетна и основна представа о овом песнику, у којој се он појављује као дух обузет и пресудно одређен дејствима уметничке авангарде, него је добила своје пуно значење и једна нова традиција у разумевању Црњанског, по којој се овај писац проналази у дубоким сагласностима са филозофским подстицајима модерног времена. Већ се ту појавило оно што одређује положај једног писца: његово дело бива подстицај да се искажу духовне мене нових времена, друкчије схваћена улога књижевности, осећајност и идеологије нових нараштаја, што почиње да ствара вишеслојну традицију тумачења која делује аутономном снагом. Промена интерпретативног хоризонта, као унутрашњи преокрет поетике дела Црњанског, доноси и уравнотежавање вредносних судова о његовим делима: насупрот некритичкој и идеолошки потхрањиваној вредности која је давана делима написаним пре Другог светског рата, све више је расла свест о изузетном значају и домету великих књига које су настале у деценијама пишчевог изгнанства. Одлучујуће је, међутим, то што овакво преокретање вредности позних дела није настало кроз умањивање већ препознатих вредности авангардних дела, јер је та вредност остала истоветна и неспорна. Одиграно преокретање вредности је било најбољи посредни доказ о дуготрајном дејству идеолошких подстицаја да се оспори позни Црњански, о неспремности критичке свести времена у којем се појављују *Друџа књиџа Сео-*

---

⁷⁷ „Наша књига века”, *Књижевни магазин*, Београд, година III, број 29, новембар 2003, 17–21.

ба и *Хийерборејци* да се одрекне својих очекивања и крене у сусрет једном тако необичном приповедном изазову. У деценијама после смрти Црњанског појавиле су се биографске и документарне књиге о њему, књиге које доносе његову преписку са појединцима и институцијама, истраживачке књиге најразличитијих теоријских стремљења, па су приповедање и поезија Црњанског постављани у све разноврсније теоријске и истраживачке контексте: наратолошке, постструктуралистичке, интердисциплинарне, биографско-психоаналитичке, постмодерне, дијаболичке, компаративне, политичке, културноисторијске. Тај вишеструки и тихи истраживачки и интерпретативни рад праћен је све снажнијим уметничким дејствима дела Црњанског, све ширим круговима његових читалаца, све наглашенијим сагласностима између постмодерне осећајности и његовог пеништва.

То су чиниоци који су омогућили да, о стогодишњици рођења Црњанског, која је иронијом пишчеве судбине пала у време велике духовне и материјалне оскудице, настане јавна свест о Црњанском као најистакнутијем модерном српском писцу. Али, ни дејство ове јавне свести, као ни време у којем она почиње да делује, нису отклонили карактеристична сенчења каквих има чак и у говору који је одржао председник Одбора (Добрица Ћосић) за прославу стогодишњице рођења Црњанског: и сам писац, он је, на свечаној седници, поред низа примерених речи, осетио потребу да у таквом тренутку дометне полуреченицу у којој каже како је Црњански „песник људског трагизма без веће мисаоне дубине и оригиналности”.⁷⁸ Није најважнији овај уступак једној дуготрајној представи о писцу, нити мотиви који воде нечији дух да посегне за ружењем, него спремност да се у *шаквом* тренутку изрекне неповољна реч. Јер, мора бити нечег у култури што макар невидљиво охрабрује један конвенционални дух да учини такав прекршај. Ни дубински преокрет у културној мрежи није могао спречити да и у *Полијици*, под дејством тренутних обавештења, осване та полуреченица, као знак како је макар у тако сведеном облику ипак опстала једна идеолошка матрица која се ослонила на старију, културну традицију у оспоравању Црњанског, као и да се она појави у *Лейойису Мајице српске*.⁷⁹ Нема, дакле, корективног дејства јавне свести: у кратком времену које је протекло између објављивања свечаног говора у *Полијици* и у *Лейойису Мајице српске* није се одиграло ништа што наго-

⁷⁸ *Полијика*, Београд, среда 27. октобар 1993, 17.

⁷⁹ Добрица Ћосић, „Црњански нас опомиње”, *Лейойис Мајице српске*, Нови Сад, год. 169, књ. 452, св. 6, децембар 1993, 731.

вештава невидљиво деловање и промену културне свести о Милошу Црњанском. Али, премда је било још заосталих рефлекса једног укоревеног оспоравања, ипак је његово дејство све више слабило, уступајући место тананијем разумевању пишчевих особина. У том смислу Црњански је, услед своје тешке животне судбине, можда у најповољнијем положају од наших модерних писаца: како су његово дело и личност контроверзни, како су претрпели вишеструка и снажна оспоравања, непоредиво већа од оних којима су изложени личност и дело Ива Андрића, посебно пак већа од оспоравања оних писаца који су се појавили у протеклим деценијама, готово да нема опасности да он буде псеудо-монументализован, да постане један мит који ће се претворити у инвестицију за толике каријере, да постане трговачки исплатив и, услед тога, банализован. Јер, учинак одиграних оспоравања увек остаје отворен према будућим временима, као што писац који их је претрпео остаје отпоран на свако надлазеће неразумевање. Тако овај успон пишчеве вредности ка њеном природном месту у српској култури истовремено не отклања унутрашњу динамику његовог уметничког дела, његову изазовност и субверзивност у хоризонту српске културе, јер непрестано омогућава разумевање ослобођено идолатрије, и утолико отворено за слабости како човека тако и уметничког дела. Као и код свих великих писаца, изнутра превладано оспоравање појављује се у новом разумевању које, отуд, продубљује и чини сложенијом нашу представу о писцу, јер свест о његовом значају нужно *претиходи* сваком оспоравању. Она му претходи зато што тек са том свешћу само оспоравање бива могуће као битно.

Када нас, дакле, неко у 2009. години враћа на стање свести које је постојало 1956. године, када нас убеђује да је *нейроменљив* управо тај енциклопедијски увид у Црњанског, онда то открива да је у дејству једно политичко настојање које циља на сам лик српске културе. Јер, оно сврховито оспорава Црњанског као модерног класика. Врхунска естетска и сазнајна својства самог песништва не могу писцу обезбедити положај *класика*, јер то није само највећи међу песницима, нити тек један од великих писаца, већ је он „различит у врсти, критеријум литерарног реда као *imperium* је и политички, он је непокретна тачка традиције”.⁸⁰ У нашим околностима на делу је настојање да се активира оно поунутрашњено хрватско становиште у српској јавној свести. Јер, осмотрено са тог културно-политичког становишта — које настоји да се мимикријски представи

---

⁸⁰ Frank Kermode, *The Classic*, Harvard University Press, Cambridge—London 1983, 41.

као естетско становиште — сазнање о Црњанском као највећем модерном српском писцу појављује се као реметилачко сазнање. Зашто? Има ли ичег осим подсмеха у реченици у којој хрватски титоиста закључује како му „није позната лексикографска метода којом би га данас по подне измјерио с Бором Станковићем или Данилом Кишом”? У самом поређењу је битно оно што открива хрватске интересе у титоистичком југословенству. Јер, у њему се Црњански пореди са Бором Станковићем и Данилом Кишом, али се не пореди са јединим писцем са којим га по значају и вредности у српској књижевности треба поредити: то је Иво Андрић. Да је настало такво поређење, морало би се рећи да је Андрић српски писац. А баш је то требало да остане прећутано. То је хрватска културна политика, чија је основна тежња да нам се наметне као норма и закон. Зашто бисмо на то пристали?

Јер, *Der Brockhaus Literatur* (2007) је изричит: „Андрић, Иво — српски писац.” Не — српски и хрватски, не — југословенски, него *само* — „serbischer Schriftsteller”.⁸¹ У одредници о Мeши Селимовићу, који је такође описан *само* као „serbischer Schriftsteller”, постоји реченица у којој је записано да је Мeша Селимовић „поред Иве Андрића један од најзначајнијих аутора српске послератне литературе”.⁸² Али, лауреат награде „Мате Ујевић” и уредник *Хрватске књижевне енциклопедије*, коју издаје Лексикографски завод „Мирослав Крлежа”, обавештава нас да је Иво Андрић одређен двојном — и српском, и хрватском — књижевном припадношћу.⁸³ У ситуацији када је стабилизвана представа о Андрићу као српском писцу услед *одлучујућег* значаја који су добиле чињенице о његовом слободном преласку на екавицу, о његовом самосвесном поетичком утемељењу у Његошев и Вуков хоризонт и о његовом вишеструком и изричитом самоодређењу као српског писца, што су све били пишчеви слободни и у различитим временима понављани чинови, неопходно ју је проблематизовати идејом о двојној припадности. То одређење нема никакав естетски или поетички него изразито политички циљ: свака културолошка расправа само је *теоријска рационализација* тог циља. То је лако проверити, будући да расправа о различитим наносима култура у Андрићевом делу може почети и од сазнања о српском писцу. Право питање гласи: зашто она одатле никада не почиње? Зато што сама представа треба да постане довољно мутна, да као

⁸¹ *Der Brockhaus Literatur*, F. A. Brockhaus, Manheim Leipzig 2007, 31.

⁸² Исто, 763.

⁸³ „Хрватски министар воли 'Јежеву кућицу'”, *Полијшика*, Београд, 28. јануар 2008. године.

таква потраје довољно дуго, да би се створили предуслови за постепено одређивање Андрића као *само* хрватског писца. Они који већ сада то чине, сударају се са живом свешћу о чињеницама; они који припремају позорницу за тако нешто, износе „компромиснији” предлог који ставља у сенку чињенице, умртвљује сваку свест о њима и утире пут истом исходу.⁸⁴ У светлости ових сазнања треба да повежемо две ствари: титоистичку бригу за оно што ће „наставници у Гучи или Косјерићу одговорит... дјечи” ако буду изложени штетном утицају који *српско сћановишће* може имати на њих, утицају који се може протегнути и на „гимназијалце у Ужицу” — и титоистичко изостављање Андрића из поређења.⁸⁵ Смисао тог маневра је у томе да ужички наставници и ђаци треба да верују Лексикографском заводу „Мирослав Крлежа”, а не *Brockhaus*-у. *Српско сћановишће* подразумева друкчије настојање: ако читујемо европске вредности, то не значи да треба да спроводимо хрватску културну политику.

У титоистичком надгледању и процењивању неподобних схватања која се појављују у Србији никада нема примисли о томе како је недовољно васпитано и изразито недемократско њихово настојање да управљају уређивачком политиком новина, да позивају српску јавност да се устреми на некога ко износи *српско сћановишће*, да прописују шта се сме, а шта се не сме, будући да тако стављају српску јавност у пред-просветитељски положај, односно у положај малолетника коме је неопходан политички коректни старалац. Све то чине потпуно свесни да њиховим опонентима такве привилегије никад не би биле омогућене у Загребу.⁸⁶ Одакле ово одсуство зазора? Из сазнања о томе да постоји једна овештана традиција која изви-

---

⁸⁴ То је у складу са општом схемом дејства хрватске политике: било да је реч о језику, било да је реч о Бановини Хрватској, та политика подразумева да се оно што је једном одређено као хрватско заувек сматра таквим, да не подлеже никаквом накнадном разматрању, док је све што је споразумно именовано као српско или заједничко остало заувек проблематично, осенчено сумњом и вазда подложно преиспитивању.

⁸⁵ Влахо Божишић, „Проблем ломпаровске Хрватске”.

⁸⁶ И то не зависи од теме о којој се води дискусија нити од времена у којем се води: насупрот неистинитој тврдњи да „kada se govori o destalinizaciji i o oslobađanju od dogmatizma, pa Zagreb je odigrao ključnu ulogu u tom pogledu, njegova izdavačka delatnost” (Olivera Milosavljević, „Jugoslavija je bila naša prva Evropa — razgovor sa Latinkom Perović”, 121), опстаје истинита и проверива чињеница да је — у 1983. години — јавно оспоравање лењинизма у нас административно прекинуто у Загребу, јер *Око* није штампало текст критичара лењинизма, већ је претворило полемику у идеолошку хајку у којој се осуђивало чак и сáмо појављивање критичких ставова о лењинизму „на трибинама главног града СФРЈ и у јавним гласилима у Београду” (Nikola Milošević, *Marksiizam i jezuitizam*, Nezavisna izdanja Slobodana Mašića, Beograd 1986, 62).

ре из поунутрашњеног хрватског становишта у српској јавној свести. Уредујући, тако, у академској пракси Београдског универзитета, премда није његов равнатељ, и штитећи бивше и можда будуће студенте од *српског сџановишића*, хрватски титоиста именује *само* оне у Гучи, Косјерићу и Ужицу. Зашто баш њих? Ако је општепознато да на Београдском универзитету уче и студенти из Суботице, Сомбора, Бањалуке, Требиња, Подгорице, Херцег Новог, зашто се издвајају *само* ова места? Зато што је то у складу са општим правцем хрватске културне политике: све што је српско — као Његош,⁸⁷ Андрић, Селимовић — треба свести на србијанско (у подручје у којем ових писаца нема), да би све што није србијанско престало да буде српско. То је стара тежња, која је у титоизму добила идеолошко образложење и институционални вид. У време уставних промена које су расточиле Југославију, 1971. године, Трипало је рекао да ће оне Србију сабити између Београда и Ужица. Прошло је 40 година од тада, али је фасцинација том идејом остала деловорна.

Том општем правцу хрватске политике смета и свест о Црњанском као модерном класику српске културе. Јер, однос класика и културе увек је двострук: утемељујући и ограничавајући. Постављајући песничко дело у темељ сопственог идентитета, култура делује заснивајуће, обликује се у прикривеном спору са временом, јер тежиште које проналази у песнику поставља као статично-непроменљиво и вечно. Иако класик *на сџаје* тек током времена, добијајући смисао темеља, као симулакрум вечног смисла, он бива *ограничен* културом: представа о класику увек је представа о култури. Идентитет између класика и културе *афирмисан* је и код оних који величају ослободне вредности и код оних који их оспоравају; он, штавише, преживљава као непроблематични идентитет управо услед оспоравања или прихватања. Али, дело Црњанског — на уметнички неупоредив начин — открива *иншегралност* српске културе. Јер, разностраност тема, најразуђенија и најпространија књижевна географија у српској књижевности, поетско упризорење симболичког дотицаја балканских, панонских, медитеранских, западних и руских подручја, открива српску културу у плодном алузивном подручју контакта три вере и доминантних европских традиција. То упечатљиво онемогућава злонамерну и политички мотивисану представу о провинцијализму српске културе, представу која настоји да српску културу сведе на симболички израз патријархалне заједнице, племенске свести и па-

---

⁸⁷ Gero von Wilpert, *Lexicon der Weltliteratur*, L-Z, Alfred Kröner Verlag, Stuttgart 2004, 1309.

ланачког духа, да њену естетску снагу превасходно веже за игру између нагона и страсти, као и одсуство дискурзивних елемената: посебно када јој признаје естетске вредности, као код Боре Станковића.⁸⁸ *Модерности* стиха и прозе Црњанског, ритмичко степеновање и самосвојна употреба интерпункције, синтаксички и мелодијски јединствена реченица, самосвесна поетичка иновативност, у распону који обележава европску путању од авангарде до постмодерне, као и мисаоно дубокосежна визија у којој се модерно интерпретира — сродно великим европским писцима, као што су Ками и Кафка — гностичко осећање човекове *обескорењености* у односу на свет, природу, историју, све до осећања космичке изгубљености, природно онемогућавају представу о традиционалном и ретроградном кретању као доминантном вектору српске културе. Раскивање идеолошке схеме по којој модерни класик мора бити просветитељски прогресиван и унапред пројектовани критичар национализма — што је стратегија која се примењује на Киша⁸⁹ — а

---

⁸⁸ То је написано у првом хрватском издању *Нечисте крви*: „Hrvati će u 'Nečistoj krvi' upoznati najbolje djelo najjačeg srpskog pisca. Mi imamo i romana i novela (da o drami i ne govorim) daleko bolje koncipiranih i umjetnički izgrađenih, ali — pustivši na stranu misaonost naše lirike i na pr. Markovićevih drama, a uočivši strogo stvaralačku stranu — dublje i jače stvari od 'Nečiste krvi' nemamo; možda i stoga što smo nešto 'čišće' krvi, pa su se virovi smirili.” (Milan Ogrizović, „O Bori Stankoviću”, u: Borisav Stanković, *Nečista krv*, Tiskom Hrvatskog štamparskog zavoda d. d. u Zagrebu, svezak 39—40, 1917, 11.) Ова представа постоји и у 2008. години, у којој Иван Аралица, издавајући Бору Станковића, каже како се у пишевом делу налазе „све оне емоције које се могу уочити код писаца који су рођени на селу, с душом остали на селу, а били присиљени живети у граду” („Хрватски министар воли 'Језеву кућицу'”, *Полијтика*, Београд, 28. јануар 2008. године). Лако утврдиве неистине — писац *Нечисте крви* није рођен на селу него у Врању, као што је његово дело репрезентант једног модела градске културе — само помажу да уочимо како основна подударња унутар стогодишњег трајања ове представе почивају на понекад прикривеним, али вазда делотворним наложима хрватске културне политике.

⁸⁹ Тој стратегији иде у сусрет Кишово спајање национализма са антисемитизмом: његово одређење националисте као слике и прилике Сартровог антисемите, међутим, почива на миту „који је постао понешто помодан у интелектуалним круговима после Сартровог 'егзистенцијалистичког' тумачења Јеврејина као неког кога други виде и дефинишу као Јеврејина” (Hana Arent, *Izvori totalitarizma*, XIX—XX). Сама веза национализма и антисемитизма је много комплекснија од пуког поистовећивања које делује као непромишљено и вратоломно објашњење антисемитизма: „Једно од ових брзоплетих објашњења је изједначавање антисемитизма са необузганим национализмом и његовим ксенофобичним изливима. Нажалост, чињеница је да је модерни антисемитизам пропорционално растао са опадањем традиционалног национализма и да је достигао свој климакс тачно у моменту када се распао европски систем националних држава и његов драгоцени баланс моћи.” (Hana Arent, *Izvori totalitarizma*, 3). Још једанпут: „И не само нацизам, него и педесет година антисемитске историје говори против изједначавања антисемитизма са национализмом.” (Hana Arent, *Izvori totalitarizma*, 4).

не разностран, еволутиван, самосталан, скептичан и отуд мање употребљив уметник који наговештава довршеност националистичког искуства, какав је Црњански постао, откривају унутрашњи динамизам као *йарадоксални риџам* једног дуготрајног и противречног културног простирања: које припада модерном класику и српској култури. Уколико све ове чињенице доведемо до логичног разрешења у идеји о Црњанском као модерном класику српске књижевности, онда нам представа о *инџеџралности* српског културног идентитета постаје очигледна. Отуд је она и непожељна. Јер, тако бивају отклоњене темељне предрасуде на које рачуна хрватска културна политика.

4.

Постоји сасвим прецизан *начин* аргументације, једно често једва приметно померање акцената у њој, као и сасвим прецизан распоред тема и мотива, који су плод поунутрашњеног хрватског становишта и отуд стварају интерпретативну мрежу која припада титоистичком југословенству. Тој мрежи свакако припада поступак *уживљавања* у прошлост у којем мноштво историјских чињеница чили у корист привилеговане интерпретативне одлуке. Тако сложеност односа који су се код нас успостављали у првим годинама после Првог светског рата, дубоки судар затечених предрасуда и очекивања, несагласност културних модела у којима су вековима постојале различите покрајине новостворене југословенске државе, појединачни и општи сукоби интереса који су отуд проистицали, бивају осветљени само у једној историјској реминисценцији: „Kako је hrvatski seljak doživeo srpsku administraciju? Pi, kako је seljak u Vojvodini doživljavao činjenicu da је после Prvog svetskog rata, u svim okruzima dobio за načelnika Srbijanca? То mi тек треба да objasnimo.”⁹⁰ Само *џо*, јер је све мимо *џога* објашњено? Зашто баш *џо*? Зато што наведени историјски примери нису одабрани да би приказали егзистенцијалне тешкоће које настају у саображавању различитих политичких и културних традиција у оквиру *нове* државне творевине, они не треба да осветле колико је тежак и неизванстан подухват обликовања једне хетерогене заједнице, већ су усмерени само на показивање српске (србијанске) доминације и потчињавања других народа у тој заједници. Реч је, дакле, о класичном и вечно актуелном месту

---

⁹⁰ Olivera Milosavljević, „Jugoslavija је bila našа prva Evropa — razgovor sa Latinkom Perović”, 52.

хрватске и комунистичке пропаганде које се — поступком психолошког уживљавања — приповедно привилегизује у 2008. години. Отуд нема примера који би одсликао дубину *србијанских* разочарања у истим околностима, разочарања које историјски веродостојно проблематизује једну идеолошку и пропагандну схему, па се ствара неистинита сугестија да тих разочарања није ни било.

У левичарском и републиканском листу *Проџрес*, који је „тада заиста сједињавао политичку прогресивност са прогресивним схватањима у књижевности”,⁹¹ Драгиша Васић је 31. августа 1920. године — у отвореном и протестном писму министру војном, које је циљало на сам регентски врх државне политике — описао како је „прва и фатална погрешка учињена... у томе: што су, по ослобођењу, и без најмање потребе да се ради на брзу руку, примљени официри бивше аустро-угарске војске без икаквог критеријума, 'на квантум', као да су били неопходно потребни и да се апсолутно без њих није могло, иако се баш у то време за њих најмање потребе имало”. Човек који је ово написао учествовао је у сва три рата од 1912. до 1918. године, у Колубарској бици, у одбрани Београда (1915), у преласку преко Албаније, имао је чин резервног капетана I класе и био два пута рањаван. Дубоко разочаран несавесношћу појединих војних старешина и свађом политичара, посебно Солунским процесом, он је испољио и критичку и уметничку свест о наличју вишегодишњег војевања: док су његови уводници и коментари у *Проџресу* жигосали неправду, корупцију, протекционаштво, профитерство, његове приповетке су обликовале *модерност* једног новог осећања света које се огледало у њиховој слободнијој приповедној композицији и у пренадраженом приповедном импресионизму као еквиваленту нервозног ритма послератних нараштаја.⁹²

Али је његова аргументација увек остајала прецизна и компаративна: зашто није требало тако ужурбано и без критеријума прихватити официре аустро-угарске војске? Постоји ли неки пример на који се ослања његово негодовање? „Уместо да се у томе поступило обазриво и поступно по одличном примеру Чехословачке, сматрало се да ништа мудрије нема, а то је диктовао кукавичлук, него примити и оно што није ваљало, сав онај шљам аустроугарске... војске, ушао да усређи нову југословенску армију.” Неопходно је да се сетимо да је ово пи-

⁹¹ *Кријички радови Марка Рисџића*, 343.

⁹² Слободан Јовановић, „Драгиша Васић”, у: Драгиша Васић, *Црвене магле — Кријичари о Драгици Васићу*, Изабрана дела, књига 1, приредио Гојко Тешић, Просвета, Београд 1990, 134.

сао човек који се почетком 1921. године учлањује у Републиканску странку, улази у њен Главни одбор, да би — већ обележен као радикални опозиционар, чак и близак политичкој левици — у јануару 1922. године био бранилац комунисте Спасоја Стејића, оптуженог у Видовданском процесу за покушај атентата на краља Александра.⁹³ То значи да његово републиканско и левичарско опредељење не представља препреку за уочавање вишеструких неправди које се наносе србијанским официрима. То значи да је он спреман на озбиљан ризик — *Прођрес* је забрањен — али и да постоји неки објективни корелат у стварности који поткрепљује значења његових речи. Јер, бројни поступци понижавања беху довели до тога да док су унапређивани официри поражене војске истовремено беху „прескочени србијански официри из последње храбре класе војне академије”, што је било „понижење које је повукло оставке једног великог броја официра старе војске и које ће неминовно довести до тешких последица”.⁹⁴ Овај чланак нам оставља сугестије о историјским сазнањима и процесима који бивају игнорисани у име једне *унајред* постављене историјске и идеолошке схеме. Зар једно нијансирано разумевање историјских околности не би овај пример довело у неки однос са супротним примерима? Зар се тако не би открило — макар у 2008. години — да постоји пут који води у једно диференцирано сазнање о дубинским и површинским тешкоћама при саображавању различитих традиција у једну нову државну творевину? У том случају би, међутим, био оправдано поткопан један од најважнијих стереотипа хрватске и комунистичке свести о југословенском уједињењу.

Да је реч о стереотипу који има снажне историјске претпоставке, да он иде у сусрет сасвим прецизним, давнашњим, али и *актуелним* интересима, уверљиво дочарава лондонски дневник — вођен 1944. године — Михаила Константиновића. Овај предратни професор и послератни декан Правног факултета, министар у влади Цветковић—Мачек и важан сабеседник кнеза Павла, није био само правни архитекта споразума о Бановини Хрватској него и огорчени противник приступања Југославије Тројном пакту. То значи да је ван сваке сумње сазнање о томе да он није био српски националиста нити ствар-

⁹³ *Српски биографски речник*, 2 (В—Г), Матица српска, Нови Сад 2006, 84.

⁹⁴ Драгиша Васић, „Генерал Бранко Јовановић”, *Прођрес*, Београд, број 85, уторак 31. август 1920. године. Занимљиво је да овај чланак никада није прештампан. Ни у различитим изборима Васићевих прозних и публицистичких књига и текстова нити у збирци његових политичких чланака која доноси и чланке из *Прођреса*: Драгиша Васић, *Необјављени чланци*, приредио Живота-Жика Лазић, Просвета, Алтера, Београд 2009.

ни или опортунистички присталица споразума са Немачком. Био је, штавише, грађански левичар: овај „izuzetno pametan, obrazovan i pošten čovjek”, „profinjeni gospodin” који је „bio veoma ugledan”⁹⁵ имао је јаке симпатије за интересе западних демократија. Његово прецизно бележење свих поступака којима је Шубашић — са снажном подршком Велике Британије — преносио легалитет краљевске владе на Титову владу није, отуд, мотивисано идеолошким него моралним негодовањем. У разочаравајућем разговору са Ситон-Вотсоном, који се одвијао у среду 27. децембра 1944. године у Лондону и који делује као горко и трезвено упозорење за сваког англофила чије расуђивање није помућено приватним потребама, у разговору у којем се показује како делује једна политика која урушава сваки српски интерес: савезнички, историјски, егзистенцијални, демократски, одједном искрсава тема која је погодна као изговор и као рационализација: „Некако смо дошли дотле да је он рекао како је Југославија била српска и пошто су Срби имали бирократију, они су све били запосели. Ја сам то једва дочекао и онда почео да се обрачунавам са тим ’вестима ни од куда’. Изнео сам му податак (царине, жељезнице, Државна хипотекарна банка, матуранти, учитељи, путеви нови, итд. итд.) из чега се видело да је Југославија била више искоришћавана од Хрвата и Словенаца него од Срба.”⁹⁶ Свест којој је неопходан стереотип о српској доминацији увек — *мимо* било каквог разматрања — узима као доказано оно што тек треба доказати. У нашим околностима, сам тај поступак показује у чему се разликује једно грађанско, антифашистичко и космополитско становиште од становишта какво износи Латинка Перовић у 2008. години. Иако приврженик политике споразума, иако левичарски симпатизер, иако близак западним демократијама, Михаило Константиновић није био подложен деловању идеолошке схеме о српској доминацији него ју је проверавао трезвеним упућивањем на чињенице. Шта нам открива сазнање о томе да је Латинка Перовић — у 1999. години — похвално помињала предност коју Михаило Константиновић даје индивидуализму над органицизмом, као и његово негативно оцењивање наших људи, обичаја и особина?⁹⁷ Шта нам казује околност да се она позивала на историјска сазнања која нуди његов дневник? Ти поступци бацају светлост на оне садржаје које она —

---

⁹⁵ *Vladimir Velebit: svjedok historije, razgovore vodila i priredila Mira Šuvar, Razlog, Zagreb 2001, 484.*

⁹⁶ *Mihailo Konstantinović, Politika sporazuma, 487—488.*

⁹⁷ *Latinka Perović, „Istorijski kontekst dela Radomira Konstantinovića”, Fenomenologija duha palanke (Nova čitanja 'Filosofije palanke' Radomira Konstantinovića), zbornik, Otkrovenje, Beograd 2008, 135.*

крај све њихове релевантности — једноставно прећуткује. Тако њена спремност да — у 2008. години — без икаквог зазора или опреза понови управо она тврђења која је Константиновић упечатљиво обеснажио још 1944. године показује како никакве декларативне похвале нису могле да угрозе једну идеолошку схему која се у њеним сопственим исказима појављује као дубоко и неотклоњиво поунутрашњена. Никакви Константиновићеви искази нису могли угрозити оно *ћредразумевање* које управља историјском артикулацијом Латинке Перовић.⁹⁸ У његовом језгру је схема о српској кривици која се налази у дубинском дослуху са циљевима хрватске политике.

Тој схеми су подређена и историјска сазнања о геноциду над Србима у Независној Држави Хрватској. Јер, Латинка Перовић — у 2008. години — наглашава како је „Јасеновац и геноцид... њих фактички притискао, они су то осећали као тешку хипотеку и историјска је неистина да у Хрватској није ништа рађено, урађене су важне књиге, направљен је споменик“.⁹⁹ Ваља опазити како се питање о геноциду овде преокренуло у питање о хрватској нелагодности због почињеног геноцида: приповедно се — кроз поступак *уживљавања*, приповедачевог ситуирања у свест онога о коме се приповеда — наглашава и у читаочевом доживљају привилегује проблем који постоји у последици (стање хрватске јавне свести због почињеног геноцида над Србима), а не стање које је дошло са узроком (сам почињен геноцид). Ако овај исказ самеримо са летилично уоченим траговима културе сећања у Немачкој,¹⁰⁰ суочавамо се са оним истим поступком минимализовања какав смо упознали у *Енциклопедији Југославије* и који доводи до преиначавања историјских чињеница. Сврха тог минимализовања у директној је вези са поунутрашњивањем хрватског становишта у српској јавној свести.

Колико је неистине у тврђењу да је споменички комплекс Јасеновца био очуван, показује оно што је на просторима логора — неколико година пре распада титоистичке Југославије — видео Миодраг Б. Протић: „Градина. Затрављена, покриве-

---

⁹⁸ Отуд није имало икаквог учинка то што ју је — 6. јануара 1978. године — Дејан Медаковић „упозорио... на Пиларову књигу *Јужнословенско ћишће*“ (Дејан Медаковић, *Дани, сећања*, II (1977–1978), 123). Ни то што *тада* „није чула за то дело“ ни то што је можда у међувремену прочитала тај зборник антисрпске пропаганде не игра никакву улогу. Јер, оно што на аргументима не почива (поунутрашњена идеолошка схема) аргументима се не може ни склонити.

⁹⁹ Olivera Milosavljević, „Југославија је била наша прва Европа — разговор са Латинком Перовић“, 98.

¹⁰⁰ Мило Ломпар, *Моралистички фразменџи*, Нолит—Беокиња, Београд 2009, 170–176.

на бујним ниским врбама и шибљем. Идемо од гробнице до гробнице. Свуда пропадање, запуштеност: као да није реч о стратишту нацистичких жртава!”¹⁰¹ Утисак је још поразнији када му се прикључи сазнање о томе да су „инфрацрвена хеликоптерска снимања открила и нове, зарасле, заборављене гробнице. И што је вегетација водоплавне равнице чинила своје, а Сава крунила обалу и односила кости.”¹⁰² То је стање ствари какво је описао један изразито *модерни* сликар, оснивач *Музеја савремене уметности* и европски утемељени дух какав је Миодраг Б. Протић. Он, штавише, сугерише како постоји *континуишећ* у титоистичким одлукама: „Све постаје озбиљније сетимо ли се да је 1945. први корак власти у Хрватској био рушење Јасеновца.” Али, *тада* је „растурање Градине пак био... сувише тежак посао, стотине хиљада лешева ексхумирати”.¹⁰³ Услед тога је ово стратиште препуштено пропадању. Како знамо да је препуштено? Тако што је — у времену у којем Миодраг Б. Протић обилази стратиште, пред крај титоистичке Југославије — „Хрватска ставила вето на уређење Градине”.¹⁰⁴ Ова одлука из осамдесетих у вези је са одмах иза рата нетакнутом Градином. Јер, одмах после рата био би то посао „и политички опасан — открити на почетку другу, крајњу вољу”.¹⁰⁵ Постоји дакле једна воља која се остварује у два деценијски удаљена момента. Она обележава континуитет *хрватског стиановишћа* у титоистичком југословенству.

Да ли је могуће да је Латинка Перовић више европски надахнута личност, већег интелектуалног замаха, са дубокосежнијим продорима како у саму идеју *евројског* тако и у осећање *модерности* од Миодрага Б. Протића? Ако тако нешто није могуће, одакле онда долази — у 2008. години — њена страст за порицањем нечега што је видело толико много часних људи и поузданих сведока? Та страст се, дакле, не може легитимисати никаквим приањањем уз идеје *евројског* и *модерног*. Али, та страст, међутим, може преиначити управо те идеје, приближити их једном функционалном и идеолошком пројекту у чијем се залеђу налазе сасвим конкретни интереси који немају никакве везе са истином и модерношћу. Отуд њене речи, ма колико да се разилазе са истином, како историјском тако и актуелном, иду у сусрет једном пројектованом виђењу садашњих ствари, које се онда — техником приповедне ретроспекције —

¹⁰¹ Миодраг Б. Протић, *Нојева барка*, II, 617.

¹⁰² Исто, 616.

¹⁰³ Исто, 621.

¹⁰⁴ Исто, 620.

¹⁰⁵ Исто, 621.

преноси на прошлост. Те речи настоје да утемеље у српској јавној свести културни образац који има европску агенду, али у чијем се исходишту налази *хрватско стјановићће*. Отуд је неопходно да се он ослони на оно што му непосредно претходи: на титоизам.

Управо под притајеним и непрестаним дејством *минимализоване њредстјаве* могуће је да реченица о томе како су „под сјеном Лубурићева Јасеновца... у дим претварани и Ујевићу слични Хрвати”¹⁰⁶ има унапред обезбеђену саморазумљивост и ослобођеност од било каквог протеста. Она циља на то да успостави једнакост *свих* који су у Јасеновцу побијени: Срба, Јевреја, Цигана, Хрвата. Та једнакост свакако постоји у њиховој *смрти*. Али, она не постоји када је реч о *разлозу* са ког су побијени. Управо је тај *разлоз* одлучујући за поимање геноцида. Јер, Хрвати побијени у Јасеновцу страдали су као идеолошки противници а не као Хрвати: да нису били идеолошки противници, никада се тамо не би нашли. Остали нису имали такве шансе: били противници или лојални грађани новог режима, Срби су одведени у Јасеновац. То значи да над Хрватима није извршен геноцид у Јасеновцу, док је над Србима извршен геноцид.¹⁰⁷ Садржај ове *минимализоване њредстјаве* није ослобођен практичне и делотворне употребљивости, већ он треба да послужи као подлога за вештачку аналогију о *актуелном* помирењу Срба и Хрвата. То помирење би требало да буде — како гласи политички коректна идеја — налик на историјски споразум Француза и Немаца. Ова вештачка аналогија може имати *њрактичну* вредност само ако се усвоје неистините сугестије које подразумева *минимализована њредстјава* о Јасеновцу. Јер, нису Немци стављали Французе у концентрационе логоре зато што су Французи него зато што су били противници окупационог режима. Јевреје су, међутим, стављали у логоре само зато што су Јевреји. Права аналогија за помирење Срба и Хрвата требало би да буде аналогија између Јевреја и Немаца. Она је, међутим, могућа тек када се у културном обрасцу образује истинита представа о Јасеновцу. Када би се то догодило, лако

---

¹⁰⁶ Влахо Богишић, „Проблем ломпаровске Хрватске”.

¹⁰⁷ Далекосежни циљ хрватске политике је брисање ове *одлучујуће разлике*. То се постиже наизглед спонтаном и хуманистичком ширином: „Младен Тарбук аутор је трагикомичног дела 'Јасеновац — једна хрватска бајка', где су коришћени народни напеви нација које су оставиле кости у том логору — Јевреји, Роми, Срби, Хрвати.” (*Политика*, Београд, недеља 8. новембар 2009, 14.) Оно по чему се мери поунутрашњавање хрватског становишта у српској јавној свести јесте сазнање да овакви искази не изазивају никакву врсту јавне нелагодности или протеста. То показује да је културни образац тако постављен да се они прихватају као нешто што је у складу са њим.

бисмо препознали историјски и симболички учинак титоизма: док је немачком канцелару — упркос свему што је Немачка учинила *јосле* Другог светског рата — тек након педесет година од холокауста дозвољено да говори у израелском парламенту, што није прошло без протеста, дотле је све то време у Београду владао један Хрват.¹⁰⁸

Шта би требало да буде подлога за истиниту представу о Јасеновцу? Једна симболички утемељена и у јавној свести заснована култура сећања. Како она изгледа? То нам показују два сасвим различита догађаја, која су се одиграла на потпуно различитим местима, чак континентима, са међусобно непознатим учесницима и у околностима које нису биле ни у каквој вези. Тако Дејан Медаковић — читајући париски *Монд* од 16. марта 1979. године — записује нешто што је у вези са *ој-цијим* правцем културне политике: „Савест овога света веома сликовито разобличује случај страдалног јерменског народа који је масакриран још 1915. у Турској. Са невероватном упорношћу покушавају да гану међународну савест, покрећући своје питање пред безбројним међународним телима. Исход свих тих обредних и јалових дискусија је познат, могао би да послужи као сценарио за филм о равнодушности међународне јавности, неосетљивој на патњу. Извештај објављен у 'Le Monde'-у од 16. марта ове године личи на јавно изругивање основним људским правима, све те академске беседе остају мртво слово на хартији.”¹⁰⁹ *Упркос*, дакле, неповољним међународним околностима, неразумевању и равнодушности, представници јерменске културне и државне политике настављају да невероватно упорно сведоче о геноциду који је претрпео њихов народ. То је једна кохерентна политика која је вођена прецизним науком да светска јавност прихвати и озакони сазнање о турском геноциду над јерменским народом. Нема никаквих недоумица

---

¹⁰⁸ Olivera Milosavljević, „Југославија је била наша прва Европа — разговор са Латинком Перовић”, 31, 69. Ово историјско сазнање, које је дугим трајањем послератне пропаганде унапред обезвређено и осуђено на подсмех, па се као такво и појављује у схватањима Латинке Перовић, за људе који су ствари посматрали без уплива потоњих предрасуда било је једна чињеница од извесног значаја. Тако Михаило Константиновић примедбу о томе како „није добро што су споразум правила два Хрвата”, коју је чуо у петак 26. јануара 1945. године, коментарише са правом мером у процени онога што је битно: он каже да ово опажање „није сасвим глупо (али има других важнијих ствари)” (Mihailo Konstantinović, *Politika sporazuma*, 502). То је свест о ограниченом утицају личности на историју. Али, ако је тај утицај ограничен, то не значи да га нема: и када није пресудан. А посебно не значи да удео личности у историји нема упућујући *симболички* значај.

¹⁰⁹ Дејан Медаковић, *Дани, сећања*, III (1979—1981), Завод за уџбенике и наставна средства, Београд 2005, 86—87.

о правцу који је заузела национална политика без обзира на то што се сам догађај одиграо пре много деценија: временска удаљеност не умањује степен *ојшћег ангажмана* у тој ствари. Да ли је чудно што је тако усредсређена активност — упркос неповољним приликама за један мали народ — ипак довела у француском парламенту до усвајања резолуције о турском геноциду над јерменским народом, до споменика јерменском страдању у средишту Париза? Али, овај *сјољашњи* моменат који одсликава једна државна и национална политика проистиче из колективног саморазумевања. Шта то значи? У њиховој „невероватној упорности” постоји и један *унуџрашњи* моменат. Јер, сваки појединац проналази део сопственог саморазумевања у сазнању о геноциду из 1915. године. Тако се образује један културни образац који није ни у каквом спору са модерношћу нити са европским и хришћанским припадништвом, али је у дубинској сагласности са осећањем идентитета.

Како, међутим, знамо да појединац, посебно унутар секуларних обичаја и ситуација савременог света, неће доживети неугодности због таквог осећања идентитета? У уметничкој колонији Yaddo, Саратога Спрингс, у држави Њујорк, јула и августа 1981. године, сусрели су се писци, музичари, сликари, вајари из различитих земаља и култура. У удобном амбијенту, поред базена, околних салона, музичке дворане, камина, наслоњача, престола са балдахином, стакла и огледала, столова у тешком ренесансном стилу, међу полицама са књигама и тањирима од фајанса, показивали су једни другима шта су створили за шездесет стипендијских дана. Тако седају да чују „којег пијанисту, госта колоније... или композитора да нас упутуи своје дело и рад у Yaddo-у”. Српски сликар је — у амбијенту који је пленио опуштеношћу и удобношћу — приредио изложбу скица и великих акварела причвршћених на беле зидове отвореног атељеа: „на травњаку испред њега на застрти сто ставио боцу вискија, две-три флаше вина и воћних сокова, бисквите, маслине и у сутон, после базена, отворио је за друштво Yaddo-a”. Шта се још могло чути у том тако пермисивном и пријатном амбијенту, међу светом уљудним, оствареним, продуховљеним? „Песник, млади Јерменин, у Пибодијевој библиотеци — кабинету до нашег стана — рецитовао је жарке, потресне стихове о турском геноциду над својим народом и страдањима најближих.”¹¹⁰ Нема никаквих сазнања о томе да је дошло до некаквог згражања или протеста. Постоји, дакле, „невероватна упорност” у *ојшћем* апеловању на следеће и бездушне катедре међународне правде и постоји „невероват-

---

¹¹⁰ Миодраг Б. Протић, *Нојева барка*, II, 511.

на упорност” у *појединачној* спремности да се сведочи о личном идентитету. Оба та момента проистичу из оне политике идентитета коју је устројио културни образац. Веома развијена код народа који су претрпели геноцид, као што су Јевреји и Јермени, политика идентитета не подразумева било какву врсту реваншизма, већ подразумева да култура обликује човеково саморазумевање у складу са сазнањем о геноциду.

5.

Ако сагледамо *поједине моменџе* у вијугавој путањи историјског кретања, суочавамо се са једном правилношћу која нам измиче када те моменте посматрамо у мноштву разнородних мотива који одсликавају шароликост историјских времена. У тој правилности постоји, наиме, двоструко подударање: крај све различитости идеолошких образложења која добијају подударни моменти у *Хрватској енциклопедији* и *Енциклопедији Југославије*, постоји једно језгро које обезбеђује њихов дубински континуитет. Јер, постоји извесна правилност како на нивоу теме — дубровачка књижевност, великосрпска хегемонија — тако и на нивоу њене историјске актуелизације: Независна Држава Хрватска, титоистичка Југославија. Ако је тај континуитет образован и у садржају и у времену, шта би било његово дубинско језгро?

Можемо му се примаћи када осветлимо смисао једног начелног схватања: „*Ono što se gubi iz vida kada se omalovažavaju — će govoriti na našu štetu kako će veliki o nama odlučivati — pa oni su uvek odlučivali, ne samo po osnovi sile, nego po osnovi svoga doprinosa razvoju čovečanstva, njegovoj civilizaciji.*”¹¹¹ Овај исказ није фокусиран само на историјске реалности него и на поље вредности: он не доноси само сазнање о ономе *што* се догађа него и сазнање о томе зашто баш то *треба* да се догоди. Укупни контекст исказа открива како појам великих сила за које се каже да с правом одлучују о нама — *искључује* Русију.¹¹² То значи да се сам појам циљано сужава на силе Запада. Ако сам исказ разумемо као персоналну реченицу, он нас наводи на размишљање о личним противречностима и дубоким недоследностима: како, наиме, једна личност може да — у самопосматрању, у бацању осветљујућег погледа на сопствено дуго трајање — непроблематично пређе пут од борца за еманципа-

---

¹¹¹ Olivera Milosavljević, „Jugoslavija je bila naša prva Evropa — razgovor sa Latinkom Perović”, 139.

¹¹² Исто, 140.

цију потлачених, било социјалних класа било колонизованих народа, до апологете тлачитеља, коме је све дозвољено чинити због тога што је дао допринос развоју човечанства? Зар је допринос Запада развоју цивилизације био мањи у часу када је та иста личност говорила у име авангарде радничке класе и свесног пролетаријата, у име борбе против колонијализма, на трагу афирмисања несврстаних? Ова персонална реченица открива аргументациону шизофренију у чијем је темељу *тајно преобраћеништво*: оно је *тајно* зато што не подлеже никаквом самоиспитивању нити некој свести о недоследностима. Јер, тек као *тајно*, оно омогућава човеку да каже: „ја никад нисам била у заблуди!”¹¹³ Као *преобраћеништво*, пак, оно је универзални феномен, јер некадашњи левичари „уопште себи не постављају питање како су 1968. протестовали против америчке империјалистичке политике у Вијетнаму, а данас, ето, подржавају империјалистичке тежње САД.”¹¹⁴

Да ово тајно преобраћеништво има своје *историјске импликације*, показују речи Марка Никезића о томе како би он, када би био присиљен да бира између четника и стаљиниста, изабрао да буде са стаљинистима, будући да код њих има неког метода у убијању, док је код четника на делу стихијско убијање.¹¹⁵ Ове речи откривају једно аутентично и приватно саморазумевање. Ако се сетимо бројних примера који сведоче управо о стихијском карактеру стаљинистичких убијања, потпуно произвољних и сваког циља лишених,¹¹⁶ онда постаје очигледно како рационалност у убијању није била онај критеријум који је лебдео пред очима „либералних комуниста”. Рационалност је, отуд, била само одабрани изговор. Јер, ако је основна политичка оријентација „либералних комуниста” наводно била усмерена на приближавање Западу, на обнову грађанског друштва, онда то значи да су они били у једном кретању које је означавало повратак на место одакле је револуција почела: повратак на место на којем је уништено грађанско друштво. Ако признају да су у једном часу били уништитељи грађанског друштва, док би сада да буду његови обновитељи, онда морају признати да историјски ток није био само погрешан круг него и дуго путовање у поништавање српских интереса. Како они то не желе да признају, стаљинисти су им при-

¹¹³ Исто, 64.

¹¹⁴ Бернд Рабел, „Последице преваспитавања Немаца”, *НИИ*, Београд, 28. децембар 2006, 101.

¹¹⁵ Olivera Milosavljević, „Југославија је била наша прва Европа — разговор са Латинком Перовић”, 87.

¹¹⁶ Aleksandar Solženjcin, *Arhipelag Gulag*, I—II, preveo Vidak Rajković, Rad, Beograd 1988, 64—72.

хватљивији од четника. Јер, у односу на стаљинисте, „либерални комунисти” могу да изгледају као промотери грађанског друштва, док су — у односу на четнике — они само зупчаници историјског понављања.¹¹⁷ Али, ова спремност да се пристане на стаљинизам открива и родно место „либералних комуниста”: они памте одакле долазе. Код грађанских политичара, оваква дилема не би могла ни да се постави, јер они немају стаљинистичко порекло, па Михаило Константиновић може да каже — једног лондонског јулског дана 1944. године — како би био „у реду најсрећнијих ако би ми се дала прилика да идем да се бијем у земљи. Само не против четника!”¹¹⁸ То је грађанска — левичарска, прозападна, хришћанска, национална, југословенска — али не комунистичка свест.

Најважнији моменат *шјајноџ ѓреобраћеништва* не припада, међутим, његовој персоналној нити историјској него културној димензији. Зашто? Зато што, у облицима општег суда, оно афирмише једно колонијално схватање света: услед свог доприноса развоју човечанства, велике силе имају *ђраво* да чине злочине. Никада није сувишно поновити да се ова колонијална перспектива не образује као утврђивање историјских реалности, као описивање онога што се у свету догађа по неумитној логици силе, него се образује са становишта вредности, као саморазумљиво утврђивање онога што *шреба* да се догоди: „ne samo po osnovi sile, nego po osnovi svoga doprinosa razvoju čovečanstva, njegovoj civilizaciji.” Зато што припадају западној култури, дакле, велике силе имају *ђраво* да уређују околни свет: њихов пораз у том подухвату значио би — открива скривена логика самог исказа — пораз оне културе која је допринела развоју човечанства. И тако смо стигли до давнашње реченице Ситон-Вотсона о могућем тријумфу српске идеје: „јединство мимо Монархије значило би тријумф источне над запад-

---

¹¹⁷ То понављање се не зауставља на њима. Јер, када хрватски председник каже — у 2009. години — како би „службени Београд... требало да упути поруку Србима у Босни и Херцеговини да им је БиХ домовина, а Сарајево главни град, и да своју политику креирају у тим оквирима” (*Danas*, Београд, 5. новембар 2009), онда то није само у складу са делекосежним циљевима хрватске политике него је то и узорни титоистички исказ. Он се, наиме, природно ослања на наслеђе из 1971. године: „Никезић их је потпуно освојио својим наступом пред политичким активом Сарајева, када се директно обратио присутним Србима из Босне: 'Ваше интересе једино можете остварити у Босни и Херцеговини. Ту је ваше руководство.' ” (*Slavoljub Đukić, Slom srpskih liberala, Filip Višnjić, Beograd 1990, 26.*) Ту је, дакле, *кристализовано* давнашње настојање по којем Срби не треба да се везују за свој народ, јер они не треба да теже интегралности српске културе него треба да се поистовећују са непријатељским државним оквиром.

¹¹⁸ Mihailo Konstantinović, *Politika sporazuma*, 392.

ном културом — што је један резултат којим бих ја, као неко ко верује у западну културу, био дубоко ожалошћен”.¹¹⁹ Та колонијална перспектива изазива практичне последице, јер је усмерена ка сваковрсним рационализацијама насилних поступака, као што је она подлога за стратегију блокирања сваког могућег отпора. Она настоји да доведе до прећутног и дубоког усвајања колонијалне предрасуде у чијем је темељу неосвешћени појам Запада као појам који почива на поистовећивању западних вредности и западних интереса. Отуд наша политичка и интелектуална елита поунутрашњује хрватску политику, јер услед свог одустајања од тешког и неизвесног подухвата изграђивања културног обрасца, у којем треба баштинити западне вредности, она остварује западне интересе. У томе нема ничег ни универзалног ни субверзивног, јер такав не може бити дух који критичку оштрицу управља ка својој култури на начин којим остварује стереотипе и поједностављивања које је устројила друга култура: и тада, наиме, он само *поунутрашњује* стереотипе.

Универзалан и субверзиван је, међутим, онај дух чија критичка оштрица нема унапред задати циљ. Није то неко неосведочено сазнање: имао га је већ Стерија. Напоредо са великом критичношћу која је била усмерена на рђаве особине, наслеђе и настојања нашег народа, он је обликовао и развијену полемику са Европом и са западном културом, указујући на разлику између уверења и поступака, на просвету и просветитељство који могу бити у служби насилника и завојевачке политике европских народа: „Просвета вешто иде злости улешат своје.” Осветљени на позадини једне овакве космополитске свести, њеног суптилног раздвајања интереса и вредности, њене слободне примене тог раздвајања и на турску и на европску историју, ставови наших данашњих „модернизатора”, у чијем језгру се налазе тековине наших „либералних комуниста”, откривају свој идеолошки и пропагандистички карактер. Отуд је основано упозорење да „треба поново чути и разумети ове Стеријине речи, као што треба и иначе пазити на поруке наших знатнијих песника, у којима се налазе истине и историјска искуства... нарочито у деветнаестом веку”.¹²⁰ Али, из какве политичке традиције долази ово Стеријино упозорење, ова његова апсолутна критичка отвореност? Она почива на песимистичкој политичкој традицији, која је *модерна*, али потиснута традиција у нашем времену. Зашто? Док су либерализам, со-

¹¹⁹ R. W. Seton-Watson i Jugoslaveni (Korespondencija 1906—1918), I, 51—52.

¹²⁰ Миодраг Павловић, *Есеји о српским песницима*, Изабрана дела, књига трећа, Вук Караџић, Београд 1981, 123.

цијализам и прагматизам *ойтимистички* зато што проистичу из претпоставке да ће дејство разума у човековој друштвеној и политичкој ситуацији коначно исходovati њеним побољшањем, дотле песимизам не налази довољно доказа за ту претпоставку и позива на размишљање.¹²¹ Управо стога што и песимизам и оптимизам — као модерне политичке оријентације — почивају на идеји о линеарности времена, песимизам се супротставља интелектуалном маневру који је пребрзо идеју о линеарности времена асимиловао у идеју прогреса.¹²² Иако песимизам подразумева репрезентативну традицију политичког мишљења — у коју спадају Русо, Леопарди, Шопенхауер, Ниче, Унамуно, Ками, Сиоран, Сантајана — иако песимизам подразумева да људска природа и друштво могу бити темељито мењани у времену, али не перманентно на боље, ипак је пледоаје за слободу, за безусловну и беспопштедну слободу увида, која му омогућава да извештава о модерном пројекту,¹²³ оно што га чини субверзивним у духовној ситуацији нашег времена.

Тек свест о неопходном разликовању интереса и вредности може да нас уведе у једно диференцирано сазнање о смислу културне политике. Јер, културна политика треба да ограничи и испуни подручје вредности, како универзалних тако и партикуларних, у којем би делатна и државна политика могла да повлачи практичне потезе: било да је реч о радикалним и преокретним потезима, било да је реч о коренитим и нужним уступцима. Са свешћу о том подручју, о унутрашњим темељима на којима се оно заснива, сваки практично-политички поступак добија свој смисао и своју основну проверу. Јер, он не престано освешћује разлику између западних вредности — слобода, демократија, рационалност, појединац, законитост — и западних интереса који у нас бивају остваривани на начин супротан свакој западној вредности. Не сумњамо у то да смо слободни само тамо где смо слободни да сумњамо.

---

¹²¹ Joshua Foa Dienstag, *Pessimism (Philosophy, Ethic, Spirit)*, Princeton University Press, Princeton and Oxford 2006, 18.

¹²² Исто, 16.

¹²³ Исто, 259.

СВЕТЛОЗАР ИГОВ

БУГАРСКА КЊИЖЕВНОСТ ПОСЛЕ 1989. ГОДИНЕ

Коначна отвореност књижевне историје

Свака историја постојеће „националне књижевности” (појма којим је могуће манипулисати на различите начине, али овде пре свега говоримо о књижевности писаној на бугарском језику, а не о мистичном „националном духу”) јесте коначно „отворена”. Што значи да се књижевност продужава сталним јављањем нових аутора и дела, па се и њена (писана) историја природно допуњава причом о том „продужетку”. Поједини књижевни историчари сматрају да је за објективан увид у књижевне процесе потребна полувековна дистанца, други да то „одстојање” треба да буде „два поколења”, то јест, траже некакву „завршеност”, не „читавае” књижевности, разуме се, већ неког њеног периода, једног циклуса развитка. Зато што се свака историја пише из позиције некаквог „краја” (у смислу „завршености”).

Промена, настала у Источној Европи рушењем Берлинског зида (падом комунистичких режима у такозваном „социјалистичком лагеру”), поготову у Бугарској, довела је до коренитог преокрета, како у политичком, тако и у економском и културном животу, што је променило и друштвенокултурне услове у којима се ствара и прихвата књижевност. Та промена створила је и историјску дистанцу ка годинама тоталитарног социјализма и учинила да се заврши један период, како у друштвеном, тако и у културном и књижевном „развоју”. Књижевноисторијски преглед бугарске књижевности за период 1944—1989. написао сам 1994. године и укључио као га последњи део у приручник *Крајња историја бугарске књижевности* (1996). После је у целости објављен у *Историји бугарске књижевности*

(2001). Тај преглед, наравно, подразумева историјски пут књижевности до 1944. године, а настао је као резултат мог постојаног учешћа у критичком оцењивању књижевног процеса од 60-их година 20. века до данас.

Прерано је укључити књижевност после 1989. године у данас писану историју књижевности. Најпре због чињенице да учесници у књижевном животу после те године, баш као и низ претходних поколења и имена, настављају да делују у књижевности. То претпоставља да тек следи довршавање и заокруживање смисаоних структура индивидуалних стваралачких дела која су у настајању, односно будуће успостављање нове конфигурације читаве књижевности по завршетку текућег периода (који може бити „завршаван” по разним критеријумима и на разне начине). То не значи да је немогућ преглед најновије, текуће књижевности. Још 1994. године написао сам и објавио у часопису *Europa orientalis* (1994, бр. 2) чланак „Tendence della letteratura bulgaro dopo il 1989” („Тенденције у бугарској књижевности после 1989”). Пет година касније (1999) написао сам за антологију *Крај миѠологије* Струшких вечери поезије преглед бугарске поезије од Другог светског рата до краја века. У антологију најновије бугарске поезије *Почетак века* (2001), укључио сам 120 песника (међу њима је највећи број оних који су дебитовали после 1989. године — чак 55 аутора). Саставио сам и посебан број часописа *Језик и књижевност* (2004, бр. 1—2), у којем 17 критичара, који прате савремену књижевност, пишу текстове и учествују у анкети о најзначајнијим ауторима и књигама током 90-их.

Обимна студија Розалије Ликове *Књижевна итрагања шокком 90-их. Проблеми иосиодернизма* (2001) садржи радове и рецензије о ауторима и књигама који су се појавили у декади после 1989. и аналитички сумира уметничке тенденције тог периода. Двотомна расправа Пламена Дојнова *Бугарска иоезија на крају ХХ века* (2007), макар усмерена само на поезију, представља најпотпунији пресек (укључујући и велику библиографију објављених књига током 90-их) књижевности завршне декаде столећа. Веома су важне и књиге *Туђе краја века* (1998) Бојка Пенчева, *И нова, и бугарска* (2003) Бориса Минкова, као и дисертација Пламена Антова о поезији током 90-их. Оне садрже анализе и оцене о ауторима и делима, као и важне увиде у поетичке тенденције тог периода. Вредна сведочанства о процесима, ауторима и делима у најновијој књижевности, као и о дешавањима у књижевном животу, пружају књиге и огледна издања аутора као што су Александар Ђосев, Милена Кирова, Јордан Ефтимов, Владимир Сабоурин, Митко Новков, Владимир Трендафилов, Јулиан Жилиев и др. У том смислу, актуел-

ни преглед није резултат само мог праћења савременог књижевног процеса, већ се заснива и на низу других уопштавања, тумачења и оцена.

Историја књижевности увек је разумевана на два супротстављена начина. По једнима, она је бездан који гута све што је у своје време сматрано за књижевност, као и све написано што у тами заборав прелази у непостојање прошлог. Из тог бездана радознали, бунтовни истраживачи понекад ваде заборављене ауторе и дела, како би преуредили или потпуно променили и састав и смисаону и вредносну структуру „канона”, онога што се подводи под појам „класика”. По другом разумевању историје, она је сито које просејава вредности и бира оно што ће остати „класика” (на основу норми и критеријума историчара), и што ће одолевати такозваном „суду времена”.

Књижевни животи после 1989. године

Друштвени развој заиста утиче на „развој” књижевности и уметности, но та зависност није ни непосредна ни подједнако ритмична — књижевност има и своје аутономне и иманентне развојне тенденције, своја сопствена историјска времена (а и жанровске формације и индивидуална дела у њима имају посебан темпо и „брзине” промене), због чега се друштвене и уметничке фазе обично не подударају. Да посебно не говоримо о томе како зависност од различитих таксономичних критеријума може стварати и различите „периоде”, потом и „тенденције”, а помоћи и грађењу различитих поетичких конфигурација.

Пад Берлинског зида и комунистичких диктатура у Источној Европи у јесен 1989. дали су подстицај коренимом обрату у свим областима друштвеног, политичког и културног живота. Књижевност и друге уметности нашле су се у сасвим новом друштвенокултурном контексту у којем су се отвориле нове могућности ширења уметничких слобода и оглашавања различитих уметничких трагања. Са дистанце од две, у међувремену протекле деценије, можемо рећи да је 1989. заиста била преломна и за развој књижевности, и да она означава почетак новог књижевноисторијског периода. Најважнији резултати промена после 1989. били су прелазак са једнопартијске политичке диктатуре на политички плурализам, остварљив кроз слободне изборе; у економији — прелаз из централизованог планираног државног економије у приватно власништво; у области културе и духовног стваралаштва — из идеолошког монополизма и строге контроле културе у идејни и естетски плурализам

и слободу уметничког изражавања. Друштвене, политичке и економске промене снажно су се одразиле и на културни и књижевни живот, промењен је начин финансирања културе, следом закона тржишне економије, а дошло је и до ослобађања од државне и идеолошке контроле над стваралаштвом.

„Нежне револуције” — одавно је време не само да их разумемо, већ и да кажемо — биле су само забавни параван за оно што је још 1994. Ришард Капушћински назвао „договореном револуцијом” и „револуцијом одозго” (имајући при том у виду државе у којима су постојала снажна антисовјетска стремљења, потом и добро организована антикомунистичка борба, ауторитативни дисиденти и велика антикомунистичка емиграција, за разлику од Бугарске). Циљ такве „договорене” револуције „одозго” јесте стварање новог геополитичког поретка, при чему бивша комунистичка елита постаје савезник политичким противницима и идеолошким „непријатељима” из западног „империјализма”, а које је она прогласила за такве. Трансформисана елита почиње да гради „дивљи капитализам” који једва да би требало назвати „дивљим” јер му недостаје слободна конкуренција, замењена добро припремљеним списком „својих” капиталиста у условима нечисте приватизације. Суштинска нова политичка и идеолошка битка у Бугарској одвијала се између комунистичке живковљевске елите, која је сматрала да је спровела „промене” још априла 1956. својим доласком на власт, руководећих елита „промена” 1989. године, који сматрају да „промена” почиње са њима и већег дела друштва које не верује да је промена уопште и настала или да није настала ради општег бољитка. „Промена” је, разуме се, наступила и у Бугарској, као и у целој Источној Европи, а њен суштински проблем је неспособност (наследство комунизма и живковизма, као и балканске политичке „традиције”), која постаје изразита у новим околностима ефикасног, не сасвим тајно манипулисаног „погрешног разумевања” цивилизације, односно недовољно јасне перспективе новог глобалног поретка.

На ту „промену” друштво је реаговало на два ментално супротстављена начина: конзервативним „заоштравањем”, етнофундаменталистичким „затварањем”, ретросталгијом за живковизмом и страхом од новог и страног на једној страни и „отварањем” и прихватањем новог, страног, „европског” и „западног” на другој, при чему није недостајало и комичних симулација „погрешног разумевања” одавно знаног на Балкану. При том, те две опречне реакције не само да мирно коегзистирају, узајамно се легитимизирају, већ се и преплићу и прелазе у чудесне комбинације. У дубљим слојевима тако настале структуре, дакле, не много видљивим на површини, а

исто тако хотимично замагљиваним и манипулисаним — може се препознати и утицај политике и општег психолошког расположења на књижевни живот.

Општи друштвени и културни услови, у којима се одвија књижевни живот, могу се испитивати и осветљавати из различитих перспектива, у зависности од тога да ли су у средишту истраживачких интересовања институционална структурисаност списатељске заједнице и њене професионалне организације; потом издаваштво, пласман и популаризација бугарске књижевности; књижевна и културна периодика; књижевни кругови, групе, заједнице; књижевни форуми, фестивали, награде; место књижевности у образовном систему; медијско присуство; преводна књижевност и рецептивна оријентација; друштвени положај писаца и интелектуалаца...

После 10. новембра 1989. Савез бугарских писаца (основан 1913. године, а 1944. претворен у државну организацију по совјетском моделу), у којем је и раније било политичких, естетских, пријатељско-групашких и групашко-политичких раслојавања, почиње да се дели и организационо — најпре формирањем Удружења бугарских писаца, које почиње да издаје *Литературни форум* (то раније књижевно званично гласило излазило је под именом *Литературни фронт*). Постепено — пролазећи и кроз имовинске спорове, то раслојавање довело је и до сукоба око питања правно-организационе легитимности. И тако су се средином 90-их оформиле две књижевне, колико стваралачке толико и партијске организације. Стари државни Савез бугарских писаца постао је „црвена” партијска књижевна организација, а ново Удружење бугарских писаца — „плава” партијска књижевна организација. Донекле је уистину било чудно то што су се баш у тренутку када су се у Бугарској распуштале партијске организације по предузећима писци поделили управо по партијском опредељењу. (Осим Савеза и Удружења, појавили су се и Савез независних писаца и Савез слободних писаца, као и провинцијска удружења различитих оријентација, истини за вољу много слабије представљана у јавном и медијском животу.) Битке су се водиле и око периодичних публикација — трновски „црвени” *Литературен весник* постао је софијски „плави” *Литературен весник*. Како је време пролазило, улога *Литературног форума* као издања удружења смањивала се и у новом веку. *Литературен весник* неформално је преузео све функције смењеног руководства свог Удружења. Савез и Удружење, сходно својој политичкој диференцијацији, узроковали су и генерацијска и естетска раслојавања — Савез је све више постајао савез „старих”, а Удружење све више „младих”, не само због тога што је уследила и подела на „тра-

диционалисте” и „(пост)модернисте”. Политичка ангажованост две организације у великом степену зависила је и од природе медијско-политичких изјава њихових репрезентативних, руководећих чланова — тако, на пример, фигура Николаја Хајтова формирала је конзервативно-традиционалистички и етнофундаменталистички имиџ Савеза. У различитим микропериодима битка између поменутих организација стишавала се на рачун групашко-политичких битака унутар њих самих. Велики број писаца, уморних од политичких борби и манипулација, ограђивао се од свега или у тишини једноставно напуштао деловање у цеховским организацијама. Те битке преносиле су се и у постојећа провинцијска друштва писаца, понекад и зарад тежње за стицањем политичке надмоћи у овим или оним књижевним манифестацијама, у медијима, периодици и издаваштву.

„Стари” Савез писаца више се увећавао због политичко-изборних циљева него следом критеријума књижевних вредности, док се ново Удружење показало организованијим у чисто књижевним и предавачким презентацијама своје продукције и стваралачких иницијатива, приређујући годишње прегледе књига, конференције, књижевна представљања и друге културне манифестације упркос све суженијим (али зато књижевно стручнијим) могућностима присуства у медијима. Савез — не само зато што се број значајних писаца проређује и топи у нарастајућој маси нових „имена” — све више губи значај у најновијој књижевности, а и тешко се интегрише у нове уметничке процесе највише стога што му се књижевна политика своди на публицистичку битку, при том не стварајући критику са квалитетним књижевним програмом и модерном методологијом. Ни Удружење није превазишло политичку инструментализацију, али њему гравитирајуће публикације створиле су квалитетнију критику, са погледом на светске културне процесе и са жељом не само да сагледају и преносе оно што се у свету збива, већ и да подстичу новонасталу, иновативну уметност. Ово кажем не зато што слушам савет старог циника Брехта да би требало да прихватимо лоше ново а не добро старо, нити због саморазумљиве истине да су млади будућност књижевности, него једноставно стога што нове тенденције увек шире поље могућности појаве нових значајних аутора и дела.

(Нажалост, упркос краху државног и идеолошког монополизма, бугарска списатељска заједница и у новом периоду није се изградила као аутономна и суверена духовна, надорганизацијска институција слободне речи, већ се постепено претвара у део новог естаблишмента, уместо да буде „друштвена алтернатива друштва”, како каже Т. Адорно. Одатле следи да ће

значајна књижевност и даље настајати упркос, а не захваљујући друштвеним условима у којима настаје.)

Адекватније и критички релевантније може се истражити динамика и природа развојних процеса у новој бугарској књижевности помоћу књижевне периодике. После 1989. многе престижне престоичке књижевне публикације, а такође и оне у унутрашњости, гасиле су се брже или спорије, а друге су променила име (*Литературен фронт* постао је *Литературен форум*, *Народна култура — Култура*, *Сейшември — Лейоисис*). *Литературен форум* из 90-их, упркос генерацијским разликама сарадника и естетској и поетичкој еклектичности, био је једно од главних места оглашавања релевантних књижевних идеја. У њему су публиковани многи значајни текстови, како они у којима су промишљане теме из традиције, тако и они који су промовисали нову књижевност. Мада књижевност не заузима средишње место у мултидисциплинарном недељнику *Култура* (узорно графички и садржински уређиваном), та публикација је — мимо постмодернистичких тенденција и (нарочито) етно-фундаменталистичког екстремизма — донела и неке од највреднијих аналитичких текстова о новој књижевности. *Лейоисис* Тончо-Жечева — не оглушујући се од „болести садашњости” — специјализовали су се за књижевност као сведочење о прошлом, преосмишљено поукама преживљеног, али су претали са излагањем и пре него што је њихов обновитељ умро.

Четири стара часописа продужила су да излазе, сачувавши и профил и имена — *Пламак*, *Савременик*, *Панорама* и *Факел*. Упркос покушају да обнови своју улогу трибине младих, *Пламак* — упркос неколиким вредним тематским бројевима и низу интересантних текстова — постепено је губио престиж међу младим ствараоцима и у књижевном животу. *Савременик*, који је 70-их учинио велики пробој у представљању савремене стране књижевности, задржао је свој профил, постајући чак много луксузнији (захваљујући решеном финансирању), и наставио да публикује вредне текстове, али је изгубио карактер водећег књижевног часописа јер је тржиште преплављено преводном књижевношћу, а напokon и зато што у њему нема критике. А управо критика даје облик и штимунг једном књижевом часопису — иначе се он претвара у књижевни зборник. *Панорама* — због финансијских потешкоћа карактеристичних за наше време — излази нередовно, и постепено се претвара у алманах са спорадичним, вредним тематско-антологијским бројевима. Једино је *Факел* сачувао познати профил, богатећи га и проширујући актуелним осећајем за ново, пратећи руску и светску књижевност, коју традиционално заступа, али уз пуно вредно учешће бугарских аутора. Уместо „отетог” *Литератур-*

ноћ *фронџа* стари Савез писаца покренуо је нови часопис — *Булџарски џисајџел*, а нешто касније и *Словотџо (днес)*, који нису — упркос појединим вредним уметничким, документарним и мемоарским прилозима — успели да створе свој препознатљив естетски профил и чији је „програм” пре подозрив поглед на „младе” и битка са променљивом енергијом и дефанзивног карактера, без плодотворних нових идеја. Та битка се повремено стишавала, не толико због неизбежне коегзистенције „две књижевности”, колико због узајамног прећуткивања као облика пасивног непризнавања.

Не желећи да буду књижевно-уметнички, већ научни и филолошки, у савременом књижевном животу делују и часописи *Литературна мисал*, *Език и литература* и *Булџарски език и литература*. Мада нередовно излазе, прва два објављују вредне преведене и оригиналне теоријске и аналитичке текстове, док се потоњи усредсређује на проблеме везане за бугарску књижевну класику. Таквог типа је и новопокренути академски часопис *Литературна*. Строго књижевни или теоријски, али са ширим истраживачким профилем су и академски часописи *Критика и хуманизам*, *Критика*, *Христџијанска култура*, *Алџера* и *Следва*.

У обнављању књижевног живота после 1989. највише се очекивало управо од књижевних часописа. Убиство Георги Маркова осујетило је планове тог писца да заједно са Петром Семерџијевим покрене часопис *Нов Златџороџ*. Часопис с тим називом (у почетку транзиције постојала је мода обновљених „стarih имена”) појавио се после 1989. у Бугарској, али није дуго трајао. Ревитализовани су, али су такође кратко трајали, и други часописи са именима познатим из традиције — *Сџирелеџ* и *Хџиџерион*. Одржали су се једино нови *Везни* — обновљени као алтернатива другим „новима” (бугарска демократија показала се штедром и према „алтернативама” новог) и у њима не недостаје вредних прилога упркос естетичкој и поетичкој еклектичности или, боље рећи, можда баш захваљујући томе. Занимљиви су били, макар судећи према прокламованим програмским концепцијама, и часописи *Литература*, *Круџ*, *Прилеј*, *Нава* и још понеки, али су сви одреда имали кратак живот.

Дуже и утицајније било је постојање часописа *Ах*, *Марџа*, *Булџарски месечник* и *Сезон*. Они су имали добро постављене, профилисане програме и били су уређивани у складу са њима, следом високих уметничких критеријума (нарочито *Сезон*), али ни они нису предуго трајали, и угашени су после периода неједначеног излагања. У последњој деценији прошлог века било је вредних прилога о књижевности и култури и у новинама

Век 21 које такође више не излазе, а критички и културолошки текстови публиковани су и у обновљеном *Демокрајтичком ирегледу*.

Авангардни часописи (као и авангардни покрети) по правилу кратко трају — присетимо се дадаизма, надреализма и експресионизма. Авангардност и авангардисти или ишчезавају из актуелне књижевности, тонући у мрак заборавља, или продужавају своје постојање у књижевности, али као у међувремену стасали достојанствени класици и мемоаристи властите бунтовне младости (Андре Бретон и Пол Елијар, Вицеслав Незвал и Мирослав Крлежа). Сваки авангардиста се од бунтовника против традиције, па чак и свеколике уметности речи, претвара у — мање или више значајну — личност историје књижевности.

Низ алманаха и часописа који су постојали у унутрашњости до 1989. године, од којих су неки (на пример бургаско *Море* и пловдивска *Тракија*) смелијом књижевном политиком у појединим периодима по вредности превазилазили централне часописе, престао је са излажењем. Поједини су изнова покретани или замењивани новима, а они који даље излазе не успевају да превазиђу регионални значај, што због лошег пласмана, што због сувише уске, локалне политике. Међу актуелним периодичним публикацијама се ипак издваја неколико са дужином трајањем и препознатљивим профилем: — попут новина *КИЛ* (Варна), *Аршфорум* (Велико Трново), *Литературен глас* (Стара Загора), потом часописа *Учасише* (Стара Загора) и других. Вредан посебног помена је пловдивски часопис *Стираница* који и по саставу сарадника, и по квалитету текстова, и по уреднички узорно презентованим, разноликим књижевним и критичким прилозима превазилази локалне оквире и бива препознат као репрезентативан у ширим националним оквирима.

Међу новим часописима покренутим у унутрашњости после 2000. године издваја се алманах *Светла зора* (Велико Трново), који постоји као противтежа „софиоцентризму” — али не као покушај да се њиме негира књижевност стварана у Софији, односно дезавуишу писци из престонице (од којих неки и сарађују у часопису) — већ с намером да се оствари шири и дубљи критички увид у књижевну продукцију оних који стварају у локалним оквирима. Упркос поетичкој неконзистентности (суживот радикално супротстављених тенденција), а делом и захваљујући њој, алманах *Светла зора* је сразмерно широк полигон за представљање остварења из савремене бугарске књижевности која остају изван захвата престоничких часописа. Током 70-их година прошлог века при Великотрновском универзитету огласило се неколико значајних песника (Борис Хри-

стов, Калина Ковачева, Марин Геориев, Тањо Клисуров), а у данашње време у старој бугарској престоници такође делује велика група критичара и писаца, међу њима и неколико посећених савременој књижевности (Иван Станков, Сава Василев, Антонија Велкова-Гајдарџиева, Владимир Шумелов и Снежана Иванова). Свој удео у осмишљавању нових књижевних тенденција имају и предавачи и критичари са универзитета у Пловдиву, Благоевграду и Шумену, с тим да они нису институционално и издавачки организовани као њихове колеге из Великог Трнова.

Мада не сматрам да је разграничавање на центар и периферију у књижевном животу посебно плодотворно, оно је изгледа неизбежно у сачињавању подробнијих прегледа деловања у појединим историјским раздобљима неке националне књижевности, па је тако и у савремености. У бугарској унутрашњости, дајући разностран допринос корпусу актуелне литературе, стварају и Николај Зајаков, Јордан Велшев, Добромир Тонев (1955—2001), Антон Баев, Александар Секулов, Валентин Геориев, Јордан Костурков (Пловдив), Станислав Градев, Валери Станков, Десислава Неделчева (Варна), Венда Рајкова, Керана Ангелова, Росен Друмев, Роза Бојанова, Петјо Пејчев (1958—2007), Иван Сухиванов, Слави Томов и Бина Калс (Бургас), неуморни писац и публициста Христо Карастојанов (Јамбол), Румен Денев и Жења Димова (Казанлак), Анита Коларова и Мира Душкава (Русе), Светла Дамјановска (Мездра), Веска Ђовијска (Дупница), Росица Пиронска (Градешнице), Ивајло Иванов (Тројан), Вања Ангелова (Димитровград, Србија)...

Од кроћења ватре у праисторији до коришћења нуклеарне енергије у нашем добу, свако техничко откриће имало је амбивалентну употребу, служило је и злу и добру, уништењу и стварању. Тако је било и после епохалног Гутенберговог проналаска штампарске пресе, па фотографије, машине за куцање, грамофона, кинематографа, радија и телевизије, све до фотокопир-апарата и компјутера — свако од тих открића изнова је покретало питање о даљој судбини књижевности, но свако од њих је отварало и нове могућности за њу, условљавајући промене њених функција, и начина њеног представљања, што је доводило и до важних промена уметничких норми, књижевног израза, структуре књижевних дела и поетике, као и до ницања нових облика, жанрова и синтеза. Током 90-их година прошлог века дошло је, захваљујући развоју компјутерске технологије и Интернета, до муњевитог развоја могућности масовног ширења писаних текстова, укључујући и саму књижевност, што је поново потврдило јанусовску суштину технике. Као и издаваштво које је ослобођено државног старатељства и

идеолошког надзора, тако је и Интернет отворио бескрајно поље ширења феномена „пропевале масе” (као негативне стране слободе речи). Указао се несагледиви простор графоманије, умножавања гласина и дезинформацијских манипулација друштвеном свешћу. Компјутери и Интернет, међутим, омогућују и слободни проток информација, распрострањивање плодотворних књижевних идеја, брзу размену и испоруку књига, рационализацију и усавршавање књижевног рада (укључујући и потенцијално нови облик стваралачког уједињења, захваљујући доступности везе са сваким делом планете).

Благодарећи новој електронској техници у Бугарској је, као и другде у региону, покренуто много специјализованих електронских издања и књижевних сајтова, међу којима се истичу *ЛитерНећ* Георги Чобанова, *Словото* Мартина Митова, *Грозни ђеликани* Антоније Колеве, *Литеративурен клуб* Емилијана Николова и други. Нова електронска техника, стварајући нов тип персоналне комуникације, а у крајњу руку и новог човека, мења и садржај и поетику књижевности. Доказ томе у најновијој књижевности су, на пример, дела двоје значајних савремених писаца — блогроман *Лакановске мреже* (2005) Златомира Златанова и *Лоџ* (2006) Раине Маркове.

У оквиру истраживања новијих бугарских књижевних процеса, као и њима саображеног књижевног живота, посебно треба осветлити оне карактеристичне појаве које настају у непосреднијој и већој зависности од друштвенокултурних услова. Крах комунистичког режима довео је, тако, до пада идеолошких, политичких и моралних табуа, захваљући чему су у књижевност ушле забрањене, прећуткиване или стидљиво исказиване теме и феномени, налазећи израза у уметничким делима, и подстичући развој нових жанрова и стваралачких дисциплина. Велики талас мемоарске, документарне и историјске књижевности подстакнут је „отварањем” јавног мњења према говору о раније забрањиваним, непримећиваним, прећуткиваним или идеолошки филтрираним догађајима, периодима и личностима из националне, политичке и културне историје. У том контексту остварује се и „ново читање” књижевне традиције и бугарског књижевног канона. (Овде се нећемо бавити постигнућима универзитетских и академских посленика, већ само актуелном критичком мишљу.)

У мемоарској и документаристичкој књижевности појавио се низ значајних дела (Вера Мутафчиева, *Бивалици*; Константин Илиев, *Пораз*, 2003; Георги Данаилов, *Колико се сећам*, 2000—2002; Атанас Свиленов, *Удеси са интјервјуима*, 2007; Веселин Бранев *Следећи човек*, 2007; Недјалко Јорданов, *Мемоари 1—3*, 2006—2008), укључујући и књиге анегдотско-аутобио-

графског карактера Петра Алипијева *Безмало ѿ Турџеј* (1992) и прозних минијатура Борислава Геронтијева *Видовдан* (2008). У дневничкој књижевности истичу се провокативни *Дневник* (1995) Бориса Делчева, знатне документарне вредности, као и посмртно објављени *Дневници из различитих година* (2003) Емилијана Станева у којима су на мрачан и горак начин оцртани портрети бугарских политичара и књижевника и сагледани многи аспекти бугарске етнопсихологије. Посебно треба издвојити публицистички спис Христа Христова *Убијте Скијџицу* (2005), посвећен истраживању околности убиства Георги Маркова, једне од најзначајнијих списатељских фигура из времена оживљавања бугарске књижевности 60-их година и аутора значајних „ванредних репортажа” које су представљале најупечатљивију слику бугарског друштва у тоталитарној епохи. У њима се разоткрива како руководиоци у годинама успостављања демократије, што је индикативно и на глобалном нивоу, саботирају судски процес и прикривају трагове тог убиства које су организовале тајне службе Живковљевог режима.

После 1989. године истраживачи попут Цвете Трифонове, Наталије Христове и Емила Димитрова окренули су поглед и према претходно табуисаној области — емигрантској књижевности и књижевности бугарске дијаспоре — настојећи да поновним објављивањем забрањених дела, тих специфичних докумената историје бугарског друштва и културе, отклоне искључивост и идеолошку једностраност њихових ранијих интерпретација. Тек после те године постало је могуће „враћање” емигрантској продукцији и обраћање пажње живим бугарским емигрантским писцима. Мада Бугарска није имала тако велику књижевно-дисидентску емиграцију, нити у њој тако много популарних и ауторитативних имена каква су имали Руси, Пољаци, Чеси или Мађари, показало се да бугарска емигрантска књижевност није ни мала, ни уметнички скромна, па тек предстоји њено што обухватније публиковање и пажљивије проучавање. У Бугарску су дошла, или су се вратила, остварења писаца, публициста, критичара, историчара и научника из три емигрантска таласа. Први од њих фомиран је после 9. септембра 1944. године (Стефан Попов, Стефан Груев, Христо Огњанов, Петар Увалиев...), други после 1956. (Цветан Марангозов, Димитар Инков, Георги Марков, Димитар Бочев, Жерминал Чивиков, Асен Игнатов, Петар Семерџиев, Атанас Славов, Владимир Костов, Румјана Узунова, Љубомир Канов...), а трећи после 1989. (Красимир Дамјанов, Цвета Софрониева, Галин Тиханов, Васил Славов, Владимир Левчев, Георги Белев, Љубомир Николов, Наталија Андреева, Милена Фучеџејева...)

Ако први и други емигрантски талас (упркос дугим пипцима живковљевске тајне службе, посебно после 60-их) могу бити означени као антикомунистички, трећи талас има доста нејасан карактер — поједини ствараоци напуштају Бугарску згрожени „домовинском” стварношћу, тражећи спас од „тешкоћа транзиције”.

Међу књижевним делатницима у емиграцији (не укључујући мемоарске, документарне, публицистичке и историјске списе) неспорно је најзначајнији Георги Марков (1927—1978), писац незаобилазних *Ванредних рејорџажа*, а ту су и романсијер, драматург и песник Цветан Марангозов (1933), познат по роману *Равнодушан*, потом Димитра Бочева (1944; романи *Слејтање у међуиростор*, *Генеза II*, *Плавооки слејтац*, есеји *Хомо емигрантџикус*), Љубомир Канов (1944; *Ајокалијса џада*, *Човек-кукавица*, *Параилузије*, *Ходисеј*). Већина тих дела настала је на основу трауматичних успомена из времена неслободе у тоталитарном режиму. Она су дала нови сензибилитет бугарској књижевност. Међу мемоарско-документарним остварењима истичу се радови Атанаса Славова (1930) о књижевности у време „одмрзавања”. Најновији емигрантски талас није до краја профилисан, а укључује и ауторе који пишу на немачком, енглеском и француском језику, попут Илије Тројанова или Димитра Динева. Посебно поглавље чини рад светски афирмисаних теоретичара Цветана Годорова и Јулије Кристеве који тек одскора постаје познатији у Бугарској, а готово сасвим је неистражена мањинска књижевност Бугара који живе у Моладавији, Украјини, Србији и Мађарској, као и бугарских писаца који делују у другим земљама.

Нове друштвенокултурне околности настале у посттоталитарном прелазном раздобљу успоставиле су и нови однос између „високе”/елитне и „масовне”/тривијалне књижевности. Тај однос профилисан је пре свега захваљујући упливу нове тржишне економије, која делује у култури насталој после рушења пређашњих идеолошких, политичких и моралних табуа. У годинама социјализма, посебно оним каснијим, такође су постојале „масовна” књижевност и култура, али су оне имале претензију да буде „социјалистичке”, да следе основне догме владајуће доктрине, што није сметало тривијалности да дође до изражаја и да се манифестује у „социјалистичкој” пропаганди, пуној кича, дочим се „несоцијалистичко” мишљење провлачило колико у масовној, толико и у „високој” књижевности.

У новом друштвенокултурном контексту, делујућем после 1989. године, све је изразитије супротстављање две тенденције — с једне стране, јасно се раздвајају „висока”/елитна и „ниска”/масовна уметност (чак и „турбо фолк” књижевност), а с

друге стране — у духу „постмодерне исцрпљености” — долази до сливања „високог” и „ниског”, не само у смислу сталне промене норми, што је карактеристика постмодерне епохе, или појаве „периферних” и „ниских” жанрова и стилова у „високој” књижевности, већ и у настојању „високе” књижевности да освоји ширу публику, и да ремек-дела постану и бестселери. Код прве тенденције — у елитној књижевности оцртавају се екстремно експериментална, авангардистичка трагања за новим уметничким изразом, како у поезији (Марија Каро), тако и у прози (Чавдар Ценов, *Удављена риба*). И разграничавање и зближавање „високог” и „ниског” доводи до нарушавања ранијих тематских и изражајних табуа, и друштвених и моралних (најчешће — сексуалних). Пример за то како се „недолична”, раније табуисана лексика може употребити у књигама писаним са високоуметничким претензијама су *Sex shop* (1993) Владимира Сабоурина и *Задњице и облаци* (1994) Ивана Методијева. А да се „висока” књижевност може тривијализовати и у временима у којима више нема некадашњег смењивања уметничких конвенција показују и хипертрофиране медијске изјаве појединих старијих, вишеструко потврђених аутора које су, сведочећи губљење статуса писца као друштвеног ауторитета, постали предмет саркастичних коментара млађих, неоавангардних нараштаја.

Булеварски романи „вулгарног реализма”, чији је зачетник Христо Калчев, постали су специфична форма нове „масовне” књижевности. У њима се тематизује криминал, односно сукоби унутар кобајаги „подземног”, а заправо друштвено прилично осветљеног гангстерског света, као и везе између тајних служби и преступника. Извесну, просечну вредност те врсте тривијалне булеварске књижевности имају поједини романи афирмисаних писаца (на пример: Александар Томов и Владо Даверов), а далеко испод тога су „дела” на брзину преквалификованих полицајаца и криминалаца, у којима се дилетантизам претвара у комични кич. Како ни такву књижевност критика не треба да игнорише, ваља рећи да се њене малигне слабости не опајају само у примитивној изражајности, већ, најпре, у њеној манипулативној усмерености. Она, наиме, адаптира друштво на криминални „морал”, а при том и манипулативно изобличава друштвену свест, замењујући стварне, велике преступнике оним далеко мањим и безначајнијим.

У сагласности са генералном стратегијом манипулисања друштвене свести, у транзицији се може уочити феномен „распеване масе” (називам га тако по речима једног песника). Он није толико последица посмодернистичких тенденцију брисања граница између „високе” и „ниске” књижевности (која по-

стоји у самој динамици те уметности: дела Виктора Игоа, Достојевског или Чехова сјајан су пример како „висока” књижевност користи грађу и умешност „ниске”), колико реализација естетске утопије надреалиста да ће „поезију сви писати”. На први поглед тај феномен се може објаснити ослобађањем од строга надзора књижевности, спровођеног у тоталитарним режимима, при чему он изгледа као производ масовне „употребе” настале слободе, чија примена по дефиницији не искључује и злоупотребу. Проблем, међутим, није у томе што су „прописали” сви: — новинари, глумци, лекари и правници, емигранти који развијају послове у домовини и омладина која жуди да побегне из Бугарске, „генијалне” пубертетлије, нервозне бивше лепотице, нагло загрејани домаћини и домаћице, незапослене факултетлије, спортисти, посланици, криминалци и — подразумева се — највише полицајци који су по службеној дужности или по свом нахођењу у књижевности. Проблем чак није ни то што се под појмом књижевности кријумчари мање-више све написано (промењена је парадигма, нема норми, улога књижевне критика је релативизирана), и што се писцима сматрају сви који пишу и објављују. Проблем је, суштински, у томе што произвођачи целе те псеудокњижевне продукције, сви ти лажни писци, бивају масовно објављивани, пласирани и медијски рекламирани толико и тако да постају „звезде”, што се све оправдава нужностима „тржишне економије” (која у ствари не постоји) и лошим масовним укусом (што је такође нетачно, јер се и укус ствара и култивише, то јест није природни, већ културни и историјски феномен). У крајњу руку, псеудокњижевност и псеудописци дискредитују демократију и њене вредности, колатерално будући носталгију за режимом Тодора Живкова.

У критичком опису традиционалних „масовних” жанрова (а ту се бугарски аутори срећу са јаком конкуренцијом преводне књижевности) ваља указати на појаву нових, талентованих аутора, какви су Марин Дамјанов (проза детекције) и Николај Ватов (фантастика). (Нажалост, Ватов је извршио самоубиство.) Од старијег времена проза детекције преживљава и друге промене, укључујући пародијски однос према жанру (Александар Андреев, *Нови ситјени слободе*, 1999) и травеститски преображај у „црну комедију” (Владислав Тодоров, *Зифџи*, 2006). Такође, појавили су се, каткад само једнократно, а каткад и у нешто постојанијој форми, иступи, правци или читави покрети који се представљају на различите начине: посебним издањима, прегледима, на фестивалима или установљеним наградама. Има и „песника са гитаром” (Владимир Левков, Гриша

Трифонов, Светлана Комогорова-Комата), и смотри писаца ха-ликуа, геј књижевности и смс-поезије.

Такође, особен књижевни круг у новој бугарској књижевности, уз подразумеване разлике у тематици и поетици, чине „јеврејски романи” Виктора Баруха, Анжела Вагенштајна и Лее Коен. Посебно је интересантна појава „женског писма” у најновијој бугарској књижевности, у сазвучју са актуелним тенденцијама светске уметности и хуманистике. Списатељице се у Бугарској јављају у време препорода, развијају активно деловање између два светска рата, а и после 1945. године књижевност ствара сразмерно велик број талентованих жена. Оне уобличавају одговарајући поглед на свет, супротан мушком, и тако формирају посебну „идеологију”. Крајем 19. и почетком 20. века „женска идеологија” је друштвено-еманципаторске природе. У годинама социјализма — упркос давању сигнала списатељица да и даље живе у „мушком” свету — успостављање феминистичке идеологије, као и сваке друге, осим оне једине „исправне”, није било могуће. Зато током 90-их година прошлог столећа, у различитим облицима и добро теоријски припремљен, феминизам добија размере општеприхваћене „идеологије”. Тумачи и идеолози „женског писма” су Милена Кирова, Миглена Николчина (она је и песникиња, објавила је збирке *Бол за Далчевим*, 1993; *Асимболија*, 1995) и Амелија Личева (такође песникиња). „Женско писмо” карактерише и поезију Марије Каро, Надежде Радулове, Силвије Чолеве, Кристин Димитрове, Вирциније Захаријеве и белетристичку прозу Емилије Дворјанове, Теодоре Димове, Марије Станкове...

Књижевни процеси после 1989. године

Промене и уметничка достигнућа у књижевности могу се, како се одавно зна и примењује, истраживати дијахроно (по периодима и генерацијама) и синхроно (по жанровима и по тематским и другим одликама). Покушаћу да представим карактеристике најновије бугарске књижевности, поштујући дијахронијски и синхронијски принцип и када је реч о генерацијама, и о појединачним ауторским именима и о родовима и врстама (поезија, проза, драма, критика, наука о књижевности), уједно бранећи сопствено убеђење да су основне јединице мере у књижевности значајно дело и индивидуална стваралачка личност. Но, пре него што почнем најављени преглед књижевно-уметничких процеса после 1989. године, желим да истакнем како је сам обрт у књижевности постао могућ захваљујући, између осталог, и подршци критичке рефлексije. То-

ком 90-их година 20. века, чак и у већем степену него што је то био случај у модернизму/авангардизму 20-их, критика је програмски-манифестно захтевала и предлагала „ново” у књижевности и око књижевности. Тај се обрт остваривао и брисањем граница између науке о књижевности и других области хуманистике у контексту једног интердисциплинарног оживљавања којим су успостављане нове мисаоне и интерпретативне парадигме. Поједини истраживачи (нпр. Амелија Личева) то оживљавање хуманистике, називајући је „европеизацијом”, сматрају најважнијом појавом у новој бугарској култури, посебно истичући да је њена најважнија црта преплитање науке о књижевности и културологије, и не само те дисциплине, већ и филозофије, социологије, нових оријентација у психологији, као и других, тешко прецизно одредивих интердисциплинарних научних поља. У том смислу дела тумача књижевности Николе Георгиева, Радосвета Коларова, Михаила Неделчева, Клео Протохростове, Александра Ђосева и оних који су дошли после њих: Валерија Стефанова, Милене Кирове, Миглене Николчине, Галина Тиханова, Амелије Личеве, Мирјане Стефанове, Димитра Камбурова, Ине Пелеве, Албене Хранове, Десислава Лилова, Димитра Крстева, Дарина Тенева и других уписују се корпоративно у општи хуманистички контекст, сачињен и од дела аутора-стручњака за друге области (антика и средњи век, филозофија, културологија и културоантропологија, етнологија, социологија, политикологија, компаратистика итд.): Богдана Богданова, Ивајла Знеполског, Цоче Бојацијева, Ивајла Дичева, Владислава Тодорова, Коље Коева, Ивана Еленкова, Калина Јанакијева, Румена Даскалова, Георгија Капријева, Димке Гичеве, Ивана Крстева, Христа Тодорова, Лидије Денкове, Владимира Градева, Владимира Сабоурина, Албене Бакачеве, Људмила Димитрова, Рени Јотове, све до млађих — Орлина Спасова, Бојана Знеполског, Бојана Манчева, Атанаса Игова, Бориса Попиванова и других. Поједини од њих су и писци или претварају своје научне области у оно што Артур Данто назива „beautiful science”.

Није случајно што најновији период бугарске књижевности започиње „шок терапијом” радикалног манифеста Александра Ђосева „Бугарска књижевност нема будућност” (1989). У њему је истовремено поларизирана и интегрализована бугарска књижевна јавност, која је и оповргла и потврдила ауторова предвиђања. (После петнаест година Ђосев је написао и други, преоцењивајући манифест.) У међувремену догођена будућност, која је већ прошла основа предстојеће будућности, у понечему га је дематовала, у исти мах потврђујући многе његове бојазни.

После промене 1989. године, у бугарској књижевности последње деценије 20. века коегзистирају ствараоци различитих генерација. Неки од њих безусловно су се уписали у књижевну историју још током 20-их (Елисавета Багрјана, Димитр Пантелеев) и 30-их (Христо Радевски), а у њу силовито улазе и аутори рођени 70-их година. Најстарији писци (Багрјана, Пантелеев) престају да пишу и убрзо одлазе из живота, док други издају дневнике и мемоаре (Радевски). У књижевности настављају да учествују писци из поколења 40-их, мада и та генерација постепено почиње да се проређује. Међу вођама демократских промена налазе се и песници Блага Димитрова и Радој Ралин. У новим временима они пишу и нове стихове. Са непосусталом стваралачком продуктивношћу у својим позним годинама делују и Валери Петров (као песник), Богомил Рајнов (као романописац и мемоариста), Невена Стефанова (мемоаристика). Активни су и писци афирмисани у раздобљу од 50-их до 70-их, али без битно нових поетичких акцената (Павел Матов, Станко Пенчев, Петар Караангов, Никола Инџов). Пренаглашени иступи познатих стваралаца (Љубомир Левчев, Стефан Цанев), прилагођени политичкој конјуктури, више су еродирали њихов књижевнички имиџ него што су допринели продужавању традиционалног настојања интелектуалца да буде „глас и савест” епохе.

На врхунцу креативне снаге отишло је неколико писаца који су потврдили своју посебност и вредност још током 70-их и 80-их година. Станислав Стратиев (1941—2000) завршио је своје белетристичко дело прелепом књигом прича *Грекова слика* (1997), саздавши неколико циклуса сатиричних минијатура којима се иронијски и пародијски раскрива психологија балканског човека у епохи историјског преиспитивања („балкански синдром”). Његово драмско стваралаштво, засновано у духу источноевропског апсурда, сада већ класично, завршило се филозофско-егзистенцијалистичком драмом *Празне собе* (2001). И Бињо Иванов (1939—1998), кога је својевремено, по књижевном дебију, снажно подржала тада млада критика, успео је да поткрај века у књигама *Хоћу животи* (1993) и *Судбински час* (1998) до краја развије своје стихијно-надреалистичко лирско надахнуће.

Издвојивши се као водеће песничко име 80-их, Иван Методијевић (1946—2003) објавио је током 90-их низ успешних збирки (*Књига џруња*, 1995; *Песме о сирочићима*, 1996; *Време и нишџа*, 2001; *Више џишџина*, 2003), потврдивши углед једног од најзначајнијих песника нове књижевности. Значајно је и његово покретање неоавангардног, премда краткотрајног часописа *Нава*. Постхумно му је објављена књига *О сликама и свейовима*

(2006), јединствено филозофско-поетско размишљање о бугарској култури. У годинама пуне стваралачке зрелости отишао је и песник Георги Рупчев (1957—2001), представник модерног алегоријског лиризма.

Из генерација које су ушле у књижевност 50-их и 60-их година само је неколико писаца имало евидентан стваралачки раст. Нове збирке песника Ивана Динкова (1931—2005; *Маска, Словенски њсалми, Урна, Дневник, Табакера*), праћене мемоарско-романескним књигама, дефинитивно су потврдиле његово место у модерној бугарској поезији. Вредност лирике Ивана Теофилова (1931), прожете медитеранским колоритом, препознали су, и као вредност подржали и и (млада) публика и критика. После 1989. године нови успон доживљавају и Константин Павлов (1933—2008) и Николај Канчев (1936—2007), писци упамћени по свом јавном ангажману и провокативним иступима. Њих су млади аутори прогласили за своје „претече” и „очеве”, сматрајући их значајним песницима претходног раздобља. Свој пут, узлазном линијом, наставили су и афирмисани песници Иван Цанев (1941) и Екатерина Јосифова (1941).

Свакако се најсложенијом показала позиција бугарских писаца који су ушли у књижевност током 70-их и 80-их година, јер се јавила бојазан да ће ишчезнути у међупростору створеном између доказаних „очева” и надолazeће „деце” пуне силне енергије и нових поетичких идеја. Но, ти писци су се, историјски гледано, нашли у прилици да уметнички остваре посебан егзистенцијални и друштвени експеримент и „пре” и „после” промене, и понеко од њих успео је да настави стваралачки раст у вишеструко (и уметнички и политички) нерегуларној клими краја века. Међу њима треба регистровати иновативне поетичке доприносе Георгија Борисова (1950) и Румена Леонидова (1953), и, посебно, Бојка Ламбовског (1960; песничке збирке *Црвена декаденија*, 1991; *Тешка артиљерија пред сјавање*, 2004), те Миреле Иванове (1963; песничке збирке *Самојна иџра*, 1990; *Еклектике* 2002). Двоје потоњих су се током 90-их укључили у нове књижевне покрете са политичким конвенцијама („Петак 13”).

Најзначајнији новаторски допринос књижевности с краја старог и почетка новог века, по мом мишљењу, дао је Златомир Златанов (1953). После *Палинодија*, објављених у години промене (1989), наредна збирка *Осврво којрофила* (1996) постала је емблематична за десетлеће 90-их. У њој је, напоредо примењујући и пародирајући постмодерне стваралачке поступке, песник створио и лирску и концептуалну слику друштвено-културне транзицијске стварности виђене и светлу „симулације” и демистификоване аутентичности. Његов роман *Јајанац и*

йойок (1992) поједини критичари сматрају првим бугарским постмодернистичким романом. Пратећи ликове неколико колега студената, и развијајући различите типове сижеа, романсијер Златанов критички приказује друштвено лицемерје, корупцију и конформизам последњих година социјализма и почетка „промене”. Есејистичка књига истог аутора *Језик и његова сенка* (1996) представља проницљив аналитички поглед на бугарску „промену”, виђену у њеном балканском, источно-европском и глобалном контексту. Реч је о инвентивној синтези лингвоанализе и метафоричног исликавања, и претапању филозофско-теоријског и уметничког израза. Слично се продужило и у предвајању наративног и есејистичко-филозофског дискурса у роману *Снови храма* (1992), а та тенденција још је више оснажена у *Сукњи* (2001) и *Лакановој мрежи* (2005).

Посебан статус у кругу око *Литературног весћника* из 90-их година стекао је песник Ани Илков (1957), чија поезија пародијски преосмишљава разноврсне традиционалне језичке поступке. Његове збирке поезије *Извор ружнолепих* (1994), *Етимологије* (1996) и *Августове звери* (1999) иду у ред важнијих песничких наслова новије бугарске књижевности. Илков је и оштроумни политички коментатор. И Евдин Сугарев (1953), истраживач бугарске авангарде (1953), уредник часописа *Мосѿ* и *Литературног весћника*, у том периоду јавља се и као плодан песник и занимљив писац политичке публицистике.

Несумњиве поетичке и уметничке иновације и вредности у бугарску књижевност унела је генерација писаца која је дебитовала током 90-их година, а после насталих друштвених промена. Главно језгро у тим процесима чинила су четворица уредника *Литературног весћника*, најактивније периодичне публикације у промоцији и осмишљавању *постмодернизма*. Већ првом књигом стихова *Лайдаријум* (1992) Георги Господинов (1968) најавио је несвакидашњи стваралачки потенцијал, блиставо потврђен другом збирком *Трешња једног народа* (1996), коју је критика означала као важан књижевни догађај 90-их. Потом је Господинов успешно прешао на прозу, објављујући и најпревођенију бугарску књигу новијих времена *Природни роман* (1998), да би се поново вратио поезији (*Писма Гаусѿину*, 2003). За разлику од Господинова, који се ређе јавља у улози критичара (иначе је аутор обимне студије о Вапцарову), много преданији критици је Бојко Пенчев (1968), који је сабрао критике у књигу *Туђе крајем века* (1998). И Пенчев је инвентиван песник (*Збирка ѿезије*, 1992; *Силазак у Еѿийаѿ*, 2000), али који знатан део стваралачке енергије посвећује академском и критичарском раду.

Најпродуктивнији и жанровски најразноврснији међу четворицом уредника *Литературног весника* је Пламен Дојнов (1969). Он је песник (*Поклич муња* и *Послџ фесџум*, 1992; *Кафејоема*, 2003), драматург и критичар, и један је од иницијатора, тумача и писаца програмско-манифестних текстова постмодернистичке оријентације у новијој бугарској књижевности. Најрадикалнији, до експесности и у концептуалном и у стилском смислу, свакако је Јордан Ефтимов (1971), најмлађи међу четворицом, иначе интригантан песник (*Меџафџизика меџафџизика*, 1993; *Једанаестџ индијанских џрича*, 1997; *Аффрика. Бројевџи*, 1998; *Жена ми увек џовори*, 2006), и агилан пратилац текуће књижевности. Уредничка четворка *Литературног весника* иначе је имала и програмске наступе/књижевне хепенинге, док се имплицитни манифестни набој осећа и у две пародијске антологије: *Бугарској хрестџоматџији* (1995) и *Бугарској анџолоџији. Наџа џоезија од Герова до данас* (1998).

Без формалног везивања за „четворку” из *Литературног весника* постмодернизам у књижевности страсно заступа и образлаже, и као критичар и као стваралац, Пламен Антоv (1964). Његов поетски опус (*Расџадајуџи момак*, 1993; *Силоване Венеције*, 1997; *Сенџименџалне џеоџрафије*, 1999; *Лисабон*, 2007), карактерише упечатљив лиризам иновативног лика. Поетички експеримент видљив је и у прозним и драмским остварењима Пламена Антова, а посебно је значајан, уз бок „четворци”, његов допринос књижевноисторијској и књижевнокритичкој синтези постмодернизма и ретроспективног ишчитавања бугарске традиције.

Крајем прошлог и почетком овог века књиге песама различитих поетичких оријентација објавили су и многи други песници, међу њима и Илко Димитров, Кирил Мерџански, Станислав Градев, Владимир Сабоурин, Георги Пашов, Јасен Атанасов, Кристин Димитрова, Силвија Чолева, Палми Ранчев, Маргарит Жеков, Божидар Богданов, Елин Рахнев, Јана Букова, Петр Чухов, Марија Вирхов, Марин Бодаков, Наталина Иванова, Радостина Григорова, Стоил Рошкев, Азис Таш, Цветанка Еленкова, Марио Коев, Тома Марков, ВБВ, Оља Стојанова, Иван Христов, Маја Далгачева, Антоанета Николова, Патриција Николова, Ралица Чернева, Хусеин Мевсим, Николај Бојков, Димитр Кенаров, Стефан Иванов... Дугачак списак, а сваки списак нивелише догађаје, и типолошки и аксиолошки. Он је, међутим, неизбежан у овако информативном прегледу. Будућност ће, јер је реч о ауторима у активном стваралачком добу — још више оцртати посебности њихових рукописа, повећавати или смањивати њихов значај и свакако реги-

стровати њихове даље промене (неки од наведених песника прелазе и у друге жанрове).

Постмодернизам се у новој бугарској књижевности зачео и кристализовао најпре у поезији. И неке раније европске радикалне стваралачке иновације, попут француског „антиромана” или „драме” апсурда, развијане су уз помоћ поетичких трансформација прво наговештених у песништву. Бугарски постмодернизам такође има претече у поезији и прози претходних раздобља, и препознаје их. Напоредо са већ описаним оживљавањем хуманистике, постмодернизам се у Бугарској испољио компактније у поезији него у прози 90-их, што је и разумљиво, будући да поезија, као основни књижевни род, брже реагује на непосредну стварност. Без обзира на то што у тој декади бележимо и појаву постмодернистичког романа (*Јајанац и њошок* Златомира Златанова) постмодернистички талас у прози није ни тако јасно ни тако интензивно оцртан као у песништву.

Виктор Пасков (1949—2009), један од најзначајнијих писаца ранијег раздобља, успешно је и после 1989. године наставио књижевни рад, и као приповедач (*Big Business*) и као романсијер (*Немачка, њрљава њрича*, 1992; *Аушолоиција једне љубави*, 2005). И дојени, попут Јордана Радичкова и Ивајла Петрова (*Смртна њресуда, Баронови*) обогатили су у том периоду, истина, више тематски него поетички, своје опусе, а слично се се може рећи и за Георги Мишева (*Паџријарх*), Георги Величкова, Љубена Петкова, Димитра Коруџиева, Александра Томова, Владимира Зарева, Владе Даверова, Анча Калојанова, Димитра Шумналиева, Ивана Голева и друге. Стварне иновације се, међутим, у новијој бугарској прози, и појединачно и поетички корпоративно, везују за имена аутора који су дебитовали током 90-их година минулог века. Нови талас и у прози почиње, како је то у књижевној историји уобичајено, пародијски интонираним језичким играма са традицијом. Људмил Станев (1959) скренуо је на себе пажњу управо пародичним лиризмом својих кратких прича, па сам га због тога својевремено назвао „бугарски Петар Пан”.

У средиште интересовања дошли су и прозаисти који су умешно комбиновали традиционалну приповедну синтаксу са новим наративним техникама, узимајући грађу из актуелног друштвеног живота и ликове настале у њему. Међу њима посебно су се издвојили продуктивни писци прича и романсијери Алек Попов (1966) и Стефан Кисјов (1963). Попов се књигом прича *Прљава снови* (1994) и *Куџусни циклус* (1997), а потом и романима *Мисија Лондон* (2001), *Мишолоџије њрелазе* (2006) и *Пси у ниском леџу* (2007), захваљујући осведоченом смислу

за сатирични хумор и инвентивном развијању нарације, представио као читљив и читан писац, а публику је духовитом непосредношћу казивања стекао и Кисјов (*Дубокс, Не будише месечара*, 2000; *Еџекуџор*, 2004; *Твоје име је жена*, 2007).

Захтевни жанр кратке приче у новијој бугарској прози успешно негују Дејан Енев (1960) и Палми Ранчев (1950). Енев је после четири објављене збирке кратких прича најбоље од њих сакупио у књигу *Сви на њрамац џалије* (2005). Праћењем судбина различитих ликова он приказује и разоткрива драму и мелодраму друштвене „транзиције”. Палми Ранчев је и остварен песник и романсијер (*Улице и булевари, Анонимни снајперисти*). Његове изабране приче, сабране у књизи *Мало времена за касније* (2007), такође карактерише разноврсност људских судбина, приказаних на начин бруталног, критичког реализма, због чега је Митко Новков назвао Ранчева „најамеричкијим бугарским писцем”. Дела четворице поменутих прозаиста показују како се слика једног времена може уметнички разнолико транспонирати: док Попов и Кисјов теже комичкој интерпретацији стварности, Енев и Ранчев склонији су суморнијој, трагичној перспективи. Различита гледишта („ја” или „он” приповедање) и различите наративне технике и погледи на свет индукују „мекоћу” или „чврстину” стила, „лакоћу” или „тежину” приче.

Антони Георгиев (1963) и Филип Димитров (1955), писци дистанцирани од књижевног живота, написали су романе дистанциране и од бугарске реалности. Можда критика није најправичније прихватила те, иначе добре, романе (Георгиев, *Беч*, 2001; Димитров, *Светлост људи*, 2003), али таква реакција свакако посредно показује преовлађујућу жељу јавности да савремена бугарска књижевност изражава и представља реалност савремене Бугарске и савременог Бугарина.

Напуштање авангардних тенденција још 30-их година прошлог века, уврежене предрасуде националног културног изолационизма и, посебно, идеолошки монопол епохе тоталитаризма, снажно су онемогућавали експериментална, неоавангардна, концептуална и изражајна трагања у свим родовима и врстама новије бугарске књижевности. Током 90-их, међутим, настају дела која значе промену традиционалних (наративних) конвенција, што за резултат има и појаву јединствених уметничких визија. Тако је Емилија Дворјанова (1958), иначе филозоф по образовању (*Есџејска суштина хришћанства*, 1992), већ првим романом *Кућа* оцртала упечатљив, мрачан, до непрозирности дубок психолошки свет необичних јунака, да би потом, књигама *Passion или смрт Алисе* (1995), *Ла Велата* (1998), *Земаљски вршкови Богородице* (2007), и, посебно, романом *Го-*

своја Г. (2001) наставила да гради препознатљив, истанчан приповедачки опус.

Познат широј публици по свом светском „дендизму” вајлдовског типа (што се у иморализму „жуте” штампе представља као компромитујућа чињеница), преводилац Хајдегера и Адорна и теоретичар фотографије Љубомир Милчев (1963) у ствари је један од најобразованијих и најстудиознијих нових бугарских књижевника. Ту оцену потврђују и његова белетристичка, естетски исцизелирана дела, и његови културолошки радови, настали на основу проницљивог посматрања уметничких и друштвених дешавања, у којима Милчев, често, на начин иронично-саркастичног коментара демистификује јавне нарави, како светске тако и бугарске (*Схваћање слике*, 1995; *Далмајинац Марцијан*, 2000; *Предмети и њихови значаји*, 2001; *Комедијанти*, 2004; *Љубавник леди Чейрли и Училишћима неистражено*, 2008). А насупрот изобиљу дела која на прилично конвенционалан начин примењују широко и помодно прихваћене постмодернистичке постулате, издваја се и једна од најкарактеристичнијих, па према томе и најбољих књига новије бугарске књижевности — роман *Цейна енциклопедија мистерија* (2004) Милена Рускова (1966). По третману теме и грађе и тај роман је свакако постмодернистички, само се у њему фактицизам историје и фикција комбинују готово неосетно, мимо постмодернистичке испрограмираности, па настаје необична, слојевита прича о тајном, окултном, готово мистичком искуству једног друштва посвећеника. Приповедајући „причу о причама”, без било каквих интенционалних алузија на текућу стварност, Русков ипак успева да створи посебан модел мистификације реалности и историје, помажући нам да разумемо и тајне света у којем живимо.

Борис Минков (1971) један је од најактивнијих савремених бугарских критичара. Његове текстове одликују добра теоријска припрема (*Теорија приповедања*, 2006), ерудитност интерпретације и јасна и проницљива аргументација критичких судова. Минков је и занимљив приповедач неоавангардног усмерења. У *Ловцима на баладе* (1999) и инвентивно исприповеданом роману *Животи у ишчекивању њоморанцине лопте* (2001), дао је упечатљиву слику промена вредносних нагласака у доба транзиције. И Рајна Маркова (1964) изградила је необичан приповедни свет. После *Пога* (1999) уследио је роман *Фани на ојасним њишевицама светлости* (2001) у којем је тематизован колективнопсихолошки стрес бугарског друштва у кризним годинама транзиције и „шок од будућности”. Средишњи ток романа прати судбину младе јунакиње, која „ја”-исказом, карактеристичним жаргоном младе градске генерације, исповеда бол-

но искуство конфликта нових нараштаја са лицемерним „традиционалним нормама” и лажним обећањима. За разлику од Рајне Маркове, која у прози слива позиције приповедача и „ја”-хероја, песникиња и критичарка Елена Алексиева (1975), која је свој дар посебно потврдила књигом новела *Читалачка џруја 31* (2006), јасно разграничавајући приповедача и ликове изграђује своју наративну поетику на начин донекле близак традиционалној прозној „објективности”. Таквом „објективношћу”, која за предмет приче изабара бизарне ситуације и ликове, и при том открива нове менталне слојеве у човека нашег доба, Алексиева на јединствен начин везује (пост)модерност са старијом бугарском наративном традицијом.

Побројани писци, са изграђеним и јасно профилисаним поетикама, којима се уобличавају нове уметничке визије и оцртавају нове границе истраживања бугарског приповедног израза, чине вредносно језгро прозног корпуса савремене бугарске књижевности, а њима свакако треба придружити и ауторе чија дела настају умеренијом синтезом модерних и традиционалних прозних поступака. Међу њима видно место припада Емилу Андрееву (1956) који је током 90-их стекао репутацију значајног приповедача, а у првим годинама новог века посветио се роману. Такође, треба регистровати експресиван прозни рад Здравка Евтимова (1959) и Марије Станкове (1956; *Поручилац својеручних убистава*, 1998; *Троноџо куче*, 2006). Са занимањем су дочекани и романи Теодоре Димове (1960; *Емине*, 2001; *Мајке* 2005; *Адриана*, 2007). Примећен је и критички коментарисан и прозни рад Мирослава Димитрова, Галина Никифорова, Николаја Гроздинског, Момчила Николова, Радослава Парушева, Богдана Русева, Георгија Тенева, Владимира Шумелова, Емануила А. Видинског, Николаја Бојкова, Оље Стојанове, Мариане Фркове, Ангела Игова, Вергила Немчева и других.

Бугарска драма током 90-их година прошлог века доживљава интензиван раст, најпре стваралачком активношћу раније потврђених аутора. На сценама се играју многе поставке репортоарски доказаних дела Јордана Радичкова, Станислава Стратиева, Стефана Цанева, Константина Илиева, Ивана Радоева. Потврђујући стваралачки углед и висок изражајни нове драме написали су Константин Илиев (*Куцулан или Вучја Богородица*, *Франческа*, *Бетховен 21*), Иван Радоев (*Уји, или шеаџар на крају века*), Бојан Папазов (*Бес*, *Из шуљвеџ у њразно*), а успехе сценским комадима постиже и Христо Бојчев. Током 90-их посебно је уочена вредност драмских дела рано преминулог Маргарета Минкова (1947—1997): *Камин*, *Улазак у њихову слику*, *Друѓа среда* (ти комади сабрани су у књизи *Драме*,

2001). У претходним драмским сезонама дебитовали су и Јуриј Дачев, Елин Рахнев, Теодора Димова, Јана Добрева, Камен Донеv, Пламен Дојнов, Петја Русева, Јана Борисова и други.

Мада сам у овом прегледу већ истакао значајну улогу нове бугарске хуманистике (па у том смислу и књижевне критике), овде је, при крају, место за навођење значајнијих имена, књига, тенденција и достигнућа у тој области. Основни задатак критике је да прати књижевност, да тумачи, коментарише и оцењује писце, дела и поетике. Значајна, а поготово велика критика не може се стварати независно од савремене књижевности. Минули тоталитарни период нанео је критичкој делатности највеће губитке, вршећи најстрожи надзор баш над савременим књижевним процесима, са тежњом да критику претвори у гласноговорника „одозго” наметнутих вредносних судова. Није стога случајно што је упркос крају идеолошког и политичког надзора и током новог периода најкомпликованије било формирање новог статуса критике, која се у транзицији суочавала са новим отежавајућим околностима, било да је реч о кризи књижевне периодике, њеном свођењу на медијску рекламу или покушајима њене функционализације у корист нових партијско-политичких или пријатељско-групних интереса. Зато посебно, а заслужено, истичем активност критичара који са завидном енергијом доприносе осмишљавању и афирмисању књижевности у годинама после 1989. па све до данас. Дела нове књижевности тумачили су и оцењивали Пламен Дојнов, Бојко Пенчев, Пламен Антов, Борис Минков, Јордан Ефтимов, Милена Кирова, Силвија Чолева, Владимир Трандафилов, Јулиан Жилиев, Митко Новков, Десислава Неделчева, Борис Ангелов, а у новије време њима се прикључују и Георги Тенев, Ангел Игоv, Кристина Јорданова, Кмелија Спасова и Марија Калинова, који и сами пишу белетристику и поезију. И значајан део песника и белетриста повремено се бави текућом критиком. Од критичара старијих генерација многи су се одрекли учешћа на критичарском попришту, док су други учврстили своје конзервативно супростављање „младима”. Тек понеки међу њима, попут Розалије Ликове, Вихрена Чернокожева и Георгија Цанкова успевају да помније прате савремене појаве у новијој бугарској књижевности. И поједини млади критичари, који су деловали током 90-их година, уморили су се и одступили са сцене. Очигледно, и данас је у књижевности најтеже и најнезахвалније бити критичар.

Превоо с бугарског
Велимир Косћов

Редакција превода
Михајло Панџић

ВЛАДЕТА ЈЕРОТИЋ

СВЕТИ САВА И ДАНАШЊЕ ВРЕМЕ

Шта је позитивно а шта негативно
у српском православном конзервативизму

Стицање идентитета, било код младог човека или у једном народу (конкретно у српском народу), утемељивање своје самосталности, зрелости и креативности, незамисливо је без вере у себе, што значи, у неки смисао свога постојања и постојања свога народа. Не треба сметнути са ума да истинског идентитета, нарочито неког народа (конкретно српског) нема без континуитета историјских збивања.

Ако останемо на младим људима данас, онда је тешко могуће (да ли и немогуће?) да од побуњених, делом и анархичних индивидуа постане истинска личност, ако на темељу познавања своје националне прошлости и, када је у питању српски народ, на темељу познавања хришћанске православне вере — не утврди своје порекло и свој корен. Управо у таквом једном дуготрајном процесу индивидуације и обожења, свети Сава нам остаје сталан пример.

Пођимо од питања које разбуктава свакојаке страсти код Срба, већ вековима, као и данас — питање нашег односа према Западу и Истоку. Подсетио бих на неке познате чињенице. Свети Сава је одржавао пријатељске односе са католицима уопште, као и са домаћим католицима. Познато је да је свети Сава одседао у Цариградском манастиру Богородице Евергетисе-Добротворке у Филокалу (у Солуну), чак и када су их држали католички монаси. Уосталом, није непознато да су сви Немањићи били у врло добрим односима са католичком црквом.

„Како је говорио, тако је и творио”, пише Теодосије за светог Саву. И владика Николај Велимировић налази слично

објашњење за омиљеност светог Саве и његов успех у међународним односима, овим речима: „Као благодатни брат Христа, Сава је прилазио свима крштеним народима као браћи Христовој, а не као странац странцима. Народи су то осећали и зато Саву с љубављу примили, с поштовањем слушали и с тугом испраћали. Он није ходао по свету да прославља српски народ но да прославља Христа, љубав над љубављу. Због тога је свет заволео и њега и његов народ због њега.”

Време у коме је Србија живела у време светог Саве било је готово исто тако драматично, као и наше данашње време. Србија се налазила у доба светог Саве између Грка, Латина и Босне (лоше уређене, без дисциплине, усамљене). Била је на природном путу свога црквеног и државног осамостаљивања и довршавања започете христијанизације земље. Дobar део овог обимног и одговорног посла обавио је свети Сава. Али као што се некад вера хришћанска морала свакодневно обнављати, због сталне опасности да се калем вере није довољно примио, тако се и данас мора обнављати и понављати жеља и воља народа да постоји и траје у политичкој и духовној ситуацији готово истоветној оној из доба светог Саве. Како? Можда може да помогне решавању ове мучне укрштенице одговор на, мислим, оправдано питање: Шта је позитивно, а шта негативно у српском православном конзервативизму?

Према мишљењу швајцарског психијатра и психотерапеута К. Г. Јунга: „Човек је чудовишно конзервативно биће кога само крупне невоље могу нагнати на промену.” Овакво мишљење, које и по моме психотерапеутском искуству, а и свакодневном односу са тзв. здравим људима одговара истини о једном значајном делу човековог бића, слаже се са наслуђивањима великих филозофа и религиозних мислилаца кроз историју да је човек, негде дубоко у себи, подељено биће. Један његов, свакако значајнији и Богом надахнути део, тежи непрестаном усавршавању, сазревању, употпуњавању своје личности — тачније, сваки човек је целог живота на путу од индивидуе према Личности, јер јудеохришћански Бог је Личност — док је друга половина човековог бића склона непокретности, учмалости, укалупљености живљења.

Када пређемо на подручје испитивања порекла и постојања српског (и српског православног) конзервативизма, неопходно је да се претходно мало задржимо на карактерној структури (по Јовану Цвијићу, динарској) српског човека. Мада је последњих деценија у светској антропологији доведено у питање постојање тзв. карактерологије народа, чини ми се да није могуће негирати постојање бар неких упадљиво честих карактерних особина српског народа, као што су: импулсивно реа-

говање, ирационално расуђивање, склоност вербализму, али онда и изражено осећање правде, историјске туге, осећајност, мистичка логика. Ако су ове особине у српском народу заиста постојале, да ли су оне и данас у њему присутне и да ли је хиљадугодишње трајање хришћанства и православног хришћанства у српском народу, нешто изменило у паганској основи просечног српског човека? Шта је заправо позитивно, корисно и данас неопходно у српском и православно-српском конзервативизму, а шта постаје од таквог конзервативизма штетно и временски неприлагођено?

Православна српска црква, или, тек од почетка XX века названа Српска православна црква, пренела је српском народу до данас, релативно верно, путем традиције (и шире, предања) изворно Христово учење, какво се (учење) и према признању неправославних хришћанских цркава најверније сачувало управо у православној васељенској хришћанској Цркви.

Треба се најпре упитати шта је традиција, да ли је она нешто што се не мења или што и не треба да се мења кроз векове? Не носи ли управо традиција (народна и верска) скривену опасност од лошег или превазиђеног конзервативизма који се дефинише на два, често супротна начина. Да ли је конзервативизам природна тежња човека, појединца, али и народа, да трајно сачува за потомство нешто вредно и корисно од предака (пре свега од своје хришћанске Цркве, а онда и историје свога народа) или је конзервативизам, нешто у основи застарело, старомодно, што кочи даљи напредак?

На данашњег слушаоца или читаоца могу деловати занесено речи великог руског религиозног мислиоца Георгија Флоровског, када он упозорава: „Традиција је сведочанство Духа Светога, *нейресџано* откровење и проповедање радосне вести... Она је пре свега принцип *нейресџано* раста и покрета, принцип узрастања и обнављања” (подвукао В. Ј.). Ето, по моме мишљењу, једино исправног мерила за процењивање позитивне и негативне стране конзервативизма. Волим да наводим стару јеврејску изреку која вели: Ако не постанеш бољи, постаћеш гори! Управо је тако, што нам потврђује, не само савремена психологија (и психотерапија), већ и свакодневни живот обичних људи.

А шта ћемо и како да размишљамо о патриотизму, национализму и шовинизму, како у свих хришћанских народа, тако и у Србији? Зар није било довољно још 1872. године, када је свеpravославна цариградска Црква с правом осудила етнофилетизам једном заувек (ондашњу оружану борбу два православна народа, Грка и Бугара или касније, борбу Бугара и Срба)? Да ли је данас национализам код православних народа,

који прелази повремено у шовинизам, позитиван или негативан израз православног конзервативизма? Зар није Георгије Флоровски још једном у праву када као дубок хришћанин каже: „Хришћанство је васељенска и космичка истина, а не просто руска, грчка, румунска, српска или својина било које нације... Никаких нација неће бити у Царству Божијем.”

Када смо и даље у водама позитивног и/или негативног православног српског конзервативизма, неопходно је, бар мало се осврнути на вишевековни, али и актуелни проблем екуменизма. Није добро ни по овом важном питању доносити „динарске, нагле и импулсивне одлуке”. Ослушнимо зато наша два угледна црквена великодостојника који иако нису били ни радикални, ни импулсивни у својим ставовима према екуменизму, нису били ни сложни. Наиме, још пре више година митрополит црногорско-приморски Амфилохије изнео је, по моме мишљењу, оправдане примедбе на рад Екуменског савета цркава којима он замера следеће: 1. у Светском савезу цркава све је мање интересовања за веру и сведочење вере, 2. православље нема могућности да сведочи, 3. православље се схвата као једна од протестантских деноминација, 4. православље не може да прихвати „рукоположење” свештеница, као ни хомосексуализам ни лезбејство и 5. све упадљивија секуларизација хришћанског живота на Западу противи се чувању чистоте православне вере.

Не оспоравајући оправданост ових критика екуменизма митрополита Амфилохија, шабачки епископ Лаврентије (који је провео више од двадесет година у Европи као тамошњи епископ, на задовољство и српске цркве и, нарочито, римокатоличке и протестантске цркве) каже: „Нико не може сам... Чини ми се да многи данас код нас не знају шта је екуменизам и само због тога имају одбојан став према њему... Од светог Саве могли бисмо да се учимо и родољубљу и национализму... Зато је и успео да постигне савршену хармонију између Цркве и државе, између тела и душе свога народа, да је то многим послужило за пример.”

Однос Цркве и државе, који је у Србији, у ближој и даљој прошлости био хармоничнији, него што је то био случај у другим европским државама, па и у Русији, остаје и данас проблематичан; нарочито је зато такав што се позитивна и негативна страна српско-православног конзервативизма сукобљавају. Овај сукоб, иако није драматичан, одражава се и на односу српске цркве према Западу, који се (однос) такође може процењивати (објективно?) са два супротна положаја. Мада је ксенофобичност општа људска црта, и то од човековог постанка, нарочито увек присутна код слабије образованог света, има

је, нажалост, и у традиционално гостољубивом и према свету отвореном српском народу. Трагични догађаји за српски народ од половине XX века до данас, учинили су тај народ претерано сумњичавим, све до ксенофобичности. А у ствари, „једини начин да се брани православно богословље јесте да човек види оно што је добро у другоме”, дивно и тачно каже игуман у светогорском манастиру Ивируну.

Најзад нешто о непрестаној потреби просвећивања српског и православно српског народа („Уби нас незнање”, понављао је више пута владика Николај Велимировић). У једном разговору који је у нашој црквеној средини водио молдавски владика Данило пре више година, он је изрекао нешто, мислим, суштинско и трајно: „Сваки православан треба да је у могућности да објасни своју веру. Не можемо заувек веровати само по традицији”.

Позитивна и негативна страна српског православног конзервативизма — као усталом конзервативизма сваке друге врсте — стоје као два таса на Божијој ваги. Оба таса су потребна „справи за мерење” (теразије), односно сваком човеку (религиозном и нерелигиозном) и сваком народу на кугли земаљској. Није могуће да се повремено не искриви превише један тас, али језичак на Божијој ваги, на благ и често неприметан начин, враћа и човека и народ у релативну равнотежу. Није друкчије ни са српским православним народом. Ако нам се чини да је данас борба позитивног и негативног конзервативизма, не само у православној српској цркви, већ и у западно-европском свету увелико присутна, пре свега због агоније две хиљадугодишњег патријархата, онда ми се чини да је готово једина нада у релативно повољан исход те вековне борбе, насушна потреба човека и народа, на свом земљином шару, да буду и остану оно што су увек били — Божији верници, а за хришћане, Исусова деца.

Завршићу речима оца Јустина Поповића када је још 1935. године писао: „Дивно је бити Растков потомак по народности, али је стидно не бити његов потомак по јеванђељском револуционарству.”*

---

* Светосавска беседа академика Владете Јеротића, у Матици српској, 26. јануара 2010. године.

КЊИЖЕВНЕ НАГРАДЕ

ЈОВАН ПОПОВ

О ХЕРМЕНЕУТИЧАРУ И ХЕРМЕНЕУТИЦИ

Насловљавајући своју књигу *Негде на граници филозофије и лијераиуре* Мило Ломпар се послужио делимичним цитатом једног интроспективног исказа Николе Милошевића из писма упућеног Милошу Црњанском још јануара 1965. године. У њему је Милошевић омеђио област сопственог интересовања, у коју је закорачио још много раније, „врло рано, као средњошколац”, а којом се суверено кретао читавог живота. Но, ова његова гранична херменеутичкарска позиција испоставиће се, како то показује Ломпар, усаглашеном са његовом егзистенцијалном ситуацијом. „Иако вишеструко присутан и утицајан у најзначајнијим деловима наше филозофске, књижевне и политичке јавности, Никола Милошевић никада није припадао доминантном него алтернативном подручју српске културе”, пише аутор у уводу. Истрајавајући у том „неудобном положају мишљења између књижевности и филозофије, истине и методе”, створио је волуминозно дело које је Ломпар у својој књизи сагледао из перспективе Милошевићевих вишеструких интелектуалних преокупација и методолошких упоришта. Генерално бисмо их могли свести на три чворишне тачке или херменеутичка језгра: књижевно-филозофско, психолошки-антрополошко и идеолошки-политичко.

Сагласно наслову, али и поднаслову књиге (*О књижевној херменеутици Николе Милошевића*), највећи простор посвећен је првом од ова три језгра. У поглављу *Српски и европски роман* Ломпар анализира Милошевићева тумачења наше и светске прозе, указујући на једно „место некохеренције” у његовом поступку: док је у анализама европског романа „наш херменеутичар” усредсређен на оно што је прећутано и подразумевано, у анализама српског романа он се бави оним што је експлицирано, „па оваква одлука неминовно ствара неравнотежу

између унутрашњег потенцијала херменеутичког хоризонта и појединачних решења у анализама српског романа”. До могућег разрешења ове апорије аутор ће доћи на крају поглавља, где доводи у везу Милошевићев метод са његовом егзистенцијалном ситуацијом. Он каже како, у случају дела домаћих писаца, овај „никада није имао ону неопходну дистанцу према епохалном искуству из којег они проговарају. Милошевић не тематизује противречности у српском роману зато што одбија да расветли њихове психолошке и идеолошке предуслове који одводе различитим путањама епохалног искуства.”

У поглављу *Лик-симбол и стирасиј за разарањем* приказано је Милошевићево тумачење лика Дон Кихота из угла Сервантесове „нихилистичке антропологије”, као и дистанца спрам бахтиновског виђења „лика-симбола”, али и спрам тумачења двојице колега из тадашње југословенске интерпретативне заједнице, Сретена Марића и Душана Пирјевца. У овом одељку дата су и објашњена два битна оригинална појма херменеутичарева терминологије. Први је појам „метафизичког харакирија”, под којим се подразумева „егзистенцијално-текстуални спој саморазарајућег импулса једног мислиоца и увида у истину која том саморазарању даје објективну снагу”. Милошевић је деловање овог механизма, осим код Сервантеса, показивао и на примерима Константина Леонтјева, Артура Шопенхауера, Фридриха Ничеа, Освалда Шпенглера. Други битан појам је „идеолошки бумеранг” који означава појаву када један од учесника неке филозофске или идеолошке расправе „изложен критици другог, усваја циљеве и мерила свог критичара, да би управо тим мерилима открио неутемељеност саме критике, оповргнувши је из ње саме”. Овај феномен јавља се обично у оним временима и културама у којима постоје некаква спољашња ограничења — друштвене предрасуде, идеолошки притисак и сл. — која онемогућавају равноправну, отворену полемику. Разумљиво је што је, проживевши већи део свог активног живота у таквом друштву, и сам Милошевић радо прибегавао овом методу. Тако је, рецимо, критику политичког социјализма и тоталитаризма спроводио из унутрашње перспективе социјалистичких теорија.

Глава *Скривене подударности: поезија и драма* бави се двема областима којима се Никола Милошевић релативно ређе кретао. Тумачећи поезију, он се најчешће бавио оним делима која истичу трагични аспект људског бивствовања, што је „у складу са херменеутичаревом идејом о трагичном метафизичком квалитету као кључном конституенту књижевне структуре”. А Милошевићево повремено бављење драмом Ломпар види у знаку разоткривања „колизије вредности” која је „сазнај-

ни корелат његовом схватању драмског поступка и драмске структуре” и коју разумева двојачко: као индивидуалну и као светско-историјску чињеницу. Уочавајући тачке конвергенције и дивергенције у приступима поезији и драми, као и моменте парадоксалности у оба случаја — занемаривање жанровских, стилистичких и версификацијских аспеката у поезији, односно важности радње у драми — аутор закључује како се наш херменеутичар усредсређује на наговештај и надтерминацију као опште, формалне и непроменљиве елементе књижевне структуре.

Два кључна поглавља из круга књижевно-филозофске херменеутике по мом мишљењу су и најважнија у књизи. У поглављу *Херменеутика детаља* аутор Милошевићев метод описује као „мирење филологије са естетиком”, будући да овај истовремено уважава и аутономију књижевне структуре и општост њеног смисла. У том смислу он је „развио једну особену и прикривену херменеутику детаља”, јер је детаљ „неразмрсива тачка сусрета општег и појединачног, граничног и централног”. Ова усредсређеност на појединост, истовремено, најпрецизније одражава темељну амбиваленцију његовог мишљења. Та амбиваленција и овде доводи до противречности: док у анализама филозофских текстова Милошевић трага за местима неусаглашености која одводе од општости, дотле у анализи књижевних текстова херменеутичко кретање води ка општости. Но, противречност је у овом случају само привидна. Јер, „у оба случаја интерпретативна стратегија носи у себи потенцијал супротан саморазумљивом статусу текста”.

Гранични положај Милошевићеве херменеутике осветљен је и у поглављу насловљеном *Књижевности и филозофија*. Показујући како је у својим анализама књижевних дела Милошевић остављао по страни надемпиријске или оностране аспекте појма метафизике, усредсређујући се превасходно на аспект који се тиче смисла човековог постојања, Ломпар тврди како је писац овом питању увек приступао „са наглашеном фаталношћу, озбиљношћу и патетичношћу”. Човекова егзистенција за њега не само да је трагична, него се и трагично појављује као залога човекове важности и као „јемац метафизичке природе самог живота”. Веран социјално обавезујућем, мада неостварљивом идеалу слободе, Милошевић одбацује гностичку идеју о злом богу, али не прихвата ни хришћанску сламку спаса коју нуди Достојевски у облику делотворне љубави, јер она не пристаје уз његов антрополошки песимизам. Тако се овај модерни мислилац поново затиче у безизлазном положају херменеутичара лишеног духовног мира, човека чежње и носталгије за бесмртношћу.

У преосталим поглављима аутор се усредредио на друга два херменеутичка језгра Милошевићеве мисли. Оно психолошки-антрополошко анализирано је у глави *Елементи херменеутичке биографије*, дисциплине која чини „пресек егзистенцијалне и текстуалне херменеутике”. Поредећи метод нашег херменеутичара са методом Ридигера Зафранског, Ломпар истиче да су у његовим филозофским портретима Шопенхауера, Ничеа и Лукача елементи херменеутичке биографије хотимично тек наговештени, јер је приповедни импулс пригушен снажном методолошком свешћу „о опасностима психолошког и идеолошког редуccionизма”. Милошевићева жеља за приповедањем биће реализована тек у роману.

Најзад, у поглављу *Критика шoијалистичког* разматра се она димензија мишљења и делања Николе Милошевића која је постала доминантна у последњој трећини његовог живота и по којој је он остао упамћен у најширој јавности. Подсећајући на његову страст за „позорницом”, односно јавним деловањем, Ломпар га види као сартровски ангажованог интелектуалца чија су се политичка убеђења померала смером супротним од Сартрових — од левице ка либерализму. Али — ето још једног парадокса — Милошевићев либерализам није националан, мондијалистички, већ националан, јер „уколико не уважимо да постоје демократски интереси српског народа, онда посежемо за средствима која нас не могу одвести до оглашеног циља — српског демократског друштва”. А средства су за њега била етички императив и зато се читавог живота држао маргине, страсно оспоравајући сваку политичку моћ, с наивном вером у аргументе и истину. У том смислу успостављено је лепо поређење друштвеног статуса Николе Милошевића у последњим годинама живота са положајем остарелог Мигела де Унамуна — раније помињаног поводом Дон Кихота — у франкистичкој Шпанији. Милошевићеву бескомпромисну критику тоталитаризма аутор овде самерава са критиком Хане Арент, изванредно учачавајући размимоилажења али и блискости двоје мислилаца.

Чак и овако летимичан преглед садржаја књиге показује како је, упркос дубокој личној привржености, Мило Ломпар свој *hommage* Николи Милошевићу све време одржавао на високом академском нивоу, доследно се клонећи апологетске снисходљивости или спуштања у низије приватности. Пропустивши дело свог учитеља кроз објектив његовог властитог херменеутичког метода, али и кроз идејну оптику других релевантних мислилаца, Ломпар је настојао да у сваком тренутку изрекне јасно и самосвојно становиште, недвосмислено успостављајући критичку дистанцу која је нужан предуслов за свако

озбиљно и објективно бављење делима савременика. Његова књига није лако штиво — она тражи и обавештеног и пажљивог читаоца. У њој се многе ствари подразумевају, а реченица уме да буде захтевна и компликована. Али је, захваљујући свему реченом, нарасла свој примарни предмет и постала колико књига о стваралаштву Николе Милошевића толико и књига о херменеутици као таквој. У томе видим њен прворазредни књижевноисторијски, теоријски и филозофски значај. А њен литератни значај лежи у томе што се Мило Ломпар, следећи путању коју је означио његов учитељ, све време зналачки кретао граничним подручјем између филозофије и књижевности.*

---

* Текст је проширена верзија речи изговорене 9. фебруара 2010. на додели награде „Никола Милошевић” Радио Београда 2 за 2009. годину Милу Ломпару за књигу *Негде на граници филозофије и литературе* (Службени гласник, Београд 2009).

ДРАГАН ХАМОВИЋ

ОЧЕВА ОДШКРИНУТА ВРАТА

Остали књижевни облици којекако, али истинска, сржна поезија једино може бити исписана на језику нашега детињства, зачетом у родитељском дому, заштитном простору сваке (одрастањем све незбринутије) јединке. Ако је озбиљна језикословна наука одавно изнашла базичну везу између мајчинога тепања и лирике, онда је посве разумљиво да се стиховно ткање понајдубље упреда у основу начињену од првих освојених гласовних спојева. И не само то. Непосредни дотицај са нараштајима претходника постижемо баш са усана матерњих и очевих, још подробније од њихових родитеља, приправника за предачку васељену, већ помало зашлих у безвремље предања.

То је најтананија линија културне предаје. А предаја се неумитно одвија и када није освешћена и усмерена, и када је, као данас, свачим ометена. Језик се за то стара, по самопризивању, каткад и без удела наших намера.

Понајвише осетљив слој духовног састава, на коме се песма и подиже, чува и изражава тај матични стицај гласова и речи, печат којим песма сведочи да је испрва *нечија* да би могла бити *много чија*. Немање или закинутост за такво окриље, у чијем је темељу љубав и свест о непрекинутој заједници живих, прошавших и будућих, произвело је толике намрачене, мучне и безизлазне, бездомне митове модерне књижевности. И они који су дом губили, удесима и затирањем сваке врсте, нису се и сами заправо губили ако им је у меморијском трезору била очувана, свакако досликана (односно, сведена на битно) слика основног места из кога се излегоше. Они ускраћени за наречени дом у себи, или који га одричу, прибежиште нису могли ни у чему видети, ни када су му били надомак.

Други списатељи могу писати о стварима што више занимају и побуђују друге него њих саме, и да при томе буду ве-

шти, чак чаробни посредници догођених или немогућих садржаја. Песници — они што од песме очекују највише могуће и не пристају на полурешења и изигравања — по правилу говоре само о себи и не могу (и кад хоће) мимо себе. Такав егоцен-тризам није као други, овде се трага за својим *прволиком*. А тај тражени прволик управо је родитељски прволик свих нас, од кога постајемо и коме у наручје одлазимо, уздајући се у безу-словну и безразложну очинску топлину на оној страни.

А прволик српског песништва уједно је родоначелник нашег народа и његовог заветног, невољног и светлог хода кроз повест и иза повести, о чему можемо мислити ово или оно — али то нам пут јесте, јер нам је остављен. Главнина Савине житијске приче из прочеља осамстолетног *Студеничког тийиика* посвећена је Симеону, пређашњем страшном Немањи, у сми-реној старости благом родитељу. Припреме за одлазак и самрт Симеонова запремају овде понајвише (иначе сведеног) писа-ног простора. Љубав оца и сина буквално је прострта пред чи-таоца и Сава је приповеда просто, без имало мушког зазора. Тако наш архипесник. У Савиној житијској поезији породична светлина преповија сва друга значења. Сава је отуда и отац оне присности коју препознајемо као нашу, својствену, као најбољи део нас свакојаких, недораслих и снижених свакојако. На растанку од оца, Сава плаче „горко дуго часова” иако, умом једнако загледан „у обитељи вечне”, сигурно зна да је растанак привремен, до сусрета након којег растанка више нема.

Мало коме може допасти да му, барем у часу коначног одласка, родитељ не постане боголик, а након одласка обого-личен. Ако ми „по греху” родитељ није богосличан, на шта сâм грешан личим и шта ће од мене на послетку бити?

Губици се некако преводе у корист другог реда. Уколико су основнији, утолико је и добит дубља. У тако нечем поезија и обитава, као и вера наших отаца, истоврсна песништву, јер су на живу, животоносну реч упућене обе. Надилазе површан и недостатан разумски видокруг, укрштајем сучељених иску-ствених сила и њиховим чудним сједињењем. И онда искуси-мо, као и толико пута у тексту и изван текста, да је у том див-ном јединству *сујројица* кључ могућног разрешења и пуноће.

Исповедам свој случај, искуство при којем ми је поезија, након дугога избивања, дошла по своје, у намирењу дрхтаве равнотеже губитака и добитака.

Наиме, када неко у својој тридесет и трећој години, ли-цем на Савиндан, у земљу похрани оца (намученог подземном разорном бољком), а поткрај исте године, на сопствени рођен-дан буде дарован рођењем првенца сина (коме је деда одлазе-

ћи добацио своје многозначно име, какво је *Лазар*) — како не потпасти под власт једног очевидног, разрешујућег симболизма, за који не знаш уопште по чијој се заслуги ту стекао — ако је о заслуги а не о зајму реч, о дугу са затајеним клаузулама. И онај што је годинама (без неког одзива) облетао око поезије, наједном је развидео и куда и како, и све је убрзо и без одвише лутања склопио у песнички низ запечаћен именом *Мајична књиџа* (2007). У језгру овога песничког круга један се обични, добри отац уподобио пробраној отачкој поворци чије је обрасце у себи нужно наследовао, а кристално их је (одједном) разазнао његов син, реактивирани песник, другопозивац. Најпре је тај очев постхумни раст прозрео у песми *Белине*, започетој давно у помен очевом брату и дуго засталој на пола пута, до коначног уобличења када се браћа изнова састаше, тамо где више нема растанка:

„Станко утихњује. И Лазар до гласа / Доспеће у болу, помоћнику спаса. / Станко узрастао. Лазар ће да стаса, / Поткопане плоти јечи и беласа.”

Тај бол што није јењавао преко стотину дана тумачио је овај син и песник као некакво сурово чистилиште очеве душе. Мој Лазар је — сећам се тога — једном олако изустиио једну опасну реченицу: да у Бога верује, али не и (забога!) да је Христос „васкрсао његовог имењака из Витаније”. И сестра и ја смо (по доцнијем узајамном признању) на те речи намах у себи замукли и зазебли. Приликом доцнијих обилазака болнога Лазара, све подривенијег али и блажег и трпељивијег, пратила ме је помисао на његову грубу неверицу, гледајући оца прикованог за постељу од утрнућа десне руке па ноге. Није одатле више устао.

„Туге што нам, златне, испод чела заре / Приволе и камен да устукне с гроба. / Вежбам полугласно Устани, Лазаре, / Будим, у дну себе, починулог роба.” (*Виџанија*)

Након одласка одавде, као да ми је оставио одшкринута врата за собом, да могу да провирим куда је замакао. Други ми видик ускоро отвори новорођени Лазар, доспевши кроз врата мајчине утробе на ову страну. На глас о његовом приспећу, затечен у врвезу београдске улице сâм, заплаках „горко и дуго”. Као да нам се плачеви помешаше:

„И причух у ропцу оца како рида / У гласу мог сина кад га вадздух таче. / Унезверен, клонух од надошлог стида, // А рука ме чвор-

на затисну, још јаче, / Старога крвника што ме тањи, кида / Од првог удаха, којим сам и начет.”

Шта сам све могао сагледати кроз одшкринута врата? Рас-творила ми се опширна, општеприпадна и живцијата слика, посредством онога наслојеног народног припева певаног моме оцу у детињству, *О Лазаре, на мору возаре...*

„Пловиш месту где ћемо се срести / По расплету конца од пове-сти / И при сваком неком разговору: // Мој Лазаре, возаре на мору.”
(*Пев Лазару*)

Мало када сам се чистије осећао него по изналаску ова четири благо уморана десетерачка стиха. Баш као да их је Симеон дошапнуо, као онда своје сину, из неумрле старине: „Не скрби же ти чедо, зре моего разлучениа. Чаша бо си всем обшта јест...” Тамо ћемо се опет састати, где више нема ра-станка.

Сава усред срезаног, сушто лиричног пролошког житија свога оца, из трећег лица ненадно прелази у прво лице једни-не, у својој чувеној покајној партитури, пред оцем небеским као и земаљским. Прва објава песничког *ја* у српском песни-штву било је то признавање слабости најпостојанијег *ја* међу Србима. Одјек те деонице нашао се у матици мога сонета *Са-ва*, где иза лирског јунака заклања сопствене вапаје потоњи, реално недостојни син једног скромног оца:

„Прах сам и плачем, куљам сав од кала, / Из ког ме рука бри-жног старца склања. / Мом слабом оцу, као силном, хвала // Што дотура ми снаге, поуздања...”

Покоја слабост, другим речима, оснажи и подигне боље него силина.

Одједном је сопствени отац почео наличити свим зајед-ничким очевима, чије се унутарње и спољне црте стадоше по-маљати и саглашавати са његовим. Плахост оних добродушних мушких осетљиваца, рецимо, што се силовито изручи па не-стане нетрагом. Као што не отрпе ни наш породични, скоро свенародни патрон, Николај Мирликијски, па му се усред ва-сељенског сабора рука сама трже на „безумног Арија”: „Накр-цан стрпљењем, отац плаховити / Пламса у свачијем прегору и спору” (*Николај*). Или као „запречити” светац земљак, из Попова поља у мученој Херцеговини, Василије Острошки, крај чијег су ћивота у високим стенама тамошње жене приносиле рубље своје деце да ту заноће, па и мајка мога будућег оца:

„Крш у деветора небеса умеша, / Василије светли, намучени, преки”. При последњем повратку у завичај, већ нагрижен болешћу (коју је упорно изгонио из мисли), доходи мој Лазар и свецу под Острог. Читав ланац некаквих глупих тешкоћа — сведочи ми сестра са којом је путовао — пратио их је и скоро наводио на одустанак од тегобног пута, али некако нису оду-стали:

„Знах једнога што се дететом обукô / Чистијим и белџим рухом из келије; / Раслабљеног, ти га пови, светла руко, / У нови повој. И поне, већ где ли је.” (*Василије*)

Није ми отац био ни лакорек ни многорек, али беше хо-дајући зборник (спорадично понављаних) класичних цитата, утиснутих у негдашњег дубровачког гимназисту и професора историје. Разна сам пробрана песничка места од мога Лазара дознавао много пре него што сам их могао лоцирати и потпу-није разумети, када их је (као успут и наоко себе ради) извла-чио из својих унутарњих токова. Да би те моћне наводе при-мио један дечак, чинио је од тога ведру театралну игру. „Да, свагда ми драги наставнице, / Српски пјевче небом осижани, / Задатак је смијешни људска судба, / Људски живот сновиђење страшно.” И данас ми навраћање на *Лучу* редовно почиње и завршава *Посвећом*, коју заправо читајући не читам него из своје нутрине разбуђујем давну очеву декламацију. Такво упор-но очево посредовање, као и она врата одшкринута при одла-ску, приведоше ме јаснијем назирању лика оностраности што нас прати и очекује. Она је умилни збор и жагор, налик исти-нитој песми којој тежимо:

„А реч моја, видим, баш сушта је беда. / Прискоче цитати, изра-зита места / (Одржа их отац да све читко преда) / Па узрсте, дахне тесто худог текста. // Ослухнем сагласни жагор што разара / Плочу под којом сам. Сустижем поворку / Тајно насмешених и бодрих Лаза-ра / Реч-пећину што су растворили, горку.” (*Предаја*)

Лазар је ипак устао, подигла се гробна плоча — а самрт-ник обрео у поворци васкрслих синовских речи. Био сам, у том часу, већ надохват песме коју сам одавно потајно жељко-вао, о својој земљи. Починули ме отац ћутке наведе и на ви-дик с кога се простире „Србија сушта”. Указао се непрегледни сабор предачке брижне васељене, чије светлוצаве сени, не су-стајући, родитељски бдију око наших дела и дана: „Стража су и утук знаку из пустоши, / Смерне, безимене у повесној сме-

ши”. Тој Србији суштој, посвећеној, прикључио се и мој Лазар и отад сам умногоме мирнији:

„Свеколик је отпор брижних наших сени. / Опрема их љубав безразложна, својска. / С њима смо, унапред, од свег одбрањени. / Збор победних душа. Вишња српска војска.”

Када улогу сина, малтене обноћ, замените за службу оца, на тај двосмерни удар испрва клецнете. Па вам се потом омили свако сравњивање са својим родитељем, а доскора сте рачунали да сте безбедно другачији. Зрелост ваљда наступа одустајањем од сувишних замерки другима, блиским најпре, колико је могуће. И када нараста осећање дужности и дуга. И када чешће и помиреније повирujete и ка другој страни „у присност где чека од пречега пречи”. У немом разговору, или пак пемси, међусобно све сагласнијом:

„Отац мој мудрује под комадом тла, / Измештен у вишње. Саглашен са земним. / Сваке гриже лишен, ван поседа зла. / Дотле, с површине, глагољам па немим. / Склоњен у парцелу далеку од хумља / Које замеси га, диже и погрузи, / С мнозином пређашњих срдаца и умља, / Пева тврдој земљи којој све смо дужни. / Свега сећају се певајући сужњи. / Салију синовску у песму отачку. / Сједињени, начас једни другим нужни, / Преспајају вршну и најдоњу тачку.” (Земља)

Распредам једино о оцу, приметите неко. А не споменемо (додаће) у преком, претешком болу, или часу олакшања након тежине, очево име. Ако изузмемо Сина Човечијег на распећу (*Елои, Елои, лама савахџани?*), примедба је иначе на месту. Мајчино име тада само јурне на усне. Мајци свеједнако припадамо, и на почетку и на крају. Од мајке правога разлучења и нема. Али, у неизвесном ходу између две утробе остаје позив да оца упознамо и кад-тад (ма колико) заслужимо.

ПРЕДРАГ ЛАЗАРЕВИЋ

ЉУБОМИР ГАЈИЋ ИЗМЕЂУ АКТА И ИКОНЕ

За разлику од других који су Гајићево сликарство посматрали изоловано од његовог зографског рада, мене је од првог сусрета са Гајићевим опусом привлачила његова дихотомичност, подвојеност у приказивању телесног и духовног, односно акта или портрета и иконе.

У комуникацији са сликарством Љубомира Гајића увек сам имао на уму да је прве сликарске кораке направио у манастиру Чокешина, где је као искушник боравио од 1958. до 1963. године, као и то да је у Београду прво уписао богословију, али је сликарски зов у њему био толико јак да га је и околина препознала и омогућила му да заврши Академију ликовних уметности. А како је сликарско умеће, по Диреру, „дар што долази с неба”, разумљиво је да Гајић никада није заборавио да му се сликарски порив јавио у манастиру, као искушенику, па зографске послове није, попут многих, прихватао из финансијских разлога, већ по вокацији. Наиме, он је стицајем објективних околности цео живот остао распет између духовног и телесног, настојећи да осмисли (пронађе) суштинску разлику између ликовне интерпретације акта и иконе.

Вера у њему није се угасила, а према Библији Бог је створио „човјека по обличју својему”, па, ако је сликар „прије свега филозоф”, како прочитах и у једном напису о Гајићу, онда је логично закључити да га је, као мислиоца, привлачио проблем како ликовним средствима дистингвирати сведржитеља творца и његово дело, односно Бога и човека.

При том треба увек имати на уму да је Гајићу добро познато да *Светио јеванђеље њо Јовану* почиње реченицом: „У почетку бјеше ријеч, и ријеч бјеше у Бога и Бог бјеше ријеч”, и да између Бога и човека стоји богочовек Христос, који је сво-

јим животом и својом жртвом победио телесну ограниченост, победио смрт. Он је човеку понудио модел по коме су се многи искушеници винули до светитеља. А „свети човек”, по речима патријарха Павла, „зна да је двојно биће, да није само тело, као остала земаљска створења” и „да није само духовно (биће, прим. П. Л.) — као што су анђели на небу, него и тело и душа; и земаљски и небески (створ, прим. П. Л.)”, или како у биографији о своме оцу, Стевану Немањи, написа св. Сава: „земаљски анђеол небески човек”.

Тога је свестан Љубомир Гајић, па његови актови — за разлику, нпр. од Диреровог диптиха *Адам и Ева*, из 1507. или Манеове *Олимпције* из 1863. године — немају лица. То су „монументална тела сликана широким замахом”, како написа Ксенија Рајх, односно „фигуре”, како примећује Никола Галић, „не ретко окренуте леђима”.

Широким потезима и пастуозношћу Гајић дочарава телесно и, за разлику од старих мајстора, не инсистира на савршенству његових облика, већ га, као и живот, деформише. На иконама, међутим — било да се ради о фигуралној композицији, портрету или фигури светитеља — лица, и по минуциозности израде и по продуховљености израза, асоцирају на ликове са слика старих мајстора, док се тела, по правилу, губе у мантијама или слојевитости орнатâ.

Полазећи од сазнања да је Бог *створио човека по свом облику*, стари мајстори су сликајући људско тело сматрали да подражавају дело Божје, па су тежили савршенству пропорција и облика. Међутим, они се на тај начин нису приближавали библијском творцу неба и земље, већ античком демијургу, божанству које, према Платоновом учењу, материју обликује на основу савршених идеја.

За разлику од њих, Гајић — као религиозно веома образован човек — није упао у ту грешку. Он сликајући, ни на тренутак није заборављао да су Адам и Ева, окусивши плод са дрвета познавања *добра* и *зла* били осуђени да рађају Каине и Авеље, с тим што је Авељева линија временом прерасла у линију богочовека Христа, док је Каинова остала проклета. Прва је у Гајићевом стваралаштву изнедрила *икону*, а друга *профану слику*, која, по његовом мишљењу исијава лепоту само ако је истинита и, као таква, непоновљива у изразу (ликовној интерпретацији).

На Гајићевој самосталној изложби, одржаној 1992. у Народној и универзитетској библиотеци „Петар Кочић” у Бањалуци, запазио сам да људска тела на сликама, иако нису савршена, одишу изворном снагом материје, што их чини лепим. На следећим изложбама, оној из 1996. и оној из 2006. године,

приметио сам да се лица на портретима из његове околине по ликовној интерпретацији битно разликују од светачких ликова.

Имао сам прилику да дуго посматрам Гајићеву икону св. Бакона Авакума, светитеља чије су иконе више него ретке, па је он, креирајући је, био ослобођен свих канонских и неканонских ограничења. На основу хагиографије реалистички је насликао продуховљено лице човека, који је следећи богочовека Христа овоземаљски живот завршио на коцу. На икони светитељ је ослоњен на зашиљен колац, оруђе свирепог смакнућа. Иако је на тај начин директно суочен с мукама које га на Христовом путу воде у вечност, иако је „у образ ... као земља доша“, лице му одаје унутрашњи мир. Оно је не само непоколебљиво него и лепо, јер се у житију може прочитати да су га Турци баш због физичке лепоте желели придобити за себе.

На икони св. Бакона Авакума, као и на другим Гајићевим иконама које сам имао прилику да видим, не само лице већ и остали детаљи рађени су у маниру класицистичке минуциозности, којој је циљ истина као претпоставка лепоте. Међутим, добија се утисак да се та икона, као таква, може поновити, што јој, по критеријумима Љубомира Гајића, драстично смањује уметничку вредност. Али, уколико се присетимо да Дирер сматра да онај који „би требао постати велики и надарен сликар ... мора прво да дуго опонаша умјетност добрих стваралаца, *све док му рука не њосћане сиђурна* (истакао П. Л.)”, постаје јасно да се истинско ликовно остварење може репродуковати или копирати, али не и поновити. То важи и за класицисте који се као и остали сликари, и међусобно разликују по степеној сигурности и индивидуалности потеза, који се могу опонашати, али не и поновити по замаху и по интензитету емоција које се њима преносе на подлогу.

У контакту с иконом св. Бакона Авакума често сам, уз помоћ *Кашалођа*, размишљао о Гајићевој изложби *Слике*, одржаној у Галерији ликовних умјетности у Бањалуци, од 20. 02. до 20. 03. 1996. године. Са те изложбе моју пажњу заокупљале су три креације: *Сћарица*, *Портрет младих I* и *Портрет младих II*, све три настале у 1995. години. Ликови на њима су деформисани. То су жртве живота у коме *лажни њројведници*, како у *Кашалођу* самосталне изложбе написа Гајић, „глупост нуде као мудрост”, а „простакулук као суптилност”.

Али сва три лика насликана су *њоћезом и бојом истине*, и баш зато су у својој ружноћи лепо, па би их човек, посебно портрет *Сћарице*, радо видео и на зиду интимног пребивалишта. Наравно, та констатација односи се само на оне конзументе уметности, који су свесни значаја и моћи истине у лепоти сваке уметничке креације.

За компарирање иконе и профаног портрета много је значајнија Гајићева самостална изложба, одржана у Музеју савремене умјетности Републике Српске у Бањалуци од 23. 11. до 23. 12. 2006. године. На њој је понуђена интересантна серија профаних ликова, који својим колоритом, бар мене, неодољиво подсећају на клоунове. Пред том асоцијацијом запитао сам се: да ли нам Гајић мудро поручује да живимо у циркусу, односно да су *лажни њројведници* живот под небеским сводом свели на збивања под циркуском шатром, па га на својим сликама настоји протумачити и поправљати бојом, која, по његовом мишљењу, „не може никога оставити индиферентним”?

Децидиран одговор на постављено питање, наравно, нисам нашао, али сам се уверио да се у Гајићевом опусу линијама „пуца” по подлози, док се бојом то пуцање тумачи. А већ то је, када се ради о сликару мислиоцу, за почетак доста.

НИКОЛА МИРКОВ

МИОДРАГ РОГИЋ. ЗРАЧАК ШЕРЕТСКЕ ЧЕДНОСТИ

*Мислићи на сличности, значи мислићи на лаж, а priori.
Чула деформишу, а дух у ствари формира.*

Жорж Брак

Откуд толико дуготрајног и болног устезања да јасан утисак о сликарству Миодрага Рогића преточим у реч? Надам се, наднесен над обесхрабрујућом белином папира, да није само слабост моје уобразиље и вештине по среди, нити уобичајени страх од промашаја, од незграпности, од немоћи мисли да себе заодене у реч.

На хоризонту муцаве слутње израњају, чини ми се, пресудни разлози: узмицање пред храброшћу уметника да се не клони путева којима су ходали или, најпре просецали, славни претходници и потом слабовоља пред тешкоћама одгонетања и разобличавања површног и, дакако, погрешног утиска о „већ виђеном”. Апсолвираном. Усвојеном. Канонизованом.

Схватам да се, покушавајући да пишем о Рогићевом сликарству, суочавам са узбудљивим сведочанством о храбрости и доследности, о уверењу да вечитост уметничке тајне почива како на иновацији формалној, тематској, значењској, технолошкој, развојној, тако и на иманентним својствима и елементима слике.

Као што су у ћутању све речи, јер ни једна није изговорена (зато је ћутање најречитије), тако су у укоченим, здепастим, квазимонументалним Рогићевим облицима и људима, сви покрети. Људи као брда, предмети као фигуре; облици и масе кроте и сажимају интеграл свих линија, свих покрета, свеколике могућности кретања.

Као што су у ћутању све речи, у белом су платну све слике. Ослобађајући своју слику из белине, тој слици слике света, уметник не додаје, и не поистовећује је са варљивим предлошком, већ одузима, сажима, сабија, своди, компримује. Из безмерја белине, сликар-алхемичар реконструише остатке темељне слике и поново их оркестрира у целину.

Плаз чисте линије, обрубљује чисту боју. Њихово здружје одише метафизичком елементарношћу. У тој свевласти линије и боје, у потпуној плошности слике, која као да је грубо клесана, и у којој, наизглед, нема ваздуха за перспективу, она се јавља, чудесно и јединствено.

Конвенционалну, занатску, подразумевајућу перспективу, уметник надомешта магијом испрекидане линије. Оперважујући чисту боју и секући се негде изван слике, две искидане линије убедљиво предочавају простор. Будући да сликара не занима манифестовање феномена ликовног умећа већ суштина слике, константност, тежина, елементарно значење боје и линије, та је перспектива зачудна и енигматична. Плени најпречедношћу, веселошћу и чистотом. Брижљивији поглед, потом, открива свеобухватну иронију којом исијава оваква перспектива; иронију над људском сујетом и човековом увереношћу у објективност чула, у досежност простора и времена.

Утисак комичности и крхкости људске сујете, неизбежан је и независан чин и од уметникове намере. Трагање за темељним и елементарним, дакле и вечитим принципима на којима је заснована слика, сучељено са свакодневним животом, мако-лико блиским и пријатним, нужно резултира иронијом.

Перспектива је, дакле, израз човекове худе перспективе, јалових хтења, узалудних напора и немоћи да се позабави суштаственим.

У лакоћи дочаравања такве атмосфере, зрачак шеретске чедности наговештава озбиљну етичку и уметничку дистанцу према свету и према свему унутар и око себе што није промишљано и просећано. Сва је та аура слике, упркос томе, проткана симпатијом и саучесништвом, а не надмоћном уздржаношћу и цинизмом.

Утисак о сажимању, зауздавању, тезаурисању простора, времена и кретања, појачавају театрални људски ликови. Монохромни, масивни и претенциозни, они зјапе празном самосвешћу и охолошћу покадшто. Па ипак, иако тако непомерни и тешки, механичком самодовољношћу и самозадовољном тупошћу, наговештавају бивши или будући покрет. Налик су картонским акробатама, играчкама немаштине, који висе о концу затегнутом између две дашчице. Лаким притиском на крајеве дашчица обрћу се, скачу и трзају, зауздани концем. И, ето,

новог противречја: слутњу поигравања и жестоког кретања, оличава човек-брдо или човек-стена.

Линија сведржитељка, она која леди и оживљава која је истовремено и сев идеје о сопственој ограничености, придаје Рогићевој слици значење и поруку о претенциозности човековој, његовом нарцизму и шупљој смоуверености. Та тмурна порука проткана је, срећом по особеност Рогићевог сликарства, разумевањем за човекове слабости — за своје сопствене, најпоследње — и љубављу према животу и свету око себе. У томе, може бити, лежи кључни парадокс: иронија над пропадљивошћу и крхкошћу тежњи и идеала, и симпатија и доброхотно разумевање неминовности бега од спознаје сопственог ништавила.

Низу противречја — иронија а љубав, статично а кинетично, перспектива линијом — додајмо и следеће: Рогић је сликар потпуне особености, а површна наводљивост тече ка великим узорима.

Проничем, може бити одвећ слободно, да се Мајстор често, с намером заогртао холограмом огртача класика... не би ли проверио себе... или... можда... посматраче својих слика.

ВЛАДИСЛАВА РИБНИКАР

ГОВОР МРЖЊЕ У ТИШИНИ ГРОБЉА: СЛУЧАЈ ВЛАДИСЛАВА РИБНИКАРА

Уважене колеге,

Недавно сам, са закашњењем, добила трећу свеску *Лешојиса* за 2008. годину и у њој са великим изненађењем прочитала један веома ружан напад на мог већ више од пет деценија покојног оца, новинара и некадашњег директора „Политике”, Владислава Рибникара. Реч је о напису Косте Димитријевића „Време смакнућа без суда и пресуде или Случај господина Владислава Рибникара”. Пред крај тога текста помиње се и моје име. С обзиром на углед и дугу традицију вашег часописа, који је и у најтежим временима успевао да сачува свој висок културни интегритет и достојанство, верујем да ми нећете ускратити право да се у оквиру исте рубрике и ја обратим читаоцима својим кратким коментаром и сведочанством.

Наслов Димитријевићевог текста сачињен је према узорима из сензационалистичке штампе и представља адекватну најаву реторике мржње која у целом том напису замењује језик чињеница и логичне аргументације. Пре него што је оптужница и сачињена а камоли доказана, један частан човек претворен је у „случај”, да би потом био изједначен са „смакнућима без суда и пресуде” у партизанском Београду 1944, као да је лично био за њих одговоран или их својим рукама извршавао. У самом тексту узалуд ћемо тражити такву оптужницу. Излагање које читамо је усмено казивање господина Лоле Димитријевића, који у својим поодмаклим годинама, године 1989, у кафани хотела „Мажестик”, прича уз пиће потписнику текста о свом некадашњем пријатељу Владиславу Рибникару, за којег верује да га је 1944. пријавио комунистичкој полицији. За своју тврдњу господин Лола Димитријевић не даје никакве материјалне доказе. Његово казивање о мом покојном оцу, како га

постхумно, две деценије касније, преноси потписник текста, прожето је нетрпељивошћу и злобом и представља мешавину кафанског оговарања и политички интонираног и агресивног етикетања и денунцирања. Оно је савршен доказ да језик мржње следи само властиту ирационалну логику и отуд врви од контрадикција. Рибникар је и бивши „нераздвојни пријатељ” са којим приповедач дели најлепше успомене из младости и човек који је „увек живео сам за себе”, „у неком свом, одвојеном свету, недоступном обичним смртницима”. Приповедач у свог пријатеља има пуно поверење и истовремено зна много „о његовом дволичном карактеру и махинацијама из ранијих времена”. Чаршијски трачеви који се тичу Рибникаровог детињства и односа са братом („Причао ми је Миле Рибникар да је увек био ’црна овца у породици’ ”), допуњују се злобним алузијама на његов љубавни живот, масонство, па чак и начин облачења („Дотеран као и увек попут типичног дендија...”), и вербалном еквилибристиком представљају као део укупне моралне, политичке и људске кривице. Ипак, праве увреде очекују нас у политичкој сфери. „Типични буржуј” Владислав Рибникар био је „салонски комуниста”, био је, штавише, „звер у људском облику”. Као антикомуниста, господин Лола Димитријевић је морао знати да израз „салонски комуниста” представља осуду само у оквиру комунистичке реторике, где подразумева непожељно класно порекло и сумњиви интелектуализам, док друга наведена фраза припада погрдном језику најгоре форме стаљинизма. Али у овој врсти дискурса значење речи није битно. Као што каже Ранко Бугарски у књизи *Језик у друштвеној кризи*, „говор мржње нимало не мари за историју, етимологију, семантику — он језик напосто употребљава као тољагу”.

Све ово не би било вредно помена да не представља наративни оквир за врло озбиљну и тешку оптужбу: господин Лола Димитријевић два пута је хапшен непосредно по партизанском преузимању власти 1944. на основу доставе Владислава Рибникара. Из затвора га је оба пута избавио мајор ОЗНЕ Бора Нешковић, пошто га је случајно приметио међу осумњиченим грађанима у згради полиције. Годинама касније, у разговору такође вођеном у кафани хотела „Мажестик”, Нешковић је Димитријевићу саопштио да га је пријавио Рибникар, чију је доставу, знајући да су у питању неистине, „одмах поцепао”. Димитријевић, за кога директор „Политике” представља комунистичку „звер у људском облику”, не показује никакву резерву према мајору комунистичке тајне полиције из најгорих времена. Напротив, он прима његов исказ као констатацију истине.

Оптужница против мога оца почива, дакле, искључиво на једном усменом сведочењу. До нас то сведочење — као и много шта друго у овом тексту — стиже из треће руке, онако како га је господин Лола Димитријевић у прошлости чуо и запамтио и потом, пре две деценије, препричао Кости Димитријевићу. Оптужница такве врсте не може се ни бранити ни оспоравати. На вербалном плану, она имитира агресивни гест описан у наслову, смакнуће без суда и пресуде, и то у тренутку када ни оптужени ни тужилац, па колико је мени познато ни могући сведоци оптужбе и одбране — више нису међу живима.

О нечему, ипак, могу да посведочим, и то позивајући се на чињенице. Пред крај текста можемо прочитати следеће реченице:

„Само једном приликом моја страдања од њеног оца испричао сам ћерки Владислави Рибникар, која је тада заплакала. Она је дете из првог Рибникаревог брака, и заједно са старијим братом др Слободаном, по другом очевом венчању, била је одстрањена из виле на Дедињу...”

Нисам Рибникарева ћерка из првог брака. Господина Лолу Димитријевића никада нисам имала прилике да упознам. Његову причу досад ни од кога нисам чула. Моји родитељи иселили су се из виле на Дедињу много пре мог рођења. Што се тиче очеве деце из првог брака, мог брата Слободана и сестара Милице и Иване, они су наставили да живе са њим и његовом другом женом Јаром, мојом мајком, све док нису засновали сопствене породице. О томе сведоче многе породичне фотографије.

Још једну неистину бих желела да исправим. Мој отац се никад није „тешко разболео од рака” и у таквој ситуацији медитирао о својим гресима из прошлости. Као што добро знају сви који га памте, он је дуго патио од високог крвног притиска и умро када га је срце издало.

На једном месту у свом излагању господин Лола Димитријевић помиње трагичне догађаје из националне историје и истиче колико зла су српском народу досад наносиле унутрашње политичке и идеолошке поделе и сукоби. Судећи по овом напису, исти образац још једном се понавља. Поново показујемо како смо „кадри да ударимо једни на друге”, да жигосемо и разарамо без провере и доказа, чак и противно чињеницама и истини, и без могућности одбране.

10. децембар 2009

СРПСКЕ СРЕДЊОВЕКОВНЕ ТЕМЕ II

МИЛОЈЕ ПЕТРОВИЋ

ЦРКВЕНИ ТЕКСТОВИ — ПРВА ЛИТЕРАТУРА СРЕДЊОВЕКОВНИХ СРБА

Разговор са Таијаном Субојин Голубовић

Ретки (условно речено књижевни) садржаји са којима је народ у средњем веку могао да се упозна биле су молитве које је слушао у цркви. На тај начин људи су били изложени сталном, свакодневном утицају цркве, која је у том периоду имала огроман просветитељски значај, јер је била једина институција где је народ имао прилике да слуша литературу. Црквене текстове су говорили (односно певали) свештеници, што значи да су постојали написани зборници из којих су читани. Црква без музике је незамислива, јер се у православној цркви сви садржаји саопштавају певањем, а Бденије уочи великих црквених празника је најчудеснија музика, каже музиколог Даница Петровић. Оно што је хришћанство дало у уметности, а поготово у музици, просто је немерљиво. Уосталом, духовна, културна или интелектуална активност човека је најчешће полазила од цркве. У свему томе црквено појање је посебан феномен. Када је српски композитор Петар Коњовић срео Игора Стравинског, овај му је рекао: „Колега, водите рачуна, у црквеном појању лежи велико благо вашег народа.”

Црква као храм увек је била изванредно архитектонско здање, прелеп простор испуњен фрескама, инспирисаним дивним причама које су тумачене кроз богослужбену праксу, службе, које имају изванредну поетску снагу, а интерпретирани кроз музику, они продиру дубље у човека него изговорена реч. То је потпуни доживљај. Човек само треба да отвори душу и да дозволи да та лепота утиче на њега. Тај доживљај цркве и црквених служби свакако је остављао дубок утисак на нашег средњовековног претка.

Када говоримо о црквеним, богослужбеним текстовима, треба поћи од чињенице да су сви наши текстови те врсте преузи-

мани из византијске богослужбене праксе. Познато је да су Хиландар и Студеница наше владарске задужбине, у којима је богослужење било под апсолутним утицајем цариградске литургијске праксе, у првом реду захваљујући преводима богослужбених књига који су направљени по захтеву светог Саве. Сви ти текстови су били засновани на библијским, новозаветним изворима, који су били записани у јеванђељима, апостолима и другим црквеним текстовима.

Нажалост, веома је мало сачуваних рукописа из тог периода, па ни они нису до сада детаљно проучени, а њиховим истраживањем се углавном баве филолози. Једна од ретких особа које се баве истраживањем наших средњовековних црквених текстова је проф. др Татјана Суботин Голубовић, која овом приликом говори о феномену о коме веома мало или готово ништа не знамо. То је свет богослужбених текстова који су саопштавани житељима српског средњег века.

На Одељењу за историју Филозофског факултета у Београду др Суботин Голубовић предаје Старословенски језик са ћирилском палеографијом. Њена научна истраживања односе се на област литургијских књига источне цркве (у првом реду минеја) и химнографије (преводне и оригиналне словенске). С тим у вези, њена интересовања су се природно проширила и на култове појединих светаца и њихове службе које у различитим редакцијама постоје не само у српским, него и руским и бугарским рукописима од XI до XV века. Велику пажњу посветила је истраживању рецепције култова који имају посебан значај код Јужних Словена (св. Ахилије Лариски, св. Петка, царица Теофано) и локалних балканских култова (Јоаким Осоговски, Јован Рилски, Петар Коришки). Научна интересовања одвела су је у домен литургије и историје богослужења у српској цркви у средњем веку. Посебно интересовање усмерила је на редакције превода минејских служби са грчког на словенски језик.

Истраживања је обављала у рукописним збиркама у СФР Југославији (Београд, Загреб, Скопље, Нови Сад, манастири Крка и Света Тројица Пљеваљска) и у иностранству (Национална библиотека у Бечу; библиотека Академије наука у Софији; Народна библиотека и Црквени музеј; Патристички институт у Солуну; у Москви — РГАДА и ГИМ. Своје радове објављује у водећим научним публикацијама у земљи (Зборник радова Византолошког института, Хиландарски зборник САНУ, Археографски прилози, Јужнословенски филолог, Прилози за књижевност, језик, историју и фолклор, Црквене студије).

Већи број радова објављен је у страним публикацијама (часописима, тематским зборницима радова, зборницима радова са научних скупова). Учествовала је на великом броју научних конференција у земљи и иностранству, а своја саопштења је објавила у зборницима радова са тих скупова. Од 2001. члан је редакције часописа *Стари српски архив* који излази у Београду, а од 2008. часописа *Грађа за историју Босне*, који излази у Бањалуци.

Милоје Петровић: *Први записани текстови са којима су имали ирилице да се уознају наши средњовековни иреци, били су црквеног садржаја. Када је и како дошло до појаве првих текстова на нама разумљивом језику?*

Таијана Субошин Голубовић: Зачеци словенске писмености везани су за мисионарску делатност солунске браће — Ћирила (Константина) и Методија. Великоморавски кнез Рагислав, у жељи да се одупре притисцима који су на њега вршили латински свештеници потчињени салцбуршком надбискупу (који су проповедали хришћанство на латинском језику), обратио се византијском цару са молбом да му пошаље свештенике који би проповедали хришћанство на словенском језику. Тако су се двојица Солуњана, Константин (Ћирило) и Методије 863. године запутили у Великоморавску кнежевину, која се налазила у Панонији. Да би успешно обавили задатак који је пред њих постављен, било је неопходно да прво преведу на словенски језик оне књиге без којих се не може вршити богослужење. Да би се преводи сакралних текстова и писмено забележили и на тај начин трајно сачували, требало је смислити азбуку примерену фонетским потребама словенског језика. Тако је настало прво словенско писмо које је саставио управо Ћирило. У науци је данас прихваћено мишљење да је то прво писмо била глагољица, мада и ту постоји велики проблем. Наиме, најстарији споменици словенске писмености из X и XI века писани су подједнако и глагољицом и ћирилицом. Има чак и примера да се у оквиру једне књиге појављују делови писани делом глагољицом, делом ћирилицом, што сведочи о томе да су писарима подједнако добро била позната оба писма.

Опширна житија солунске браће, тзв. *Панонске легенде*, која се приписују њиховим најближим ученицима и следбеницима, описују живот и рад Ћирила и Методија у словенској средини. Тако из *Константиновог житија* сазнајемо да су словенски мисионари за потребе евангелизације Мораваца заједнички превели јеванђеље, апостол, псалтир и изабране службе. *Методијево житије* казује да је он, после братовљеве смрти 869. године, сам за шест месеци превео све преостале књиге *Светог писма* (осим *Макавејских књига*). Осим тога, превео је и *Номоканон*, зборник правног садржаја у коме се налазе одредбе црквеног и грађанског права.

Сћари завеш је сувише обиман да би га један човек могао превести за тако кратко време, па су зато неки истраживачи склони мишљењу да се ово пре односи на књигу која се зове *Паримејник* и која садржи одломке (чтенија) из различитих старозаветних књига. Та чтенија имају сасвим одређену улогу

у источном обреду. У оквиру сваког великог празника, Христовог или Богородичног, или службе великим свецима, одабрани текстови из *Паримејника* се читају на вечерњу. Која ће се чтенија када читати прописује књига која се зове *Тийик* (Устав богослужбени), а она су, мада већином потичу из *Староџ заветџа*, повезана са конкретним празником код хришћана. Тако, ако се неки светац истицао својом мудрошћу и разборитошћу — њему ће се одабрати пригодан део из *Премудросџи Соломонове* (Прича Соломонових), којим ће се на најбољи начин илустровати његове врлине. Тако се, на пример, на дан када се прославља преподобни Сава Освећени (5. децембар), оснивач великог манастира у Јорданској пустињи у коме је и наш свети Сава боравио неко време (а треба нагласити и да му је управо овај палестински свети отац био узор по коме је и узео име), читају три паримије из *Премудросџи Соломонове* (Душе праведних су у руци Господњој; Праведници ће вечно живети; Када дође време да праведник умре, спокојан ће бити). У саставу службе коју је хиландарски монах Теодосије саставио нашем светом Сави, налазе се такође три паримије. Једна је из *Прича Соломонових* (Спомен је праведнога са похвалама, и Благослов је Господњи на глави његовој), и две из *Премудросџи Соломонове* (Из уста праведнога капље мудрост; Када дође време да праведник умре).

Идеја о Месији, помазанику Божјем, мада постоји и у другим старозаветним књигама, добила је садржај који је приближава хришћанској идеји Спаситеља управо у *Књизи ѿорока Исаије*. Исаија пребацује својим сународницима и савременицима лицемерно исказивање верских осећања, наговештава суд над овоземаљском бахатошћу, прекоревља људе због раскоши којој теже, позива грешнике да се покају, а онима који се преобрате обећава спасење и искупљење кроз „служу Господњег”. Управо Исаија представља тог спаситеља и искупитеља као „агнеца Божјег” који ће се појавити у човечијем лику. Теолози, стога, Исаију називају још и *јеванђелистом Староџ заветџа*.

Импресионира боџајствџо, разноврсносџи џаквих џексџова. То су били разни библијски џексџови, џсалџири, џребници, служабници, џаримејници, џиџици, чџиминеји, минеји, канони, жиџија, молишџве, химноџрафски сасџави, окџоиси, џриоде, џракџаџи иџд. Том корџусу џисаних џексџова џреба додати џреџиску и џосланице. Шџа је био садржај свакоџ од џих врсџа црквених џексџова?

Основни црквени (богослужбени) текстови налазили су се у *Библији* или *Светом џисму*. Библија се дели на два дела — на

Стари и Нови завети. Сам термин *Библија* не постоји у самим тим списима, већ су га у IV веку по први пут употребили Јован Златоусти и Епифаније Кипарски. У *Стари завети* улазе књиге које су настале у претхришћанско време, у јеврејској средини и на хебрејском језику. *Стари завети* подједнако поштују и Јевреји и хришћани, док *Нови завети* светим сматрају само хришћани. Јевреји су корпус текстова који припадају *Старом завету* делили у три целине: *Тору* (Законе), *Пророке* и *Стари завети* (Кетувим) у ужем смислу. Овој трећој целини, између осталог, припадају *Псалми Давидови*, *Приче Соломонове*, *Песма над њесмама*. *Нови завети* такође се дели на три целине: четири јеванђеља и Дела апостолска; поучне књиге — апостолске посланице; пророчке књиге — Апокалипса Јована Богослова. Делови, боље рећи, кратки одломци из библијских текстова који су се читали на богослужењу називани су *чџенија*.

Псалтир је најраспрострањенија и најчитанија књига средњег века. Као што сам већ поменула, она припада корпусу старозаветних текстова, а састоји се од 150 псалама, подељених на двадесет катизми. Псалтиру се придодaje и 9 такозваних библијских песама. Псалми се поју током богослужења наизменично са читањем одломака из *Светиоџ њисма*. Поједини псалми имају чак и своје посебне називе. Тако се на пример псалми 119—133 зову „степени” или „песме узлаза” зато што су се некад давно појали на 15 степеника јерусалимског Храма; приликом пењања у храм — на сваком степену по један псалом. Типик прописује да се псалтир мора прочитати у току једне седмице (на богослужењима). У току Четрдесетнице — два пута.

У састав богослужбене књиге коју ми данас једноставно називамо *Јеванђеље* улазе јеванђеља по Марку, Матеји, Луки и Јовану. У јеванђељима се описују живот и дела Исуса Христа. Најстарији сачувани словенски рукописи (било да су писани глагољцом или ћирилицом) садрже управо јеванђеља.

О *Паримејнику* сам већ говорила.

Књига која се зове *Ајосџол* садржи Дела апостолска и Посланице, и то 7 саборних и 14 посланица апостола Павла. И ови су текстови подељени на *чџенија* и прилагођени потребама богослужења.

Минеји се одликују посебним богатством и разноврсношћу, а службе које улазе у њихов састав имају мозаичку структуру, што значи да су састављене од различитих песничких форми. Не смемо заборавити ни *окџоих* или *осмоџласник*, који садржи измењиве делове богослужења за седмичне дане. Сваког дана седмичног круга поју се из октоиха молитвословља и песме вечерња и повечерија, јутрења и литургије. Седмични

скуп дневних богослужења из октоиха поје се у једном гласу (напеву), а осам седмица током којих се отпоје свих осам гласова чине један *сџоли*.

Требник или *Молишвеник* садржао је текстове који су читани приликом разних догађаја у сфери приватног живота (рођења, крштења, склапања брака, исповести, погребана). *Служабник* је једна од најважнијих литургијских књига и садржи службе вечерња, јутрења и литургије светог Јована Златоустог, Василија Великог и Григорија Двојеслова (то је литургија пређеосвећених дарова).

Номоканон или *Крчмија* је зборник који садржи црквена правила и грађанске законе. У састав ове књиге улазе правила светих апостола, одредбе васељенских сабора, одлуке помесних сабора, правила светих отаца. У Византији је постојало више редакција Номоканона.

Још једна важна књига, боље рећи приручник, без кога би се свештеник тешко снашао у шуми разних упутстава, правила, текстова који улазе у састав службе појединих дана јесте *Тийик*. То је књига која садржи тачна упутства о начину богослужења током сваке службе у току једног дана, а затим и за целу годину, и за покретни и за непокретни годишњи круг.

Посебно су интересантне молитве које припадају домену такозване апокрифне књижевности. Осим молитви против бездаждија (суше), против јаких ветрова и варварских напада, молитве које се читају у случају страшне и напрасне смрти итд. које су се изговарале у посебним приликама, постојале су и такве на које црква није благонаклоно гледала, али их није ни забрањивала.

Осим ових шексџова, џосџоје и ауџорски лиџерарни радови (џоезија) џојединих џесника који су џакође били у црквеној џџџреби. Наведите нам неке џримере?

Постоји неколико зборника црквено-литургијске поезије, коју су писали велики византијски химнографи као што су Роман Мелод, Јован Дамаскин, Козма Мајумски, Јосиф Химнограф, Теодор Студит, Теофан Начртани (Грапт), патријарх цариградски Герман. Међу писцима наилазимо и на имена појединих византијских царева. Познати песник, чији се поједини састави и дан данас поју у цркви, био је цар Лав Мудри који је живео последњих деценија деветог, и на самом почетку десетог века. Књиге оваквог садржаја су: *минеј* — који садржи службе светима непокретног (календарског) годишњег циклуса и *џриод* који садржи службе покретног годишњег литургијског циклуса.

С обзиром на то да се обични средњовековни човек могао сусрешти са лијетературом само у цркви, ојравдано се пошавља ишшање каква је била та лијетатура, каква је била њена естетска, уметничка вредност?

То су били изванредно вредни текстови. Као пример лепоте текстова који се поју у цркви тог доба, наводим одломке из два канона на Рођење Христово (Божих) — Козме Мелода и Јована Дамаскина, које је са с грчког превео Ненад Ристових:

Први канон (Господина Козме), глас први, прва песма

Ирмос: *Христос се рађа — славише! Христос с небеса — у сусреш му изашише! Христос на земљи — узнесише се! Певај Господу сва земљо! У весељу пој народе! — Јер Он се прослави.*

Онога који је створен по Божјем лику, укројашеној пресетушом, свега преушшеној кројадању, ошадника од божанственој живошја, мудри створишелъ изнова пресаздава. — Јер Он се прослави.

Видевши како човек, кога је рукама створио, кројада, Саздашелъ, нагнувши небеса, сиђе и оваилошивши се од божански чисте Дјеве, целога га кроже [Својим божанским] бишем. — Јер Он се прослави.

Мудроси, Реч, Сила, Син и Сјај Оца, Христос Бож, очовечивши се кришом од сила, како надземних тако и оних са земље, обновио нас је. — Јер Он се прослави.

Други канон (Јована Монаха), исти глас (први)

Ирмос: *У давнини Господар је чудесно сјасао народ, мокри шалас учинивши сухом земљом. Својевољно пак од родивши се Дјеве, кроходним нам учини пош ка своду небеском. Њега, по суштини једнака Оцу и људима, славио.*

Из ушробе освећене, чија је јасна праслика несагорива кушина, изађе Реч — Бож помянсан са смршним обличјем, укидајући дрвно жорко кроклетсиво над намученом Евином ушробом. Њега ми смршни славио.

Тебе саосећајној, у целене повијеној, у пећини худој, као Реч која дође да ушшица жрех, јасно показа магима звезда, Сунцу крошходећи, а они са радошћу угледаше и Човека и Господа.

Или, ево Пете песме из истог канона:

Ирмос: *Ти који си Бож мира и сажаливи Ошјац послао си нам Гласника великој савешја Твој, да нам кроужа мир, Сшога уушени ка свешлосши бошойознања још за ноћи на јушарњој молишви славу Ти исказујемо, Човекољуйче.*

Приставци да се по царевој наредби поишце међу слуге, Христје, нас слуге си ослободио од врага и греха; Себе у целости ускладивши са нашој убогошћу, на основу шогга јединства и заједничтва земљаној створа си обошворио.

Ешо, Дјева — како је давно речено — зачевши у ушроби, роди Бога очовеченог, а да при шоме ошта Дјева. Преко ње ми грешни с Богом се мирећи, зајвајмо јој с вером као оној која је стварно Богородица.

После шесте песме канона, *Тийик* прописује да се у оквиру јутрења чита кратки пролог (синаксар). Постоје две врсте синаксарских текстова; млађи пролози имају испред житија кратке стихове, чији је аутор Христифор Митиленски.

Двадесет петог дана месеца децембра празник је телесног рођења Господа, Бога и Спаситеља нашег Исуса Христа. Текст који је том приликом читан такође је веома леп:

Бог — новорођенче, а Мајка — Дјева. Коју новину већу од ове виде шворевина?

Девственица Марија породи се двадесет и петог.

Човекољубиви Бог, видевши како људски род шрши шранију ђавола, сажали се по посла арханђела Свога Гаврила Богородици с поруком: „Радуј се, Благодатна! Господ је с шобом!” Ишог часа у њеној неоскврњеној ушроби заче се Господ наш Исус Христос, Син Божји и Реч Његова. И када се навршило девет месеци од њеног зачећа цезар Август издаде наредбу да се поишце сав народ на свету и посла Квиринија у Јерусалим и у Витлејем да сироведе поис. Тако и Јосиф, старашел Богородице, дође, заједно са њом, у Витлејем да се поишце. И како јој дође да се породи а због многог народа не нађе неку кућу, уђе у једну сиромашку ишину и онде, не губећи [девчанство], роди Господа нашег Исуса Христа. Онда Га пови у иелене као новорођенче, по Га положи и смести у јасле немушних животиња — Њега створишела свега који ће нас ослободити од немушности наше духовне.

Истога дана спомен је поклоњења мага. Ево стихова из ове службе:

Клањају Ти се представници незнабожаца, Речи, објављујући будуће штрахоштовање незнабожаца према Теби.

У своје време беше у земљи Персији неки шрок по имену Валаам. Међу многим његовим предсказањима било је и ово: „Из Јакова ће звезда засјати и срушити владаре моавске.” Ово шрочанство примали су у наслеђе и дружи маји и предочавали га свим персијским владарима. Тако оно, иреносећи се с колена на колена, дође и до ове шројце, а они штадоше добро иазити када ће угледати звезду. Како пак беху астрономи, кад видеће да Христова звезда нема иушању као остале звезде до истока према зајаду нег од се-

вера њрема јуџу, схватише да она објављује рођење великог Цара. И идући за звездом нађоше Христа Госиода. Онда њадоше и њоклонише Му се ња Га дариваше даровима — златом, шамјаном и измирном.

А онда, њо наредби анђела, вратише се у своју земљу. Јудејски владар Ирод њак, сазнавши од мађа да се родио Цар који ће њокорити читав свет, кришом дозво себи мудраце и рече: „Када одеће шачно се расиитајте за деће и њошћо џа нађеће јавиће ми да и ја одем и њоклоним му се.“ А шћо рече да би, сазнавши џде се налази, њослао да џа убију. Затим сазвавши њисмознанце њиша их: „Где Писмо каже да ће се родити Христос?“ А они му одговорише „У Вишлејему, у Јудеји.“ Тад њосла војску да у Вишлејему њобију децу од две џодине наниже. Због шћођа Бог њосла анђела који рече Јосифу: „Устани, узми деће и њеђову мајку шће бежи у Египаи.“ И Јосиф учини шћако, ња узевши деће и њеђову мајку оде у Египаи.

Затим је читан спомен пастира који видеше Господа. Томе су посвећени следећи стихови:

*Пастѡри, шћадо своје оставивши,
хитају да виде Христа, Доброг Пастѡра.
Њима слава у векове векова. Амин...*

И даље се наставља текст канона.

Из ових њримера смо видели како су изгледали њрви црквени шћекстѡви. Да ли су њостојала њравила када се и шћта чита у цркви?

Велику непознаницу представља историја раног богослужења. Наша сазнања односе се, углавном, на период који је уследио по завршетку иконокластичких сукоба који су трајали пуних 150 година. То су били сукоби између присталица и противника икона, а окончани су поновним успостављањем култа икона 843. године. Јеванђеља и апостоли читани су приликом богослужења већ од најранијег периода, али немамо неких подробнијих поузданих података о томе.

Мада их има и старијих, рукописи литургијског карактера сачувани у, условно речено, већем броју, потичу негде с краја IX и из X века. Из *Житија* Теодора Студита, игмана манастира Студион у Цариграду, у коме је био центар отпора противницима култа икона, сазнајемо да је он саставио неку врсту богослужбеног правила, па би се тај његов, до данас несачувани спис, могао сматрати претечом *Тѡиика*. Тај старији период, када не постоје чврсто установљена правила која би важила за све (мада постоји једно заједничко језгро које није подложно

изменама), већ је допуштен мало слободнији начин уређења богослужења, литургичари називају *временом кѣиѣорских ѿиѣика*. То значи да оснивач манастира има извесне слободе у погледу прописивања правила живота и начина богослужења у својој задужбини.

Већ је веома рано било тачно одређено у које доба дана се врше поједина богослужења (вечерње, повечерије, полуноћница, јутрење, литургија, часови, междучасија). Веома рано се почео формирати и двојни круг празника — покретни и непокретни годишњи циклус. Упутства према којима се одвијало богослужење садржана су у *Тѣиѣику*. После епохе поменутих *кѣиѣорских ѿиѣика* уследило је увођење једнообразних типика, са скоро занемарљивим одступањима, мада их, наравно, има.

На територији Цариградске патријаршије временом је примат преузео *Тѣиѣик* палестинске лавре св. Саве Освећеног, који је потиснуо све старије редакције овог литургијског „приручника”. Наравно, и он је доживео извесне модификације и измене, па се прави разлика између *Јерусалимског ѿиѣика* и такозваних *Неосаванѣиѣских ѿиѣика*.

Врло је занимљиво да су ѣрви кораци науке ѿакође ѣоѿиѣиѣали из цркве. То се може видети ѣо ѿоѣе ѿѣѣо су, ѣримера ради, лекари ѣрво били ѣри црквама. Чиме су се све бавили монаси?

Манастирски типичи уређују живот у манастиру, па тако видимо да су монаси веома много времена проводили у цркви, присуствујући бројним и дугим службама. Али, осим тога, сви су они радили. Неки су обављали физичке послове, а неки су, на пример, преписивали рукописе. Врста послова коју су обављали у време када нема богослужења, зависила је од степена њиховог образовања.

При неким манастирима биле су организоване и болнице које нису биле намењене само монасима, него су на лечење била примана и световна лица. Један одељак *Тѣиѣика* цариградског манастира Христа Пантократора говори управо о устројству његове болнице, о бројности и стручној спреми особља које ту ради. Говорећи савременим језиком, то је неки први правилник о систематизацији послова и броју извршилаца. Тако знамо колико је лекара радило у Пантократоровој болници, а знамо и да су лекари били монаси, очигледно са завидним медицинским образовањем. Сетимо се да је Стефан Дечански, ослепљен по заповести свога оца краља Милутина, био послат у Цариград, где је у заточењу живео управо у Пантократору.

Поред манастирских, постојале су и бројне парохijske цркве у градовима и мањим насељима.

У средњовековној Србији се богослужење одвијало према цариградским узорима, о чему имамо само посредне податке, пошто није сачуван ниједан српски препис неког типика из XIII века. Из XIV века постоји већи број сачуваних преписа *Јерусалимског типика*, па јасно да је током прве половине тог века дошло до смене литургијских образаца у пракси српске цркве.

Очиљедно је да су прве богослужбене књиже, захваљујући Ђирилу и Методију, биле преведене на старословенски језик. Како је на то гледала католичка црква?

Свакако да није гледала са благонаклонишћу. Питање није дотицало само црквена питања, већ је задирало и у политику. Латинско свештенство је било посредник у наметању и ширењу немачког политичког утицаја. Као што је познато, мисија солунске браће пада у време када не постоји раскол између западне и источне цркве, који је наступио касније, тек 1054. године. Наравно постоје разлике у богослужењу, али главно питање тичало се примата царске власти. Исходећи из учења „један Бог на небу, један помазаник Божји на земљи” могао је постојати само један хришћански цар — легитимни наследник римских царева и Константина Великог који је хришћанску веру прогласио званичном религијом Римског царства.

После пада Рима, царске инсигније однете су у Константинопољ, па се зато сматрало да је цар Источног римског царства (Византије) — једини прави цар. Крунисање још једног цара (на западу) наговестило је неминовност сукоба већих размера. Римски епископ (папа) био је формално потчињен Цариграду и није имао право да било кога крунише за цара. У том контексту боље би било поставити питање: Како је Цариград гледао на покушаје краља Источне франачке државе и латинског свештенства да потчине својој духовној и световној власти Словене који су живели у Великој Моравској и Панонији?

У време када Ђирило и Методије долазе у Моравску, на франачком престолу седи краљ Лудвиг, унук Карла Великог. Великоморавски кнез Растислав је вероватно сматрао да му мања опасност прети од Византије, која се не граничи с његовом земљом, него од првих немачких комшија. Он је сматрао да је улазак латинских свештеника само први корак ка успостављању и политичког утицаја. Превођење богослужбених текстова на језик разумљив Словенима, као и увођење новог језика у богослужење, довело је до оштрог противљења немачког

свештенства, које је заступало став да је богослужење могуће искључиво на латинском, грчком и хебрејском језику.

Такво схватање било је у време Ђирила и Методија већ превазиђено, али су га противници богослужења на словенском језику радо потезали као аргумент против његове употребе. Браћа су била позвана у Рим да бране своје ставове о потреби да се словенски језик и на њега преведене књиге користе приликом богослужења.

Ђирило је умро током боравка у Риму (869), пошто је непосредно пред смрт примио монашки чин. Отприлике, негде у то време, у Рим су пристигли изасланици панонског кнеза Коцеља, који је молио папу да му пошаље Методија да и у његовој области обавља мисионарску делатност. У исто време, Коцељ је тражио и да се дозволи стварање од немачког свештенства независне Моравско-панонске дијецезе. Папа Хадријан II је одобрио формирање те дијецезе, па је Методије био послат Коцељу, са задатком да ту нову дијецезу организује. Са појавом нове црквене организације, зарад чијег су формирања немачки бискупи изгубили део својих територија, само су порасла непријатељска осећања латинског свештенства према њиховим словенским конкурентима. Методије је као панонски епископ имао много несугласица са немачким свештенством. Умро је 885. године.

Од када датирају први рукописи на ћирилском језику? Који су били најстарији рукописи словенске књижевности и где су они сачувани? На ком језику је обављана служба у цркви?

Прве генерације словенских рукописа нису сачуване. Из већ поменутих житија солунске браће сазнајемо да су они превели службу св. Димитрију, заштитнику свог родног града, тражећи и на тај начин помоћ и заштиту у извршавању опасног задатка који је пред њима. Мислим да сам већ рекла да су Словени у најранијем периоду равноправно користили два писма: нешто старију глагољицу и млађу ћирилицу.

Најстарији извор који говори о почецима писмености код Словена је спис загонетног монаха, црнорица Храбара *О писмених* (О словима), у коме је аутор забележио интересантан податак да су Словени прво, док су још били незнабошци (*идољани сушше*) користили *чрше* и *резе*. Претпоставља се да су Словени и пре него што су добили своја национална писма, имам у виду и глагољицу и ћирилицу, покушавали писмено да фиксирају свој језик уз помоћ латинских и грчких слова. Том мишљењу у прилог иде чињеница да су *Фризиншки листићи* писани латиницом. Осим тога, има наговештаја да су нека ру-

ска племена користила и знаке налик скандинавским рунама и да је управо њих имао у виду Храбар када је писао о чртама и резама.

Најстарији сачувани рукописи писани ћирилицом потичу из X—XI века. То су: *Савина књиџа* (јеванђелистар — изборно јеванђеље), *Суџрасаљски (Рејшков) зборник* (чти-минeј за месец март; уз житија једног броја светаца, садржи још и хомилије). Уз то, постоји и читав низ фрагмената из приближно истог времена (*Листјићи Ундољскоџ*, *Хиландарски листјићи*, *Зоџрафски листјићи*, *Листјићи Иљинскоџ*). Интересантан је садржај ових фрагмената, јер из њих видимо да у најстаријем сачуваном слоју словенске писмености нису биле заступљене само бого-службене књиџе, већ је био заступљен шири репертоар. У *Хиландарским листјићима* сачуван је фрагмент текста Кирила Јерусалимског, у *Зоџрафским* — одломак превода монашких правила Василија Великог, у *Листјићима Иљинскоџ* — одломак коментара св. Иполита на књиџу пророка Данила.

После Методијеве смрти, настали су тешки дани за његове ученике и следбенике, па се један део њих склања на Југ — долази овамо код нас, на Балкан. Међу њима се посебно истиче Климент Охридски, који је умро око 916. године. Климент је, заједно са својим пријатељем Наумом, био активан у Охриду. Не смемо заборавити ни Константина Преславског, који је живео и радио у Преславу, престоници првог Бугарског царства. Климент, Наум и Константин Преславски су најстарији словенски писци чија су нам имена сачувана; они су аутори читавог низа текстова који су сачувани у бројним преписима познијег времена.

Књижевно наслеђе Климента Охридског веома је богато; оно обухвата не само прозне саставе житијног и поучног садржаја, него и каноне који улазе у састав дневних служби појединим свецима. Велики број његових текстова сачуван је управо у српским рукописима од XIII века па надаље. Климентове кратке поуке за поједине празнике представљале су узор за састављање сличних текстова у каснија времена. Оне се одликују кратким, једноставним и јасним реченицама, без сложених теолошких тумачења и јасно је да су намењене обичним људима. Стиче се утисак да их је Климент писао наменски — да их свештеници уче напамет и говоре у одговарајућим приликама.

Касније, почетком X века, када је Византија повратила своју власт над западним делом бугарских територија, у Охриду су се опет појавили архијереји које је постављао Цариград. Ниже свештенство, оно које је обављало богослужење и било у контакту са својом паством, остало је словенско. Међу грчким архијерејима тог времена посебно место заузима чувени

Теофилакт Охридски. Сачувано је неколико његових писама које је писао пријатељима у Цариграду, у којима описује своју паству па каже да је то смрдљив, прљав, глуп и неотесан свет који ништа не разуме. Теофилакт је ипак био свестан да узвишену реторику грчких проповедника његова словенска паства неће разумети, па је стога ниже свештенство наставило да преписује и користи Климентове саставе који су се показали погодним за употребу у таквим приликама. Територија Србије је све до стицања аутокефалности (1219) била под јурисдикцијом Охрида, па су Срби вероватно већ врло рано упознали Климентово књижевно стваралаштво.

Служба се обављала на старословенском језику, мада је могуће, а томе има трагова у сачуваним рукописима, да су се већ врло рано појавили језички утицаји локалне средине (српске, бугарске). Руска редакција старословенског језика (или рускословенског) већ је потпуно формирана средином XI века и забележена у *Осѣромировом јеванђељу*, рукопису који се на основу записа писара датира у 1056/7. годину. Значи, период формирања националних редакција одвијао се током X и XI века.

Поставља се питање да ли су у то време постојала два језика — један бољослужбени, а други народни, који је народ користио у свакодневним међусобним комуникацијама?

Током XIX века много се расправљало о томе на ком су језику писани најстарији споменици словенске писмености. Копитар и Миклошић су сматрали да је тај најстарији књижевни језик настао на основу неког панонско-моравског говора, јер су први преведени текстови били намењени тој средини. Јагић је заступао другачије мишљење — да у основи језика који ми данас називамо старословенским, лежи један говор којим су у другој половини IX века говорили Словени који су живели у залеђу Солуна. Јагићу су се придружили и други истакнути филолози, па је то данас општеприхваћен став. Из своје јужнословенске постојбине тај језик је, дакле, доспео у моравске и панонске крајеве, те је локални словенски говор морао на њега утицати; после тога, по доласку Методијевих протераних ученика на Балкан, уследили су нови јужнословенски утицаји.

Тај најстарији књижевни језик настао је под великим утицајем грчке синтаксе и лексике. За велики број речи и појмова који се појављују у *Светом јисму* нису постојале одговарајуће паралеле у словенском језику, а посебан проблем су представљали апстрактни појмови, речи и изрази који припадају обла-

сти догматике, на пример. Такве су се речи дословно преводиле са грчког на словенски, те је настао читав низ сложеница и преведеница. Неке од њих су *доброшљубије, благодасије, великомученик, благовести, богомудрије, богоразумије*. У обичном, свакодневном говору људи их баш нису користили.

Скрећем пажњу на грађу из каснијег времена која се чува у Дубровачком архиву, где се налазе документа која се односе на свакодневни живот обичних људи. То су разни трговачки уговори, пословна преписка, белешке поводом правних спорова. Тај се језик у великој мери разликује од оног који имамо у богослужбеним књигама или у оним које садрже дела светих отаца и учитеља цркве. Разлике се највише очитују у домену лексике и синтаксе. Наравно, што се лексике тиче — постоји велики број речи који је исти и у књижевном и у народном језику: пут, рука, глава, ум, срце, тело, молитва, жртва итд. Сетимо се само да је код Грка такво стање постојало у највећем делу XX века; постојали су димотика (народни, говорни језик) и катареуса (књижевни „чисти” језик). На Западу је код образованих људи у средњем веку у употреби био латински језик, али је истовремено постојао и вулгарно-латински језик, искварени латински језик, којим је говорио обичан, прост свет и у који су продирали елементи разних варварских језика. Управо из тих вулгарно-латинских говора развили су се временом савремени романски језици. То само значи да су исте или сродне појаве биле одлика једног времена код различитих народа.

Но, без обзира на то што нису у њихуности разумели о чему свештеници поју, можемо ли рећи да су за наше средњовековне црквене службе у цркви биле ондашњи мултимедијални доживљај?

Па, могло би се и тако рећи. Током богослужења, средњовековни верник је слушао службу, па чак и активно учествовао у неким њеним деловима (заједно са свештеником је појао *Оче наш* и *Вјерују*), али је у исто време у православном храму гледао и фреске насликане на зидовима цркве. Дневни циклус богослужења у православном храму је веома сложен. Скоро цео дан је испуњен службама и молитвама. Наравно, треба имати у виду да се богослужење у манастиру разликовало од оног у парохијској цркви. Главно богослужење дана јесте света литургија, али осим ње постоје још и вечерње и јутрење, повечерије, бдење, часови, междучасија — све у зависности од ранга и карактера празника или свеца. На зидовима црква представљани су најчешће циклуси везани за Христов живот, учење и страдање. Ту су такође и сцене из *Старог завет*а, за-

тим су ту представљени разни свеци. Поједини истраживачи сматрају да је такав начин представљања хришћанског учења заправо нека врста *Библије* за неписмене. Верник у исто време слуша богослужење и посматра ликовну представу изговорених речи.

По свему судећи, одлазак у цркву је био привлачан за ондашње жићеље. Можемо ли да проценимо колико су наши преци проводили времена у цркви?

Одлазак у цркву у средњем веку био је обавеза. Изостајање са богослужења дуже од три недеље повлачило је за собом казну изопштења из заједнице на одређено време. То је била веома тешка казна. Правила везана за одлазак у цркву и присуствовање богослужењима доносила су се на разним васељенским и помесним саборима. Немојмо мислити да је од самих почетака све било јасно дефинисано. Из саборских аката види се да су постојале разлике и међу помесним црквама.

Настанком и развојем хришћанских празника бави се посебна наука, наука о празницима — *хеорџологија*. Тако се, на основу извора, може закључити да се празник Рођења Богородице (у нашем народу познат и као Мала Госпојина), почео славити сразмерно касно, али свакако пре IV васељенског сабора (451). Званично увођење овог празника у годишњи календар приписује се цару Маврикију крајем VI века. Њему се, такође, приписује и увођење још два празника — Благовести и Сртења Господњег. У Риму се Рођење Богородице помиње тек у VII веку, али, изгледа да у IX веку још увек није општеприхваћен на Западу.

Овај пример показује колико је био сложен и дуготрајан процес формирања црквеног календара. Оно што знамо то је да је присуствовање свечаној недељној служби било обавезно за све хришћане већ од најранијих времена. У православној цркви то је недељна литургија. Уколико осталим данима није био у могућности да дође у цркву, недељом је верник морао да присуствује литургији. Треба имати у виду да средњовековни људи нису имали много времена да иду у цркву, пошто су радили шест дана у недељи. Седми дан је, као и у *Старом завџу*, био одређен за одмор и молитву. Већину верника чинили су сељаци који су имали велике обавезе према свом властелину, па су можда преко недеље присуствовали богослужењу у дане у које падају велики празници. Наши средњовековни манастири имали су велике земљишне поседе, са сељацима који су на њима живели, те се црква може сматрати највећим феудалцем у средњовековној Србији. Али, није познато да ли су

манастирски људи имали неке посебне обавезе у погледу присуствовања богослужњима. Из средњовековних повеља видимо да је скоро у сваком селу постојала црква. То значи да је постојала мрежа парохијских цркава којом је била покривена територија целе државе.

Ако имамо у виду све богајствено разних црквених текстова и њихову дужину, поставља се питање колико је трајала служба у цркви?

Према црквеним правилима, црквени обред је био компликован и дугачак ритуал. Наравно, богослужење се временом развијало, у поједине службе улазили су нови текстови, а неки стари су излазили из употребе. Богослужење источног обреда није статично и окамењено. У појединим врстама богослужбених књига, рецимо у минејима и триодима, може се пратити како се поједине службе обogaђују и проширују.

Типик прописује како треба да изгледа богослужење у току једног дана, али литургичаре је већ одавно интересовало колико би такав један процес који би се придржавао свих задатих параметара, заправо, трајао. Због тога је почетком прошлог века у Кијевској духовној академији био спроведен занимљив експеримент. Наиме, кијевски свештеници су на основу тада важећег типика покушали да одслуже цео циклус дневних служби онако како је прописано. Испоставило се да би то трајало непрекидно дуже од 24 сата. Експеримент је показао да је било много више текстова него што је реално могуће отпојати током једног дана. Стога је реално претпоставити да су поједине молитве, зато што су се више пута понављале приликом дневног циклуса, скраћиване приликом богослужења, или да су се изговарали само почетни делови (инципити) неких других саставних делова служби.

Не подлеже сумњи да су се библијски, било старозаветни или новозаветни текстови, читали у целини, управо онако како то типик прописује. Скраћивани су, изгледа, најчешће химнографски текстови. И приликом избора житија које се чита на дан одређеног свеца, читале су се краће верзије, у неким случајевима само стихови. На тај начин постизала се уштеда времена.

Одлазак у цркву и присуствовање служби Божјој давало је човеку могућност да скрене мисли са свакодневних брига. Претпостављам да је цео ритуал изазивао код њега богобојажљива осећања, поготово кад се има у виду да се један део обавља у олтару, иза затворених царских двери. Тај елемент је, мора бити, приносио извесној тајанствености. Све што се

догађа у цркви припада јавном и заједничком богослужењу. Али, с друге стране, није се целокупно богослужење одвијало у цркви. Знамо да постоји један број обреда који припада такозваном приватном богослужењу. Обред крштења могао се обавити не само у цркви, него и у кући. Венчање се обављало у цркви, али то је обред у коме уз свештеника учествују само младенци и кумови. Сви остали су посматрачи. Исповест је лични чин. Крштење детета такође спада у домен приватног богослужења, као и опело и парастос. Сви ти обреди (чинови) забележени су у књизи која се зове *требник (молитвеник)*. Требници сачувани код православних Словена су необично интересантни као извори из којих се види да су облици такозване народне (паганске) религије успели да се увуку међу хришћанске обреде и ту да се прилагоде. Сетимо се само српске славе.

Све у свему, одлазак у цркву био је догађај од посебног значаја за нашег претка, без обзира на то ком је друштвеном слоју припадао.

НАРОДНА КЊИЖЕВНОСТ ЈЕ ПРИЧА О ПРЕТРАЈАВАЊУ У ТЕШКИМ ВРЕМЕНИМА

Разговор са Љиљаном Пешикан Љуштановић

Иако постоје сачувани писани споменици о нашем средњем веку, о бурној и тешкој историји српског народа, много тога нашло је свој одраз и у нашем народном стваралаштву. Данас смо сведоци појаве да, нажалост, чак и студенти књижевности постављају питање зашто се толико пажње поклања нашој народној књижевности, када је то, по њиховом мишљењу, анахронизам.

Па поставимо и ми то питање: да ли данас треба изучавати нашу народну књижевност? Одговор на то питање дала нам је др Љиљана Пешикан Љуштановић, ванредни професор Народне књижевности на новосадском Филозофском факултету, која је објавила око 150 радова у стручној периодици, пре свега из области изучавања јужнословенског и балканског књижевног фолклора и интердисциплинарних студија о рефлексима традиционалне усмене књижевности и митско-обредне праксе балканских народа у српској и југословенској драматургији и позоришту, као и један број радова о савременом урбаном фолклору и мањинским правима.

Милоје Петровић: *Госпођо Пешикан, с обзиром на то да се данас постојавља ишћање да ли би требало да изучавамо нашу средњовековну и народну књижевност (а оне се, свака на свој начин, добрим делом баве истим људима и догађајима), можда би било најбоље да одмах расправимо то ишћање. Како ви гледате на пошребу изучавања наше народне књижевности и како ћу пошребу објашњавање?*

Љиљана Пешикан Љушићановић: Наша народна књижевност јесте фасцинантна! Народна песма несумњиво није историја, а опет је њена веза са историјом веома сложена и важна. Моја област интересовања јесте, уз остало, управо то како се историја рефлектовала у народном стваралаштву и шта, рецимо, наша народна песма „памти” од наше историје. То је утолико значајније што и поред низа писаних докумената о нашој средњовековној прошлости немамо много извора који би сведочили о томе како се та историја, као низ животних околности, рефлектује у свести обичног народа, што се, унеколико, може сагледати у усменој књижевности. Понекад ми се учини да ми другог живог трага о томе у суштини и немамо, осим оног који смо сазнавали преношењем усменог предања са колена на колена. Данас је то сећање, негде дубоко у нама, уобичајено у причу.

Мало ко зна све чињенице, све датуме, из своје историје. То знају само они који се непосредно баве историјом. Зато често чак нисмо ни свесни колико су наше представе о људима и догађајима условљене управо усменим типом културе, приповетком или песмом. Зато мислим да су и однос према нашој усменој традицији и рашчитавање односа усмене традиције према историји изузетно важни, не превасходно за историју као науку, већ за нашу културну и духовну самоспознају, за грађење правог односа према властитој прошлости, за грађење правог односа према прецима. Али и за извлачење поука о томе како опстати у условима који нам нису наклоњени.

Донедавно је код нас била у моди за мене неприхватљива прича. Изговорити реч „гуслар”, било је третирано скоро као да сте изговорили псовку! У контексту таквог схватања, доживљавала сам чак и то да се настава народне књижевности сврста у неку врсту ратно-хушкачке пропаганде. При томе се забрављало да овај последњи рат, који смо проживљавали крајем прошлог века, нема много везе са гусларима којима се ми бавимо. Ови садашњи гуслари нису ни Филип Вишњић, ни Старац Милија, ни Тешан Подруговић. То је друга прича, друго време. За мене је била готово болна та врста преплитања

времена, преклапања приче, поистовећивања онога што се не може поистоветити.

Дубоко у мом сећању остала је узорна научна полемика моје менторке Марије Клеут са Рајнхардом Лауером, у којој је она, без острашћености, али тим документованије, оповргла Лауерово виђење српског песништва и мита као оног што је пробудило архетипску, вучју суровост и директно подстакло ратне злочине. (Реч је о тексту: Марија Клеут, „Српски мит: опасан и двосмислен”, *Летхойис Майице српске*, год. 169, октобар 1993, књ. 452, 397—417.) Сматрам да је познавање власти те прошлости, па и нашег националног мита и њихово разликовање од онога што јесте права научна историја, али и њихово озбиљно међусобно самеравање — данас суштински важно.

Да ли ми данас можемо да имамо користи од тога да боље ујознамо шта се дешавало у средњем веку са нашим народом? Могу ли примери из те наше прошлости које је забележила наша народна књижевност да нам буду јушоказ како данас треба да се понашамо у преломним тренуцима наше судбине?

Како да не! Ево само једног примера: када се нађемо у некој тешкој ситуацији, када уђемо у неки период кризе, веома често чујемо од оних који су на власти да је нешто непремоштво, да се нешто не може ни под каквим условима итд. Међутим, владари и власт много шта могу и морају да учине и у најтежим околностима, у интересу државе, у интересу народа, али само ако своје личне интересе ставе у други план.

За мене је, рецимо, једна од најболнијих прича српске историје, која непобитно сведочи о томе како се, по цену дубоког личног одрицања, може допринети спасењу властитог народа, прича о кнегињи Милици и удаји Оливериној. Замислите ту нашу средњовековну владарку која одлучује да своју најмлађу кћер понуди за жену султану Бајазиту, човеку који је, сасвим извесно, наредио погубљење њеног мужа! А колику је жртву тек морала да поднесе принцеза Оливера, најмлађа кћи кнеза Лазара и кнегиње Милице, која свесно треба да оде у ложницу убице свога оца? То се збива у лето 1390. године, после Боја на Косову. Тадашња српска владарка кнегиња Милица требало је да пронађе начин како опстати и како преживети. И она нуди Оливеру Бајазиту као залог опстанка...

Запитајмо се шта је њих две нагнало да тако поступе?

Очигледно, у питању није био лични интерес, него лична жртва. Кнегиња Милица је рационално размишљала и тражила начин да држава опстане, без обзира на то какву ће жртву морати сама да поднесе. Она размишља као владарка којој је ин-

терес народа примаран. И она одиста успева да успостави однос који је сигурно допринео да се настави трајање српске државе. А свако од нас само може да замисли колико је страшног личног јада она при томе морала прогутати и затомити. Некад ми се учини да би у властитој историји требало тражити поуку не о томе шта смо радили и какве смо одлуке доносили кад смо били моћни, већ о томе шта смо радили онда кад нам је било најтеже.

О Косовском боју народ је исјевао релативно мало њесама, од којих су сачувани само неки делови. Али народ је ојевао и све оно што се догађало њосле Косовске бишке. Какве њоуке из њадашњих наших народних њесама можемо данас да извучемо, из њоџ њакође њешкоџ њериода за српски народ?

Тај покосовски период рефлектовао се у нашој народној поезији као трагична, али истовремено и веома лепа прича. Знамо да народна песма није историја, она не памти датуме, чињенице, она често спаја различите личности, ставља их на погрешна места, спаја људе из различитих времена, али је народна песма, рецимо, дала једну духовно тачну слику о нама тада, слику о том свету који је леп, племенит, достојанствен, а који, упркос свему томе, страда. Постоји низ песама о смрти војводе Кајице, војводе Пријезде, о погибијама, о великим јунаштвима појединаца којима се сем властитог јуначког самоостварања и коначног доказивања врхунског јунаштва, на општем плану ништа не постиже.

У нашем народном сѡваралашѡву наши владари су били њосебан њредмеѡ њажње. Шѡа је у ѡом смислу на Вас осѡавило највећи уѡисак?

Наше усмено предање запамтило је низ владара. Ако бих бирала део српске историје који ме посебно фасцинира, то би било предање о деспоту Стефану Лазаревићу и његовом сестрићу Ђураћу Бранковићу. Деспот Ђураћ је вишеструко трагичан лик. Рецимо, постоји у науци претпоставка да је вероватно однос деспота Ђурђа и Јанка Сибињанина (Јаноша Хуњадија) у доброј мери допринео потоњој оптужби Бранковића за издају. То је страшна позиција. Ђураћ Бранковић, изузетно способан владар, био је разапет између две велике силе различите по вери, у свему сукобљене. С једне стране су Угри, који су хришћани, али воде рачуна, пре свега, о властитим интересима и, рецимо, намећу унију, као услов да деспоту пружи помоћ после пада Новог Брда, а са друге стране су Турци, који

незауостављиво надиру. Између њих се нашао наш деспот који покушава да сарађује и с једнима и са другима, да, што ратом што мудрошћу, успостави колико-толико нормалне односе, који би омогућили опстанак.

Деспотовина први пут пада 1439. године, тада бивају као таоци одведени Ђурђеви синови Стефан и Гргур. Иначе, да би зауставио турско надирање, деспот је већ раније удао најстарију кћер Мару за султана Мурата II. А 1441. године тај његов зет му ослепљује синове, и тако слепе враћа их у привремено обновљену Деспотовину! У *Троношком родослову* се каже: „Кад то виде, од жалости на земљу паде.” На целом јужнословенском простору постоје рефлекси приче о тим слепим Деспотовићима.

Чини ми се и данас посебно важним управо то страшно истрајавање невољама упркос. Нама је и данас објективно веома тешко, али ми се чини да ми некад заборављамо како се на овим просторима страшна времена стално смењују.

Следећа, иакође трагична тема, односи се на жене. Наиме, постоји једна ниш забележена у нашој народној поезији о вечној кривици жена. Ошкуда иакав однос према српским владаркама, које то нису ничим заслужиле?

Народна традиција, по правилу, за све наше неуспехе углавном оптужује жене. Када је пало Српско царство оптужене су Лазареви кћери, кад је пало Смедерево и са њим Деспотовина, народ за то оптужује Мару и Јерину, јер неко је морао да буде крив. То је типичан начин скретања кривице са мушког на женско. А чињенице другачије говоре. По ономе што ми знамо, Јерина је Ђурђу била веома добра жена. Постоје сведочанства да је Јерина када је Ђурађ био заточен код Михаила Силађија, у београдској тамници, долазила и нудила да она замени свог остарелог мужа. Изродила му је децу и, по ономе што знамо, била одана супруга. Зашто је онда у народу запамћена као проклета? Вероватно због тога што је неко морао да буде крив за сва страдања, а боље је да то буде туђинка, Гркиња деспотица, него наш старац деспот, који је нека врста националног оца. По свему што знамо, Срби јесу чак и у феудалним временима имали јак патријархални однос према владару и господару као према оцу, старијем сроднику. Народна песма веома често говори о владару као поочиму. Чак је и турски цар Марков поочим. Вазалски однос је по правилу превођен у однос родитељства.

Јерина је платила зато што је била жена и туђинка — Гркиња, али нипошто само због тога. (Већина наших средњове-

ковних владарки биле су странкиње.) Верујем да је до такве перцепције Јеринине дошло због градње смедеревског утврђења, зиданог на брзину и уз велика одрицања. У часу кад почиње градња Смедерева, војвода Јеремија је предао Голубац Турцима, Турци су освојили јужне градове и Србија је остала без утврђених градова. Зато деспот Ђурађ мора што пре изградити Смедерево. То је морао бити тежак кулук и огроман напор за њега и његове поданике. Надзорник градње је, по ономе што знамо, био Јеринин млађи брат — Тома Кантакузен. Врло вероватно, њен старији брат, Ђорђе Кантакузен, архистратег и фортификатор, израдио је нацрт за градњу Смедерева. Тиме се на деспотицу и њене сроднике могао пребацити и добар део одговорности за напоре, жртвовање и кулук који су градњу морали пратити. Слушала сам у Смедереву живо, усмено предање о деспотици која је у лагумима смедеревске тврђаве држала народ, па га бацала морунама у Дунав.

Остала је и оптужба да је управо Јерина крива за ослепљење својих синова. Зашто? Просто морамо бити свесни да памћење вара, памћење није историја, али га морамо рашчитавати и тумачити. Зато је за мене управо судбина Маре и Јерине фасцинантан део српске националне приче. Мара, ћерка Ђурђа Бранковића и Јерине, у средњовековној књижевности је описана с великим поштовањем и морала је бити изузетна жена. Приликом удаје за Мурата Другог, Ђурађ јој је дао огроман мираз — Топлицу, Дубочицу и неколико десетина хиљада дуката. Њу је султан Мехмед Освајач звао „госпођа хатун-мајка”, па се дуго и веровало да му је она стварно мајка, иако она то није била. Постоји предање да је султан, наводно, млетачким посланицима говорио „Оче наш” на српском језику, што га је могла научити само госпођа хатун-мајка. Поуздано се зна да је он Мару, када је дошао на власт после оца, отпустио с уважавањем и вратио јој је део мираза. Као високообразована жена, Мара је имала велики утицај и водила значајну дипломатску активност, а запамћена је у песми као демонски зла турска царица која тера мужа да јој ослепи браћу.

Однос наше усмене традиције према женама-владаркама неправедан је — најблаже речено.

Када већ говоримо о погрешним предсјавама Срба забележеним у нашој народној поезији, шта би требало данас да учинимо како бисмо начинили ошклон према предрасудама и нешачном интeрпeрeтирању историјских чињеница? Какав однос уопште треба да имамо према нашој историји, о којој нам много говори наша народна књижевност?

Чини ми се понекад да ми своју историју не знамо и не поштујемо, и то сматрам озбиљним проблемом. Наш однос према историји види се и по томе колико јој се пажње поклања. Понекад се питам шта би било када бисмо са истом енергијом с којом се преко средстава јавног информисања и мас-медија пропагира турбо-фолк пропагирали скрупулозно, научно схваћену националну историју или усмену књижевну традицију? Дубоко сам уверена да би у том случају наша национална историја или наша народна књижевност и те како нашла своје поштоваоце међу људима.

Олако занемарујемо личности које су битне и значајне за нашу социјалну, културну, духовну историју. Требало би, без обзира на некакву евентуалну постпатријархалну везаност за мушку страну историје, да се Срби и те како поносе и царicom Маром, дубоко несрећном женом, али женом која је сваки својим дахом — по ономе што се зна — била одана кћи и сестра, добра Српкиња, жена мудра, честита на сваки начин, али је и поред свега тога у песми оптужена за страшне злочине, јер не може да буде добра ако је турска царица, а, уз то, Србима увек мора неко бити крив. Тако наилазимо на парадокс да је у бугарској традицији сачуван позитивнији рефлекс Мариног лика него у српској. Постоји низ песама како се „лепа Мара, деспотова, деспотова господова” удаје за султана и како чува своју хришћанску веру, а у неким баладама чак и главом плаћа то своје истрајавање у хришћанству.

Било би добро када бисмо озбиљније доживљавали своју историју у свим аспектима. Настава историје у школи, основној и средњој, често је монотона, препуњена чињеницама, врло непривлачна за младе нараштаје, своди се на запамћивање детаља, а не на разумевање историјских процеса. Кад бисмо успели да обликујемо и неку историјску причу, али *и*ачну причу, то би било од велике користи.

Погрешне историјске представе могле су се чути и на образовном програму националне телевизије. Рецимо: „Ово је кула Јакшића на Калимегдану, у њој су боравили Богдан и Митар Јакшић”, а они никада нису били у тој кули! Реч је о капетану Јакову — Јакши Утјешиновићу, јуначком браниоцу куле Небојше, који је заједно са барутаном себе разнео, бранећи град од Турака 1521. године. А ето није заслужио ни то да му се име запамти, па се Јакшина кула упорно проглашава за кулу Јакшића! Иначе, на моју телефонску интервенцију, уредница с телевизије одговорила је да то „није важно”!

*Често се може чути примедба како само Срби славе своје јоразе, и да то почиње још од Косовског боја. Да ли је то и*ачно? *Како Ви гледате на ту тезу?*

То није тачно. Сваки народ се бави својим поразима. Зато што су порази оно што се рачуна, а победе се подразумевају. Није ни француски еп о Роланду настао поводом победе него поводом пораза. Шпански еп о Сиду прича о неуспешној борби против Мавара, о њиховом надирању на север Шпаније. Порази су оно чиме се сви ми у животу и књижевности опсесивно бавимо. Међутим, плашим се да се код нас ствара једна врста примењене историје, да када је то потребно, с лакоћом заборављамо да нешто није историја, а опет кад је потребно, онда оптужујемо предање за које се зна да није историја, да је оно криво за некакав наш овакав или онакав погрешан или исправан потез.

С друге стране, има фасцинантних изучавања баш тог односа националног усменог предања према историји. Скоро је изашао из штампе лексикон *Ејски градови* ауторке Мирјане Детелић. То је књига написана на основу огромне грађе, књижевне и историјске, која изванредно разликује, али и повезује, књижевност и историју. Верујем, иначе, да је прича неодвојива од историје. Не као нека врста заваравача, већ као начин на који човек покушава да артикулише оно што је страшно, што је болно, што је ужасно. На крају, на свим великим несрећама гради се нека врста приче. Због тога треба и сад читати те приче, читати их са озбиљношћу, без претеране апологије, али и без презривог односа.

Данас се, нажалост, сусрећемо са бројним примерима шекспирова у којима се са поштовањем говори о народном предању, као о нечему што је само мајстарија, без основа, па је некое чак и смешно? Када бисмо прихватили такав однос према нашој народној књижевности, оставило би се питање да ли онда треба да ишчишћавамо наша народна предања? Или, боље речено, каква наш однос треба да буде према сојственој прошлости?

То је занимљиво и значајно питање. Рецимо, пре неку годину у нашој штампи смо могли да прочитамо како усмено предање и народна књижевност малтене залуђују децу. Повод за овакво тумачење било је то што је неко цитирао културно-историјско предање о томе како је свети Сава затекао људе који воловима вуку светло у кућу, па их научио да направе прозоре. Аутор текста о коме говорим са смртном озбиљношћу саопштава како то није истина и како није свети Сава научио Србе да праве прозоре, немајући појма да је реч о симболичком језику, језику легендарне приче која о светом Сави, о Растку Немањићу, говори као о правом културном хероју, ономе који властиту заједницу преводи у стање културе, који до-

носи главна културна знања и умења. Народна предања морамо знати читати, или би бар неко морао знати да их чита. У најмању руку, морали бисмо бар да избегнемо крајности између потпуног одбацивања и потпуне апологије.

Данас живимо у битно другачијим временима од оних о којима говори наша народна књижевност и морамо имати озбиљнији, сложенији, продуктивнији однос према властитој прошлости која се у њој прелама. Не смемо, свакако, ни да прихватимо ону крајње неозбиљну причу по којој су Срби народ најстарији. Али, ако немамо разлога да себе сматрамо најстаријим, најбољим, најсавршенијим народом на свету, свакако има разлога да себе не сматрамо ни најгорим. Ми смо просто такви какви смо — било би добро да спознамо и властите мане и властите врлине — а слика која је о нашим прецима остала у народном стваралаштву, вредна је пажње. Мислим да је за свакога понаособ, као за личност, али и за нацију, за народ, најважније да развија самоспознају, да зна ко је и шта је, да не бежи од истине, да не бежи у флоскуле, да не измишља властиту прошлост. Али и да зна да се оно што је вредно мора поштовати.

Растужује ме то што, рецимо, нема ниједне улице која се зове именом Тешана Подруговића или Старца Милије или Старца Рашка, Слепе Јеце или Слепе Живане. Имамо само, ваљда, улицу која носи име Филипа Вишњића. А сви они које сам набројала били су наши велики песници. Старац Милија је вероватно један од највећих словенских песника уопште. Он је испевао *Бановић Страхују* и *Женидбу Максима Црнојевића*. А ту исту *Женидбу Максима Црнојевића* чувени пољски и европски песник Адам Мицкијевич предавао је на Сорбони као једну од најлепших светских балада! Па и ако је он у том свом доживљају претерао, остаје чињеница да су Милија, Тешан, Рашко, Јеца или Живана били велики песници.

Чини ми се да ми стално измишљамо сопствену прошлост, мењамо је. Митска свест — „што се рекло, оно се и стекло” упорно истрајава. То се најбоље види по сталној промени назива наших улица. Донела бих закон да свако име које понесу неки град или улица не сме да се мења бар 100 година. Можда би то допринело да одговорније именујемо. Нису, рецимо, градови добијали епитет „Титов” апсолутно против своје воље, као што сада многи кажу. Понекад исти, који су градовима и улицама додељивали Титово име, сада га скидају са истом оном страшћу са којом су га надевали!

Било би веома важно да на неки начин покушамо да сагледамо нашу прошлост истовремено и рационално, и с поносом и топлином, али свакако без комплексашког лагања о њој.

Јер, кад чујем неког ко пада у некритички занос како је све што су Срби радили савршено, стичем утисак да такав човек ни сам не верује у оно што говори.

Када бисте морали да одаберете неку личност из наше далеке прошлости, неку личност на чијим се примерима и данас може учити, ко би то био?

За мене ту нема много дилеме — то би био Ђурађ Бранковић. О њему је наша историографија веома озбиљно говорила, а истовремено је и значајан лик народне књижевности. У часу кад он долази на власт, 1427. године, Мађари надиру са севера и он им мора вратити Београд, истовремено са југа надиру Турци. И у таквим условима Ђурађ успева да одржи економски напредну земљу, јер је био изванредан привредник. Све док није изгубио и Ново Брдо, он је успевао да оствари неку врсту економског напретка у тадашњој Србији. Сем тога, био је леп човек. Савременици га описују као високог, снажног човека, црне густе косе и браде, иако је већ био у годинама. А био је и дубоко несрећан човек. О томе смо већ говорили: ослепљена су му два сина. Као стар човек учествовао је у врло тешким борбама. Он је 1443—44. прејашао у Дугој војни од Будима до Варне и назад, иако је имао скоро 70 година. Успео је да одржи државу, која се одмах после његове смрти распала. Сукобљавао се са Јаношем Хуњадијем и мирио се с њим, они су стално били у некој врсти пријатељства и непријатељства. Постоје подаци о томе како дарују један другог трофејима отетим у борбама са Турцима, али постоје и подаци о њиховим врло озбиљним сукобима. После Другог косовског боја, Ђурађ је заточио Хуњадија, јер је овај нарушио споразум у коме је управо деспот посредовао после битке на Варни. Наружио га је брзо и неразумно кренуо у бој, а пошто деспот није хтео да га подржи, пљачкао је српску земљу као непријатељску територију. Зато га је деспот затворио у смедеревску тамницу. А педесетак година касније, у Италији, настао је први сачувани запис народне песме која опева робовање Јанка Сибињанина.

Ђурађ је за мене изузетна особа зато што је успевао да као владар у страшним временима уради све што може и колико може и никад се није предавао, ма какве притиске трпео са обе стране. У једном новијем запису стоје стихови: „Оста Ђура ко на ватри живој / помеђ Турци и помеђ Мађари”. Бранковићи су и иначе познати и по тој својој трагичној двоstrukости. Потомци су онога кога је традиција обележила као издајника и поред свих крајње озбиљних и скрупулозних напо-

ра српске историографије да оповргну или бар ставе под сумњу то мишљење — свети су. Данас ће свако кога упитате на улици ко је наш највећи издајник, рећи: Вук Бранковић! Истовремено, Бранковићи су последња српска светородна династија. Свети деспот Јован, свети владика Максим, света мати Ангелина последњи су Бранковићи.

Па када све то знамо, зар неко озбиљан може да пита треба ли да учимо нашу народну књижевност?

Све ово што говорите не значи да у нашој прошлости није било и шамних страница наше историје? Да ли је у нашем иштјересу да се суочимо и са оним што нам није служило на част?

Наравно. Ето, узмимо као пример Гргура Бранковића, Ђурђевог старијег сина. Гргур је био необична појава. Када је освајан Солун, Гргур је морао да са одредом српске војске иде да помаже турском султану у борби против Грка, и то је један од трагичних парадокса наше историје, пошто је, истовремено, његов отац деспот Ђурађ после освајања Солуна дао грдно благо да откупи свете сасуде, мошти, црквене људе, са циљем да помогне да несрећа буде мања. Истовремено, Гргур је од стране султана похваљен за учешће у освајању Солуна, а борио се на страни Турака. Морамо се суочити и са тим аспектом своје историје. Гргур је 1441. ослепљен у Цариграду. Иако слеп, желео је да наследи престо, у чему га је, по свему судећи, подржавала мајка Јерина. Ипак, то је у средњем веку било немогуће. Слепило је потпуно онемогућавало долазак на власт, па је Гргур 1458. године, са сином Вуком и Турцима, покушао да освоји деспотски престо. После тога је отишао на Свету Гору и тамо умро као калуђер.

Те противуречности у нашој прошлости веома су значајне и ми се морамо суочавати и са тим аспектом наше историје. Морамо да схватимо да нам се дешавало да онај ко умире као калуђер на светој земљи истовремено у једном тренутку са Турцима креће на брата да би му преотео власт. Бранковићи су се тешко и болно међусобно сукобили и можда је баш тај њихов унутрашњи породични сукоб један од разлога што је жиг издаје пао на ту породицу. Сем тога, када се неке деси велика несрећа, наш народ често тражи некакав разлог који би доказао да се тај о нешто или некога огрешио, јер постоји веома чврсто веровање да је велика несрећа увек Божја казна, а Бранковиће је снашла страшна несрећа. Два млада племића су ослепљена тако немилосрдно, остали су без потомства, млади су умирали...

Гргуров син Вук био је, по свему што се зна, ванбрачно дете, а не зна се када је тачно рођен и ко му је била мајка. Зна се да је после Јеринине смрти са тетком Маром и оцем прешао на турску страну, да је био једно време код беглербега Румелијског. Зна се да је нападао хришћанску, угарску територију заједно са турским коњичким одредима. Постоји, тако, у српским летописима записано: „Уби Матијаш Влка у Срему.” Потом он, око 1464. године, прелази у Угарску и постаје вазал истог тог краља Матије Корвина, великог антитурског борца и значајног владара који се упорно опирао турском надирању. У народној песми Вука Гргуревића зову Змај Огњени Вук. Био је велики јунак. Историјски гледано, он је био вазал — турски и угарски. По песми је био сестрић краља Матије, чиме га песма чува од вазалског положаја (слушајући краља, он слуша свог ујака, а то није срамота).

Контроверзних прича о виђеним Србима има много, и требало би их што реалније сагледати ако хоћемо да имамо користи од њих.

Занимљива је ња прича о змајевитости, о придавању змајских особина појединцима. Да ли се она односила само на неке наше личности, или је тога било и код других народа?

То није „наш изум”, змајевића има и код других балканских народа и шире. Вук Гргуревић је, рецимо, по свој прилици, био витез Реда змаја, који је угарски краљ Ладислав основао почетком XV века. Први витез овог реда у свом добу био је деспот Стефан Лазаревић. Може бити да су Бранковићи, као његови наследници, његови сестрићи, и то наследили. Том је реду припадао и онај којег наша песма памти као „дијете Секулу” — Секељи Јанош, који је погинуо на другом, Јанковом Косову, као и Пипо Спано, Филип Маџарин из наше народне песме. Дакле, можда је то историјски основ приче о змајевитости приписане Змај Деспоту Вуку. Уопште узев, у српској традицији постоји веровање везано за велике јунаке — да они нису чисто људска бића већ нека врста змајевских копилана. Та начелна нелегитимност великих јунака и великих вођа постоји и код других народа. Тако је Алојз Шмаус говорио да су велики јунаци увек сумњивог порекла. Уосталом, Мојсија су нашли у кошарици, за Александра се говорило да је син змаја или неког египатског чаробњака, а не свога оца Филипа. Октавијан Август је наводно син свете храмовске змије. Галерије, један од наших римских царева, записао је податак да није оправдано то што га зову Говедаревићем, јер он Говедаревић није. Муж његове мајке јесте био говедар, али се зна

да је његова мајка Ромула обожавала старе богове и да је њој у посету долазио змај, па према томе он није Говедаревић, него Змајевић. То значи да се он директно позивао на своју сродничку везу са змајем. Постоји и прича и песма да је царицу Милицу љубио Змај од Јастрепца, а нигде се не каже чији је деспот Стефан. Таква веза са вишом силом била је уопште вишеструко пожељна.

Очигледно је да постоји једна верзија живота наших владара у народној песми, а друга у историјским чињеницама. Каква нам је историјски верна слика остала о Бранковићима?

Узмимо за пример Вука Гргуревића, који има своју поетску биографију према којој страда зато што његова жена, због издаје или због радозналости, види како га лече змај, змија и вук, што су змајевски белези, и он умире. Истовремено, он има и своју историјску биографију о којој смо већ говорили. Умро је 1485. године. Иначе, био је ожењен католиком, Варваром Франкопан, што је било уобичајено у оно време. Тако је и Ђурађ једну своју кћер дао султану Мурату Другом, а другу, Катарину, Улриху Цељском. (У српским летописима о њему се пише као о Орлиху, даје му се име које потиче од орла.) Брачне везе су у средњем веку, а и касније, биле врста залог, средство за успостављање веза и савеза.

Међутим, када је реч о жени деспота Вука Гргуревића, постоји и једна прича која је нетипична. Рекло би се да су они, и поред тога што им је брак био без деце, имали веома добру везу. Она је даривала православне цркве. Осим тога, деспот Вук је учинио нешто што није било уобичајено — тражио је од краља Матије да се на његову жену препише део његових имања, јер су се имања после смрти вазала враћала господару, с обзиром на то да жене нису имале право наслеђивања. Тако је он њу обезбедио за свог живота. Њу су, опет, веома брзо после Вукове смрти преудали за Фрању Бериславића и она је са тим другим мужем имала децу.

Бранковићи су, што се мање зна, били велики библиофили. Иако су били ратници, волели су и књигу. Постоји нека врста екслибриса тог истог страшног ратника, Змај Деспота Вука. На књизи *Јеванђеља* пронађен је запис: „сија књига Гргуревић Вука”. По свему судећи, Бранковићи су имали своје преписиваче и своје библиотеке. Био је то необичан свет, несавршен, јер је савршенство Божја, а не људска категорија. Ми, пак, морамо научити да прихватимо своју историју онакву каква јесте.

Ишчишвавајући нашу средњовековну историју, наилазимо на нешто што праћи Српство од његовог почетка. То су наши међусобни расколи, иако треба рећи да то није било шийично само за нас. Ипак, наши мудри владари су показали и налазили излаз и из најтежих ситуација?

То је велика поука коју можемо да примимо из наше традиције. Било би добро када би део нашег односа према властитој традицији био концентрисан управо на покушај да извучемо некакву поуку. У сваком случају постоји и тамна страна наше српске приче. Рецимо, после Јеринине смрти, 1458, каже летопис побегли су из Смедерева Вук, Гргур, Мара, Тома Кантакузин на турску територију, под заштиту беглербега Румелијског. Бранковићи су се сукобили међу собом јер су једни били за Угарску, а други за Турке.

Постоји оно народно предање које је веома поједностављено, али није потпуно неистинито, да је наводно Деспот Ђурађ питао Јанка Сибињанина шта ће бити са Србима ако пристану уз Мађаре, а он му је одговорио да ће онда бити поунијађени (да ће направити унијатску цркву) и веровати у „Рим-папу”. Истовремено, Ђурађ је питао и султана шта ће бити ако Срби стану уз Турке, а он му је рекао да ће направити и цркву и џамију, па ко хоће нека се клања, а ко хоће нека се крсти. Зна се да је на Ђурђа, одиста, вршен притисак да се поунијати. Када је пало Ново Брдо, Иван Капистран нудио је папску помоћ, али под условом да Срби прихвате унију. Ђурађ је, наводно, одговорио, и то је лепа прича, како би Срби рекли да је старац деспот од грдне муке и невоље изгубио памет, па да зато под старе дане веру мења.

Народна прича није бесмислена. Народне приче јесу књижевна и културна традиција, а не историја, али народна традиција, бар она најбоља, највећа, веома је значајна поред осталог и зато што показује како је обичан свет успевао да преживи све наше несреће. При томе треба имати у виду да све што је задесило српску средњовековну господу, колико год било трагично, било је лакше од онога што се дешавало обичном народу. Постоји податак да су између 1459. и 1461. године Турци толико хришћанских робова заробили на Балкану да је роб у Једрену коштао само 5 пара царевих. Због толиког броја људи одведених у робље, и католичка и православна црква су морале да донесу одредбу по којој је било предвиђено када су се могли бели удовац или бела удовица поново удавати и жени-ти, јер је остало веома пуно растурених породица. Била су то језива времена, а њихове рефлексе, уз остало, чува наша народна књижевност.

Очиљедно је да много шога можемо да сазнамо из наше народне књижевности. Чини се да још једну поуку можемо да понесемо из наше средње века, а то је да је сарадња са оним кога не можеш да победиш паметнија од самоуништења? Да ли би пакође поука могла да буде да наши оивани владари нису били безрешни, да их не треба идеализовати?

Не верујем онима који говоре искључиво о некаквој моралној чистоти. Закон живота, закон опстанка, изгледа, јесте примарни закон. Морало се преживети и преживљавало се, захваљујући сналажењу у одређеном тренутку. Захваљујући томе смо и опстали. У Пријепољу сам видела фотографију забрађене старије жене у српској ношњи. Уз њу стоје два сина — један у српској, други у муслиманској ношњи. Колико год болело, своју историју не можемо учинити непротивречном, осим ако бисмо лагали. А тиме се ништа не добија. Морамо се суочити са властитом историјом, а требало би и да познајемо и њену уметничку транспозицију у усменом стваралаштву. Наша народна књижевност је велика поезија, она је рефлекс историје, али и једног старог мита, старе вере. У нашим народним песмама ишчитавамо историју, мит, веровања, али и уметнички доживљај свега тога. У народном стваралаштву има пуно истине, само што је природа те истинитости особена. Још је Аристотел рекао да су поезија и еп истинитија и филозофскија ствар од историје, јер историја каже шта је било, а еп каже шта је морало бити по законима вероватноће и нужности.

Истина коју поезија уобличава јесте истина друге врсте — то је доживљај историје. У народној песми геополитички сукоби се претварају у личне — због жене, због земље, због славе, због части. Владар постаје поочим, служење владару постаје служење патријархалном породичном односу, у један лик сабирају се бројне историјске судбине. Али оно што, такође, стоји у основи нашег народног предања јесте прича о начинима на које се може и треба истрајавати.

Наша народна књижевност је трајала дуже него код других европских народа. Како је дошло до тог феномена?

Да није било Турака, верујем да бисмо имали, као и други европски народи, постепено одумирање усмене књижевности, уклопили бисмо се у развојне токове европске културе. Неке назнаке препорода слуте се већ у добу деспота Стефана. Долази до промена у црквеном сликарству, у књижевности, почиње ново доба. Међутим, тада на наше просторе долазе Турци и почиње уништење извора писмености, потискивање и уни-

штење црквених центара, нема више те писмене мањине која развија писану књижевност, или је она потпуно маргинализована и сведена на минимум. Истовремено, народ пред Турцима почиње у великој мери да се враћа старим веровањима. Постоји једна фасцинантна прича. Митар Пешикан радио је ономастичко истраживање имена, и показало се да после доласка Турака, у наредних педесетак година, име Вук, до тада релативно ретко, постаје најчешће српско име. Вук је име урочно, старинско, име које доноси заштиту, јер змија на вука не иде. Доласком Турака, у народу бујно оживљавају стара веровања. Долази до поновног буђења усмене приче.

Такође, не треба заборавити ни следеће: Вук је записивао песме од људи који су учествовали у Првом српском устанку. Његови певачи су живо посезали за властитом прошлошћу. Тадашњи Срби нису били *tabula rasa* — они су се осећали као неко ко баштини и обнавља стару средњовековну државу.

С обзиром на све речено, намеће се сам њо себи закључак да је и ње како у нашем интересу да изучавамо наше народно стваралаштво. У чему је, њо Вашем мишљењу, трајна вредности њорука које је оно сачувало?

Наше народно стваралаштво треба изучавати као рефлекс мита, као особену транспозицију историјског искуства, али — пре свега и више од свега — као велику поезију, јер она то јесте. Изучавање наше народне књижевности је у овом часу на некој врсти прекретнице. Поставља се питање да ли нам је уопште потребно њено изучавање, пошто су култура и традиција којима она припада преживеле, а систем вредности нашег доба одвојио се од онога који се у њој огледа. Ипак, чврсто верујем да је и за нас данас корисно да сагледамо оне који су нам претходили не као идоле и идеалне личности, већ као неког са ким смо најнепосредније повезани. Уосталом, за некакву могућу злоупотребу националног мита није одговорна наша народна књижевност. То што је наша традиција у својим појединим сегментима одиста била велика није наша заслуга, али ни падови и посрнућа нису наша срамота. Али јесте срамота ако из онога што је било не научимо ништа за будућност. Просто треба живети са оним што јеси и покушати да урадиш колико год можеш. А требало би при том имати јасну свест и о ономе што вреди, и ономе што не вреди, као и о ономе што треба избегавати.

ЖЕНЕ СУ ПОНОС НАШЕГ СРЕДЊЕГ ВЕКА

Разговор са Свешланом Томин

Средњи век за жене у Европи је био изузетно тежак период. Оне су, углавном, биле потпуно маргинализоване и сврставане у бића ниже вредности. То је било доба када је мушкарац сматран врховним господаром, јер је телесна врлина, физичка предност, била на првом месту. О томе какав је однос према жени имала Европа тога доба најбоље сведочи следећи пример. Средњовековни песник Vincent de Beauvais из XIII века овако описује жену: „Жена је смутња мушкарцу, незаситна звер, трајна тескоба, непрестано ратовање, свагдања пропаст, кућа олује, запрека побожности.” Било је то време када су средњовековни теолошки ауторитети преузимали Аристотелове идеје о односу мушког и женског бића, према којима је мушко биће супериорно и рационално, а жена је биће мање вредности. Било је то време када је врховни господар Бог, а он је мушкарац.

Тада је владало уверење да је жена сотонино најаче оружје. Због тога Ив од Шаркеа упозорава француског краља Филипа I. да се не сме ожени, образлажући то примерима Адама, Самсона и Саломона, јер су сву тројицу упропастиле жене. Црква је у жени видела супарницу у борби за човека и његову душу, па је од мушкараца захтевала да у том смислу буде обазрив. Бизаран пример је понашање четрдесетогодишњег Петрарке који је, након 20 година уздисања за Лауром и двоје законите деце, одлучио да се редовно исповеда и моли 7 пута на дан, како би окајао грехе — попуштање женским чарима, и то опевао у 12.000 стихова.

Жртве су биле и бројне девојчице, третиране као обично робље, које су удаване како би се ширила нека држава. Примера ради, 1396. године, приликом помирења енглеског и француског краља, Ричард други је добио Изабелу која је имала 5 година! Истовремено, владари су имали конкубине, прилежнице, и то нико није крио, то је сматрано нормалним. Страх од жене проузроковао је највећу масовну хистерију у историји Европе — опскурни феномен прогона вештица. Тада су у Европи масовно спаљиване „вештице”, и процењује се да је на ломачама страдало преко 300.000 жена. Оно што нама служи на част, то је податак да тога није било у средњовековној Србији.

Међутим, и поред таквог односа према жени, брак је у средњем веку био неограничено средство ширења моћи, а жена (често и веома млада девојчица) је имала у том процесу изузетну цену. Средњовековна племкиња у основи је била стабилна, конвертибилна валута. Тако је једна девојка (или једна девојчица) путем вешто изрежиране удаје могла учинити оно што није могла да постигне ни најмоћнија војска тадашњег света. Примера

ради, Елеонора Аквитанска, половином XII века, која се као жена француског краља преудала за енглеског, са собом је енглеском краљу донела као мираз пола Француске!

И поред свег понижења које су жене доживљавале у средњем веку, у том периоду је ипак завршена битка за женину равноправност. Прогресивне идеје хришћанства у средњем веку, често изобличене буквалним интерпретацијама црквених текстова, добијале су другачију димензију, пре свега новим, другачијим размишљањем о женама и њиховој вредности. Томе је опет допринела црква доктрином да је жена као створење део Божјег плана, као што је то и мушкарац. Више се није могло порицати да и жена има душу, па према томе је исто толико вредна колико и мушкарац. То је омогућило да и неке средњовековне жене постану угледне личности свога доба. Тако су постојале успешне владарке, образоване жене, списатељице, па чак и жене-мецене. Поменимо, примера ради, Кристину де Пизан, која је живела од писања, или краковску владарку Јадвигу Јагјелонску, која је заступала за отварање универзитета у том граду.

И српски средњи век имао је своје хероине. Наиме, неке жене нашег средњег века, поред тога што су се исказале као успешне у послу којим су се бавиле, остале су упамћене и по великим личним жртвама које су подносиле у име опстанка и просперитета свог народа. У средњем веку, тачније од 1391. до 1402. Србија је била (условно речено) једина слободна држава на Балкану, и поред тога што је била у вазалном односу према Отоманској империји, па тако деспот Стефан ратује за Бајазита као његов вазал. Истовремено, Оливера је као гарант мира дата у харем Бајазиту. Али, у том периоду, на њеном челу је једна жена — кнегиња Милица, која влада Србијом. И друге српске жене су у средњем веку биле на веома одговорним положајима — биле су и царице, и краљице, деспотице, кнегиње, а поменимо да је било и изузетно значајних монахиња.

О томе како су третиране средњовековне српске жене, какве су домете достигле, разговарамо са др Светланом Томин, професорком Средњовековне књижевности на Одсеку за српску књижевност Филозофског факултета у Новом Саду. Она је као стипендиста Министарства за науку Републике Србије била у Риму на постдокторском усавршавању 2005. године. Била је на студијским боравањима у Енглеској, Грчкој, Мађарској и Бугарској, а као гостујући професор у Пољској. Једна је од оснивача мреже женских иницијатива *Мултимедеја*, која је прерасла у женске студије *Милева Марић Ајнштајн* у Новом Саду. Стална је сарадница Центра за српску духовност и културу *Азбукум*, Центра за женске студије из Новог Сада и Београда и Родних студија на Универзитету у Новом Саду.

Милоје Петровић: *Госпођо Томин, о српским средњовековним женама зна се веома мало, јер се веома мали број наших стичућака бавио овом темом. Међу њим, оне заслужују да се о*

њиховим живојима, прећућима и заслугама зна све. Зашто би било добро да прво одговоримо на питање како се у средњовековној Србији гледало на жену? Како су оне описиване?

Светлана Томин: Истина је да се тек у новије време потпуније осветљава допринос жена средњовековној култури. То је занимљива тема, која је у историји књижевности остала недовољно позната и проучена. Када је реч о начину на који су жене представљане у књижевности овога раздобља, можда је најближа истини формулација да је став писаца према женама био амбивалентан: с једне стране, оне су приказиване као оличење зла и пропасти, а, са друге као симбол највише врлине. С једне стране, дакле, жена је Ева, с друге, Богородица. Средине као да и нема.

Лако је наћи мизогино интониране трактате, будући да средњи век, генерално, није био наклоњен женама. Као што је лепо приметио Жан Делимо, страх од жене није изум хришћанских аскета, али је истина да га је хришћанство врло рано уклонило у себе и да је затим „махало тим страшилом све до на праг двадесетог века”. Жене нису добро прошле ни у народним пословицама, ни у књижевним текстовима. Примере за то можемо наћи како код Византинаца, тако и код нас, али и у западним књижевностима. Ево неких француских пословица из периода од XV до XVII века: „Ко жену има, свађа му не гине”; „Ко жену издржава, умреће у сиротињи”; „Велико је чудо кад жена умре, а не почини лудорије”; „Коме Бог хоће да помогне, њему жена умре”; „Жал за мртвом женом траје до капије”.

Грчкој пословици: „Разљућена жена — разбеснело море!” не треба посебан коментар. Нићифор Григора, византијски хроничар XIV века, написао је да „ништа није тако колебљиво као женин карактер, ништа није тако склоно да измисли клевете и лажне оптужбе и да своје кривице превали на неvine. Кад мрзи претвара се да њу мрзе, кад она воли тврди да је вољена, кад краде каже да је поткрадана...” У једном српском рукопису из XV века, који се чува у Софији, наведено је да је жена „мужу потоп, дому бура, безбрижности сметња, животу сужањство, свакодневна штета, рат који сам почиње, много пута свршавана борба, звер која уједа, печал која ту седи, борбена лавица, преукрашена кучка, животно зло, бедно лукавство”. У хиландарском рукопису из средине XV века записано је да „нема главе као што је глава змије, и нема зла као што је зло жене”. Дубровачки ћирилски зборник из 1520. године наводи да присуство жена у колу представља мачеве уперене против Бога: „Јер је танац вражија војска на Бога и колико је жена у танцу, толико је врајјих мачева и сулица на Бога.”

Када је реч о српској хагиографској књижевности, чини се да је у осуди женског рода најдаље отишао Григорије Цамблук у *Житију краља Стефана Дечанског*. У овом делу, које је Цамблук написао између 1402. и 1406. године, за ослепљење Дечанског окривљена је Симонида, тадашња жена краља Милутина и маћеха Дечанског: „Надвлада женска превара достојна жаљења и приче за сузе, победи се царева премудрост женским сплеткама, поклони се очинска мудрост женској слабости, угаси се родитељска топлина женском бестидношћу! Праведни би ухваћен неправедно, незлобиви љутом замком, милостиви немилостиво, и, о ружног дела, би лишен очију!”

Цамблук сматра да краљ Милутин „подлеже малом укуру” због тога што је послушао своју жену, али зато у овој епизоди нештедимице изобличава „женску сагласност са ђаволом”. Да би ипак умањио несумњив краљев грех, помиње како је Константин Велики осудио свог сина на смрт, јер га је на то наговорила жена: „Видесте ли, вазљубљени, лукавство жене? Чусте ли њихову превару која лако вара? Зашто такви и богопросвећени и премудри Константин није видео њезину замку пре синовљева убиства? Јер када би ово знао, не би осудио најљубазнијега, но ту саму из које ђаво бесеђаше.”

Но, увидео је касније, када кајањем ништа не могаше помоћи, нити беше могуће ускрснути сина, и није видео одмах оно што су „разумном оку прикриве лукаве речи зле жене, но је после убиства познао шта је учинио”. Генерализација женске кривице иде до библијских времена, тако да су краљ Милутин и Константин Велики, у ствари, представљени као жртве у низу многобројних женских сплетака: „Исто тако пострада и Адам, јер знађаше да је добра послушност коју заповеди Господ, а да је непослушност зла, јер беше премудар, као дивно дело руку Божјих, одликован душом словесном и умном, и знађаше добро и зло. Али види злого саветника како прво жену улови, а женом Адама савлада да се дотакне забрањенога дрвета.”

Сасвим супротно оваквим ставовима, постоје писци који одају почаст побожним и милосрдним женама, које су живеле у складу са хришћанским нормама и биле узор понашања. Има и правих похвала мудрости и образовању жена, додуше, нема их баш превише. У том смислу најизразитији је пример из четврте деценије XV века, записан у *Житију десноша Стефана Лазаревића* Константина Филозофа. У том свом делу овај учени писац, који је на Стефанов двор стигао из Бугарске, за кнегињу Милицу каже: „Достојна славе и веома мудра мати, која је превазилазила многе изабране матере, оставши, као што каже Соломон, храбра жена, имала је све врлине, као што

знају сви око ње који су поцрпли милост из њезине руке и који су се надали да је приме.” По мудрости, Константин пореди Милицу са Одисејем и помиње да она „будући у толикој власти, знала је и светске (ствари), у којима је тешко снаћи се”. За Јефимију је нагласио да је „у многим речима и стварима најмудрија”. Пре њих, краљица Јелена Анжујска приказана је као жена која је „знала све књиге и умела да одговори свакоме ко је пита”. Наглашава се, дакле, интелектуална страна њихове личности. Посредно, то нам је драгоцен доказ о образовању жена, њиховој учености, будући да су подаци о видовима школовања женске деце у средњем веку оскудни.

На основу свих оних писаних трагова који су сачувани, наше средњовековне жене су биле веома добре и мудре владарке. Какве су биле њихове државничке способности?

Можда посебно треба истаћи женску улогу у помирењу завађених страна, без обзира на то да ли се радило о размирицама у породици или о међудржавном сукобу. Свакако да су оне биле вођене изворним женским принципом: да се заштити живот и продужи породица. Управо избегавање сукоба и пледирање за мир може се препознати као идејна константа њихове активности. Позната је дипломатска мисија кнегиње Милице (тада већ монахиње Јевгеније) и Јефимије, када су 1398. отишле код султана Бајазита да оправдају Стефана Лазаревића, који је био оптужен за неверство. Ову веома деликатну мисију обавиле су успешно и, нешто касније, Бајазит је веома лепо примио Стефана. Милица је, такође, мирила своје синове Стефана и Вука. Њена кћер, Мара Бранковић, жена Вука Бранковића, измирила је свог сина Ђурђа са својим рођеним братом, деспотом Стефаном Лазаревићем. О томе сведочи Константин Филозоф: „Раније (се) беше обратио (Ђурађ) својој матери да се измири са (деспотом) Стефаном и да утврде да живе како приличи благочастивима. А деспот га прими као сина многожељеног.”

Још једна Мара Бранковић, царица Мара, кћи деспота Ђурђа, посредовала је током осетљивих преговора о склапању мира између Турске и Угарске 1444. године. Она је, као што је познато, због државних интереса 1435. удата за султана Мурата II. Њено учешће у турско-дубровачким преговорима, као и у склапању мира у време турско-млетачког рата сведочи о великом угледу који је уживала у турским круговима. Забележено је и да су западна посланства свраћала код ње на двор пре одласка на Порту, да би се посавetoвала о важним државним стварима.

У причи о помирителским женским стратегијама посебно бих издвојила царицу Јелену, Душанову удовицу, која се залагала за измирење Српске цркве и Васељенске патријаршије. У Сер, где је она владала, на преговоре је дошао цариградски патријарх Калист. Преговори су прекинути његовом изненадним смрћу, тако да је до укидања анатеме дошло нешто касније, у доба кнеза Лазара.

Чињеница да је један број Српкиња проглашен за светице говори да је и Српска православна црква ценила наше жене. Колико је наших жена проглашено за светице? Зашто? Ко је била прва жена којој је посвећено једно жиције и која је добила култ у православној цркви?

Прва жена којој је у српској књижевности посвећено жиције била је Јелена Анжујска, супруга краља Уроша, мајка краљева Драгутина и Милутина. Познато је да је Јелена дошла у Србију поводом удаје за краља Уроша, према наводима историчара око 1245. или око 1250. године. После његовог силаска са престола, она је самостално управљала једном облашћу земље — Зетом. Тако Јелена Анжујска отвара круг владарки, којих је било у српској средњовековној држави. Након ње, такође у Зети, владала је Јелена Балшић, у првој деценији XV века. Далеку Српску област водила је царица Јелена. После Косовске битке, кнегиња Милица управљала је државом, у изузетно тешким временима.

Када је реч о краљици Јелени Анжујској, историчари су сагласни да је она самостално владала у Зети и Требињу, крајевима око Плава и Горњег Ибра — ове области доделио јој је њен син, краљ Драгутин. Располагала је приходима од царине, бринула о снабдевању приморских градова, склапала самосталне уговоре са Дубровником о пријатељству и трговини, дакле, имала је све владарске прерогативе. После готово три деценије управљања, Јелена је Зету препустила Милутиновом сину, а свом унуку, краљу Стефану Дечанском. Замонашила се око 1280. у Скадру. Умрла је 1314. и сахрањена је у својој задужбини, манастиру Градац на реци Ибру. Интересантно је да је ова образована католикиња добила светитељски култ од Српске православне цркве.

Поред ње, од странкиња удатих за српске владаре у светитељску поворку уврштена је и деспотица, потом монахиња Ангелина Бранковић, пореклом Албанка. Она је била супруга слепог деспота Стефана Бранковића, сина деспота Ђурђа. Српска црква прославља успомену на следеће жене: Анастасија (Ана), мајка светог Саве (22. јун), Јелена Дечанска (21. мај),

Јефросина (кнегиња Милица, 19. јул), Ангелина (30. јул и 10. децембар), Јелисавета (кнегиња Јелена Штиљановић, 4. октобар) и Јелена Анжујска (30. октобар).

Посебно поглавље у ирочи о нашим средњовековним женама се односи на њихов допринос развоју културе код Срба. Шта су оне све чиниле на том плану? Ви сте посебно изучавали њихову, како Ви лепо кажете, књигољубивост, која се огледала пре свега у наручивању преписивања књига и њиховом превођењу на наш језик. Од каквог је то значаја било за српску нацију?

Израз књигољубиве жене није мој, наравно. Сви се ми наслањамо на претходне проучаваоце, компоњујемо грађу на нов начин, евентуално покушавамо да откријемо „нешто ново”. И ја ово своје истраживање о доприносу жена српској средњовековној култури сматрам само делићем неког будућег мозаика, чије се контуре тек назире. Када је реч о књигољубивости, знамо за жене које су поседовале своју библиотеку, или су се потписивале на рукописима, дакле неговале су неку врсту *ex libris*. Јелена Балшић је у свом тестаменту из 1442. године поменула и књиге које поседује. Желела је да, после њене смрти, оне буду подељене црквама. Ангелина Бранковић имала је, такође, своју библиотеку. До данас се у Музеју Српске православне цркве чувају рукописи са ознаком да су припадали њој или члановима њене породице. То показује да су Бранковићи имали породичну библиотеку, која се преносила у наследство. Када имамо у виду ратове, разарања, сеобе и разне по књигу неповољне околности којима наша историја обилује, сигурно је само мали део ове библиотеке доспео до нас.

На основу записа расутих по књигама, сазнајемо да су жене наручивале њихово преписивање, превођење, корицење, да су их откупљивале и спасавале, чувале. До сада је идентификовано тридесетак таквих књига, али свакако да овај број није коначан и да ће будућа истраживања употпунити познавање ове теме.

Када говоримо о доприносу жена, чини се да посебно место заузима њихова књижевна активност?

Краљица Јелена Анжујска је, поред своје православне задужбине — манастира Градац на Ибру, где је сахрањена, подигла и обновила католичке манастире на Приморју. У последњим деценијама XIII века она је одиграла пресудну улогу у градитељству ове области, потпомогнута својим синовима. У Бару и Котору подигла је 1288. године франевачки манастир

са црквом, у Скадру исте године храм и манастир Свете Марије, у Улцињу фрањевачки манастир. Учвршћивање фрањеваца у Зети доводи се у везу управо са њеном активношћу. Краљица Јелена сматра се ктиторком цркве Светог Николе у Скадру, у којој се замонашила. За Катарину, жену Јелениног сина Драгутина, летописи тврде да је јужно од Лознице сазидала манастир Троношу.

Након Душанове смрти (1355) његова удовица, царица Јелена, са сином Урошем је, на старим темељима, саградила нову задужбину — цркву и манастир Матејча у близини Куманова у Македонији. Царица Јелена се, такође, сматра другим ктитором Савине испоснице у Кареји на Светој Гори, намењене за усамљеничко подвизавање монаха.

Сестра кнеза Лазара — Драгиња, после смрти свога мужа челника Мусе (1381), као монахиња Теодосија подигла је женски манастир Ваведња код Брвеника. Ту је и сахрањена, пре 1389. године. Крајем XIV века кнегиња Милица подигла је своју задужбину, манастир Љубостињу заједно са црквом Успења Богородице. Посебну пажњу поклањала је Дечанима — у њено доба манастир је поново процветао, и она се помиње као његов други ктитор. Манастир Велуће, југоисточно од Трстеника, подигнут је крајем XIV века, а његовим ктитором Гордана Бабић сматра Лазареву кћер Мару, удату за Вука Бранковића, те прецизније одређује настанак манастира између 1373. и 1377. Јелена Балшић је на острву Брезовици или Бешки у Скадарском језеру подигла цркву или манастир Богородице, како се чита на натпису из 1440. Наменила ју је за своје гробно место.

Овде сам навела само неке ктиторке из познатих владарских династија. Манастире су, исто тако, подизале и властелинке, монахиње или уопште жене које су биле у прилици да то учине, понекад саме, а понекад са својим породицама.

Један од значајних сејменаџа културних активностџи наџиџх жена су џосланице и џисма. Са ким су се оне доџисивале? Шџџа је све био садржај џиџх џисама? Какав су значај имала у џџом џиренуџку?

Епистоларна пракса пре свега представља доказ о писмености и образовању жена, као и о спектру њихових интересовања. Понекад је реч о приватним писмима, која су писана личним тоном, понекад о оним службеног карактера, везаним за трговину или царину. Ова друга нам сведоче о самосталном учествовању жена у различитим пословима, односно о њиховој улози у друштву. Податак о томе да се Јелена Анжујска до-

писивала с духовним оцима, забележио је архиепископ Данило II у њеном *Житију*, писаном 1317. Навео је да је Јелена, желећи да ослободи свој ум, који је „обузет метежом животних похота” у писмима тражила од својих духовника савет, утеху и помоћ. Ова Јеленина писма, нажалост, нису сачувана. У *Житију краљице Јелене* архиепископ Данило II унео је само одломак из једног од њих, где она говори о „сујети овог сујетног света”.

Писма једне друге Јелене, Јелене Балшић, сачувала су се, преписана руком њеног духовника Никона Јерусалимца. Она се налазе у рукописном *Горичком зборнику* из 1442, који се данас чува у Архиву САНУ. Јелена и Никон су се дописивали и из Никонових одговора можемо да закључимо о садржини Јелениних писама, која су делимично оштећена. Ова њихова преписка посвећена је највише монашким и теолошким питањима и сведочи о заинтересованости Јелене Балшић за различите теме.

Скоро је немогућно набројати све о чему они једно другом пишу: о лику идеалног владара, о индивидуалном и заједничком животу монаха, о стварању света, о Адаму, као и о низу других тема. Јелена је од Никона тражила не само духовне савете, него и обавештења из области које су красиле тадашњег српског ученог човека. Теме као што су „О поприштима и стадијима”, „О облику Земље”, „О дужини земљиној”, „О томе како Земља стоји без ослонца” имају своје грчке предлошке. Овакав састав Зборника указује да га је Никон наменио за свестрано Јеленино обавештавање.

За Никона се верује да је припадао братству српског манастира Светих Арханђела у Јерусалиму. Сам *Горички зборник*, у ствари, представља врсту мале средњовековне енциклопедије и у њему су, поред Јеленине и Никонове преписке, заступљени списи из географије, геометрије, космографије, затим житија, монашка правила и путопис. Поред тога што представља драгоцену сведочанство о књижевним склоностима Јелене Балшић, *Горички зборник* нам, разноврсношћу заступљених тема, омогућује увид у образовање и културну климу оног времена.

Није занемарљива ни књижевничка делатност наших средњовековних жена. Шта у том смислу треба посебно истаћи?

Већини људи, чије образовање није везано за познавање историје књижевности, непозната је чињеница да је и у средњем веку било умних и образованих жена, које су биле присутне у културном и духовном животу. Највише се зна о монахињи Јефимији, некадашњој деспотици Јелени, која је, након

погибије свог супруга Угљеше Мрњавчавића у Маричкој бици 1371. године, дошла на Лазарев двор. Свакако је утицала на васпитање кнежеве деце, што се посебно види код Јелене Балшић и деспота Стефана Лазаревића. Након Лазареве погибије, Јефимија је помагала Милицу у вођењу државних послова. Она је наша прва књижевница, њена *Похвала кнезу Лазару* сада се налази у школским програмима.

Интересантно је да су сва Јефимијина дела израђена на материјалу, тако да припадају не само књижевности, него и примењеној уметности средњег века. Први њен текст, *Туђа за младенцем Угљешом*, урезан је у сребру, са унутрашње стране двоструке иконице — диптиха. Настао је као лирски излив љубави мајке за изгубљеним дететом. Као што знамо, Јефимији је умро син јединац, сасвим мало дете, узраста негде до четири године. За њим „жалост непрестано гори у срцу моме, природом матерњом побеђена”. Украшену иконицу са урезаним текстом *Туђе* Јефимија је приложила Хиландару, где се налази гроб малог Угљеше. Знамо да је она саставила и *Мољење Господу Исусу Христју*, које је извезено на завеси за царске двери. На завеси су извезени ликови Исуса Христа, Јована Златоустог и Василија Великог, у дну се налази Јефимијино *Мољење*. Ово је, такође, њен поклон Хиландару.

Најпознатије Јефимијино дело јесте *Похвала кнезу Лазару*, која спада у круг косовских списа насталих за неговање култа новог мученика. По унутрашњем тону ова *Похвала* је заправо молитва, за народ, за Лазареве синове Стефана и Вука и на крају, за Јефимију саму. Проучаваоци старе књижевности високо су вредновали ово дело: „Спој личне и опште трагедије, у савршеном складу уздржаног израза и композиције, уздиже ово Јефимијино дело у ред најлепших текстова српске књижевности”. Да поменем и да је *Похвала* извезена на комаду црвене свиле, била је намењена ђивоту са моштима кнеза Лазара, данас се чува у Музеју Српске православне цркве у Београду.

Уочено је да су сва Јефимијина дела састављена у првом лицу, у облику директног обраћања божанској или светитељској личности. Такође, она не садрже нека апстрактна осећања и морална размишљања, него тугу, личну патњу, страховања за себе и ближње. „Прва наша жена за коју знамо да је писала, писала је не о нечем или неком, већ о себи, и чинила је то на изразито исповедан и непосредан начин”.

Истина, мора се рећи да нема много књижевница у нашем средњем веку. Поред монахиње Јефимије, треба поменути Јелену Балшић, као и кнегињу Милицу, која је састављала повеље и писма. Њено ауторство једног списа о кнезу Лазару

није са сигурношћу утврђено. С друге стране, не смемо заборавити жене које су наручивале преписивање и превођење књига и на тај начин допринеле изграђивању српске средњовековне културе. Реч је увек о женама из највише друштвене класе, кнегињама, деспотицама, краљицама и царицама, дакле о онима које су могле да путују, да се друже са ученим црквеним људима, да се образују. Оне су, једноставно, добиле шансу да искористе свој таленат и своје креативне могућности.

На основу свега што сте рекли, шта бисмо могли да извучемо као један оштри закључак о улози наших жена средњег века?

Један општи закључак за који постоје докази јесте тај да су жене уопште, па самим тим и оне у Србији, у свим историјским раздобљима постизале значајне резултате, само ако су за то имале услова. Средњи век је још једна потврда за то.

Као што видимо, жене се јављају као ктиторке и приложнице, има их међу дипломатама, присутне су на друштвеној сцени. Владале су и писале. Имале су, значи, истакнуту улогу у свом времену, а тај њихов допринос до данас није осветљен у довољној мери.

ИГРА КАПРИЦА И КОМЕНТАРА

Гордана Ђирјанић, *Кајрици и дуже љриче*, „Народна књига”, Београд 2009

Кајрици и дуже љриче, нова прозна књига Гордане Ђирјанић, доноси, за књижевне сладокусце — оне који држе до класичног литерарног исказа у најбољем смислу те речи, као и опуса ове књижевнице средње генерације — освежење како на тематском тако и на формално-жанровском плану. Сачињена од четири дуже приповетке, и чак двадесет једном краћом прозом (настајалом наменски, током двогодишњег писања за ревију *Софија*), Гордана Ђирјанић овом књигом прокламује, не само једну иновирану сопствену поетику, већ и егзистенцијалну позадину из које на нов начин посматра како позицију писца у савременом животу, тако и човека у нашој култури, друштву и времену у коме нам је, како сама списатељица наглашава, „запало да живимо”.

Са већ осведоченим високим литерарним стандардом, Гордана Ђирјанић подарила нам је четири дуже приповетке, које, у не случајном дослуху са њеном претходном књигом прозе (*Вечност је, кажу, дузачка*), могу у једном будућем избору (са неколиким причама из наведене књиге) представљати један савремени литерарни пресек домета српске приповедачке уметности у коме Гордана Ђирјанић заузима видно место. У најновијој књизи, с правом ће пажњу привући пре свега уводна прича, са једноставним насловом *Дан*. У сложенем преплету планова, густе и слојевите лирске нарације, где је повременим удвајањем субјекта (самообраћањем у другом лицу јединине, начињен отклон од сваке врсте интима и патетике) кроз приказ егзистенцијалне тескобе јединке, обухваћен и обележен, преплетом интимне свакодневице са друштвеним догађајем, кроз један свакојако провокативан мотив — а то је један од „дана” новије историје (без још дефинисане друштвено-историјске оцене), дан сахране политичара Србије који је обележио крај њене (трагичне) историје 20. века (наравно, без именовања, реч је о Слободану Милошевићу), Гордана Ђирјанић је избором крајње носивних, кључних литерарних чињеница у оквиру овако постављене тематике, остварила једну од најпровокативнијих проза у српској књижевној продукцији у последње време. Састављена услов-

но, од три мотива (самоћа на обали реке, упадање јединке у масу људи сасвим тривијалним разлогом — за које накнадно спознаје да журе на сахрану идолу, вођи, трагично преминулом у Хагу, најзад, бизарна смрт од инфаркта једног од учесника сахране пред улазом у зграду главне јунакиње, са сводним пасажем уместо коментара — о „паковању” свих вести овога „дана” на ТВ у једну званичну слику стварности), остварује једно колико модерно толико и исказом класично штиво о збивањима сасвим нашег времена, а исприповедано, готово би се могло рећи, „андрићевским” језиком. Суптилно градећи култивисаном реченицом сопствено грађанско позиционирање, а пре свега литерарно сведочанство о једном сасвим (не)обичном дану у којем се нашао као сведок (и учесник), са сталним преиспитивањем о друштву у коме (стицајем околности, али и по сопственом избору) живи, Гордана Ђирјанић, на овој матрици врло суверено васпоставља један готово заборављени тон мирног и мудрог промишљања, кроз приповедање које у отклону према сопственом времену и савременицима, максимално хуманизује ову прозу до неких универзалних категорија, тако нам неопходних, издижући се до мудре објективности, каква се, да опет споменемо, у свакојако подељеним друштвима каква су на Балкану, среће само код Андрића. Ова димензија продубљена је и личним, егзистенцијалним преиспитивањем јединке, заправо још више подстакнута наведеним догађајем (односно, свешћу о потпуним идеолошким опречностима два типа мишљења у једном те истом народу, међу Србима и међу „Београђанима”), а која се преноси на личну драму јединке, у дубљем опозитном дуалитету (поређење некадашњег живота Тамо — у пределу личне среће и остварености, са повратком Овде, у наведену ауру свакодневице и овако доживљене једне сцене јавног, друштвеног живота). Емотивни набој је толико јак да је из свега настала — песма — као легитиман уметак и оригиналан поступак у овој прози — чије су реченице повремено, по свом поетском исказу и иначе на танкој граници између поезије и прозе.

Приповетка *Нуњес де Балбоа* је од оних приповедака Гордане Ђирјанић у којој она показује пуну меру свог приповедачког талента, односно свој прави тон. Оног тренутка када проговори о Шпанији, Гордана Ђирјанић је списатељица на свом терену — у укупној аури, атмосфери поетског текста, којим увек изнова дописује још понеку бриљантну епизоду свог романа *Кућа у Пуертоу*. Такав је случај и са овом прозом. Заснована на још чвршћој, сигурнијој приповедачкој концепцији, ова приповетка својом згуснутом симболиком и интертекстуалношћу представља још један корак напред у односу на претходну причу. Уводне странице ове прозе имају ауру великог Ђирјанићкиног романа — сусрет са гомилама нераспакованих књига у свом шпанском стану који назива „летњим уточиштем”, отвара атмосферу неизбледелог бола, оживелих „гласова изнутра”, покушаја да се јединка одбрани од ствари које призивају успомене које („ја, туђинка,

чувам — оптужују ме за немар. Посветила сам им читав роман, али у стварном животу то није довољно — естетичка искупења једино вреде након смрти”), након чега, понешто и непланирано, из једне од кутија за књиге („сведочанство пропадања материје”), издваја књигу звучног наслова *Нуњес де Балбоа*. Управо тај аудитивни утисак („звук који мами”) постаје тематска окосница ове прозе.

Од материјалног описа књиге, трагова прошлости и трагова постојања њеног мртвог власника које проналази на њеним страницама, неосетно, јунак из књиге, Нуњес де Балбоа, поданик шпанске круне и освајач колонија Јужне Америке са почетка 16. века, потом и откривалац Тихог океана са друге стране новог континента, постаје условно, главни јунак ове прозе. Но, у финој спрези интертекстуалности и цитатности (о томе сведочи и *Брунов рукопис* у роману *Кућа у Пуерту*), Гордана Ђирјанић отвара и трећи, најдубљи слој ове прозе, а то је непосредна симболика имена шпанског конквистадора, као део и њеног личног пртљага сећања (улица са његовим именом у центру Мадрида, у коју, на позив југословенског дипломате долази на вечеру, а у чијој ће близини, кроз две године и стално живети). Све ове три приповедачке линије складно се преплићу у овој прози и готово истовремено, у естетској складности и заокружују. Главни јунак, Нуњес де Балбоа, гине баналном смрћу, због дворских сплетки и удаљене и споре правде; сама списатељица, која се у Шпанији обрела због највећег југословенског и српског писца (Иво Андрић, исписујући ову прозу такође на трагу високог стандарда Андрићевог *Симона де Боливера*), после бајковите деценије у Шпанији, враћа се у своју земљу, видно смањену и промењену, да би то све заокружио ефектан (двоструки) епилог: сусрет са оним истим, љубазним дипломатом код кога је била позвана на вечеру у Мадриду, сада сиромашним и свакојако пораженим старцем-пензионером, уз то обележеног и личног несрећом. Симболични паралелизам — могло би се рећи — људске судбине, али и судбине држава и народа на овом тлу поново су постављене у фини контекст промишљања, да би све наткрилио стварносни тренутак — коначно пронађени сан у свом „летњем уточишту”, првог дана сусрета са напуштеним домом у Пуерту.

Може се рећи да је и трећа проза, *Крофна*, пример већ препознатљивог и разрађеног „мајсторског писма” Гордане Ђирјанић, која је такође обележена шпанским поднебљем, тачније једном шпанском плажом. У низу слика циновске плаже коју заплускује океан, у сјајно сугерисаној атмосфери врелог августовског и андалузијског сунца, са живописним сликама свих који су се нашли на њој са препознатљивим амблемима савременог туризма, израста, у издвојеној визури лик Ахмета, продавца шалова и ешарпи, сиромашног Мароканца, који је, као и многи његови сународници, пошао трбухом за крухом у суседну и богату, европску Шпанију, да нешто заради преко лета за сиромашну породицу. Из овакве поставке, проистиче и срж приповести из

које се издваја један једини, али крупан детаљ: преиспитивање сиромашног Мароканца, да ли да за један евро купи примамљиву крофну, или да тај евро ипак приштеди. Неочекивано суптилно вођена (и преласком у унутрашњи монолог и ја-форму), развија се ова проза у психолошку драму првог реда, дата са великом проживљеношћу и сугестивношћу. То преиспитивање, на танкој граници одлуке и *за* и *против*, на крају се преноси и у коначну одлуку, о одрицању и жртвовању, као параболу о вечитом човековом губитку. Гордана Ђирјанић поентира закључном сликом: узавреле плаже и реалистичком сценом са шибицарима, да би у поетичком маниру ове књиге, завршила коментаром: „А ми? Јесмо ли се искупили за данас, посматрајући људе?”

Четврта проза *Трагови* нешто је слабија од претходних, али по својој наративности свакако заокружује прву целину књиге. Дата такође у ја-форми, кроз лик главне јунакиње, Гордана Ђирјанић проговара о свакодневици савременог урбаног живота, такође у Шпанији. Главна јунакиња је психолог, која због развијања свог посла (алтернативне психолошке сеансе) изнајмљује стан од станодавке, такође индивидуализоване, пословне жене (Ванеса ради за велику компанију и проналази за њу егзотичне туристичке дестинације). Пронашавши стан „са душом” и упознавши се кроз причу станодавке о претходним станарима и њиховом животном причом (разведени пар, који је наизменично користио стан, а потом се помирио), главна јунакиња према (често бизарним) остацима и ситницама преосталим од претходног станара (мушкарца, самца) почиње да реконструише његову личност, склоности, начин живота. Дата са низом финих филозофских промишљања и детаља живота, али понешто тематски растерећена, и ову прозу заокружује егзистенцијално трагање јединке за смислом и сопственом срећом („А једног дана, кад одем одавде, кад наставим своје бекство напред ... Није ли смисао живота у остављању трагова?”).

Други, и по наслову носећи део књиге (*Кајрици*) представља комплекс од укупно 21 краће приче, настале и обједињене на два различита културно-историјска, односно књижевно-уметничка предлошка, што је образложено и опширном напоменом на крају књиге, неком врстом епилошког и аутопоетичког коментара. Иако богата традицијом књижевног коментара (од Доситеја, преко Црњанског, најзад и до романа *Судбина и коментари* Р. Петковића), српска књижевност овом прозом Гордане Ђирјанић добија једну литераризовану слику наше свакодневице, проткану дубљом потком кроз налажења суштина ствари у наизглед тривијалним обележјима нашег савременог живота, најзад са активираним традиционалном формом — коментаром у виду (и графички) истакнутог „наравоученија”. Међутим, то ће већ бити видно из самих прича, ове прозе настају и са тенденцијом иновирања властите поетике. Поетички ослонац за ову прозу у формалном смислу, Гордана Ђирјанић ће пронаћи у Растку Петровићу и високом

стандарду који је у међуратној књижевној историји постављен његовом прозом *Људи говоре* (који, коинцидентно, мноштво својих цртица из живота црпе такође из Шпаније). Но, много значајније, а и пресудно упориште за комплетно обликовање ове књиге, Гордана Ћирјанић ће пронаћи у једној другој уметности — ликовној, и то у графици, а кроз дело великог шпанског сликара Франциска Гоје, чије идеје и мотиви постају неочекивано кореспондентни са прозом објављеном у овој књизи, дајући јој, на неки начин (и у графичком смислу), сводну ауру. Најзад, и у семантичком смислу, „коментари” исписани испод Гојиних графика, преломно маркирају како наслов, тако и прозу Гордане Ћирјанић у целини: испод сваке њене прозе, графички истакнути, у виду давних „наравоученија” типа Доситеја Обрадовића, следе коментари који понекад дају и пресудну литерарну димензију овој прози. О томе и сама списатељица наводи: „Накнадно читајући неке текстове, из временске перспективе од годину дана, или више, било јој је занимљиво да им допише неки коментар, из улоге читаоца. Први од тих накнадних коментара, својим тоном су је неодрживо подсетили на Гојине коментаре уз бакрорезе и бакрописе из серија *Кајрици*, *Тауромакија*, *Ужаси раија* и *Бесмислице*.” Гојина колекција графика, настала из одређеног идејног жаришта, као критика „људских грешака и порока”, са низом гротескних детаља у приказу мана људског друштва (каприц као „хир, ђудљивост, својеглаво понашање”), материјал за подсмех и истовремено коришћење уметникове уобразиље, додатно је мотивисало списатељицу да својим причама да коначан и заокружен облик. Накнадно налазећи паралелу између Гојиног уметничког ангажмана (израде графика за продају, да би од тога преживео) и свог исписивања новинске колумне „жанра ниже вреднованог” у којој намерно „уместо прича сладуњаваг садржаја”, типичног за укус епохе, бира да прикаже „алегоријске призоре са поетским набојем и моралном поруком”, такође бирајући да живи искључиво од сопственог писања, Гордана Ћирјанић у својим „каприцима и коментарима” исписује, кроз својеврсне цртице из савременог живота, интимне скице и властиту мапу у времену и простору, од Шпаније до Србије, својеврсну слику епохе, са тако нам неопходним критичким пресеком и морално-естетским преиспитивањем савременог српског друштва.

Оно што обједињава све кратке приче Гордане Ћирјанић јесте брига о реченици и инсистирање на једном високо култивисаном језику, чиме се ова проза одмах препоручује и мимо ограничења задатих формом и жанром (објављивањем у месечном магазину). Такође, уз мајсторско скицирање атмосфере, често интимног, али и дубљег медитативног одређења, у свакој причи увек следи и главна тема — скицирана слика, дијалог, портрет, поента, као вид „исечка из стварности”, која се опет у епилогу (и коментару) доводи у неку дубљу, метафизичку везу са културно-књижевним наслеђем, односно неким

универзалним питањима егзистенције, морала, смисла у људском битисању. И док је прва у низу ових кратких проза (*Ђорџан и Швабица*) модерна парафраза познате Андрићеве приповетке (игра фотографа и модела на плажи Аде Циганлије), у дослуху са горком поруком о одржавању илузије живота по сваку цену (са неизбежним коментаром: „Уметност има границе, фантазија не”), друга прича (*Само да ти чује ђлас*) приказује један типичан дан у редакцији неког књижевног часописа, са сликом свакодневне атмосфере, понешто иронијски интониране (контраст тврде реалности живота и астралних висина духовности, кроз разговоре њених типичних представника, те сукобе идеја и поетичких школа), чију нит представља и издвојен однос на релацији мајка—син, у свакојачко обезбљуђеном и отуђеном савременом српском (грађанском) друштву. Упечатљива је, у том смислу и слика једне (типичне) београдске славе (*Људске карике*), кроз коју је дат, сем пресека савременог српског грађанског друштва (и уобичајених разговора на славама) и савремена политичка сцена, иницирана даном када се слави једна таква слава (*Дан ђласања*). Кроз сучељавање различитих мишљења и искустава, ова проза добија и трагичне одблеске дубље нарави, не без критичке оштрице управљене у свакојачко политички (партијски) корумпирано српско друштво (пример високог партијског функционера, чија личност је све само не морална, а који по доласку на власт прича о моралу), са поентом да је у „задњи час” и списатељка, морално пробуђена примером једног сељака, отрчала да гласа. У форми интриге причу довршава списатељичин хуморно-иронијски коментар: „Свезнајући пишче, зар те не голица да откријеш бар странку? — Јест! А перспектива вечности?”). Прича *Тајни животи* издваја се као грађа из живота, али са набојем прворазредне литерарне чињенице. Представљена као исповест једне жене, која у сопственој породици не постоји као личност, да би себе тек спознала у дружењу са другим мушкарцем и то на крају његовог живота, ова проза заправо иницирајући питање брака као друштвене институције у којој се жени укида право на личност, чиме представља значајан прилог женским темама и „женском писму”, са такође, помало аутоиронијским отклоним у виду коментара: „Никад се не исповедај писцу”! И у осталим причама „играма каприца и коментара”, наилазимо на она зрнца вечних истина, а испод ауре свакодневног (у прози *Мале ствари*, кроз интиму брачног пара којем је изгорела кућа издваја се поента да се читав живот заправо и састоји само из „малих ствари”; *Шамар* представља секвенцу личног сећања, такође преломљен кроз визуру младости и прве спознаје неморала бивших познаника, садашњег брачног пара угледних адвоката и сл.). Кругу „београдских тема” припада и прича *Закочене у развоју* са типичним предлошком — генерацијски сусрет три жене са резимеима, шта је свака од некадашњих девојака од живота очекивала, а шта остварила, као и проза анегдотског типа *Е сад је њвоја ђесма*. Круг „шпанских тема” и овде је заступљен кроз

кроки-уводе и отискивање у сећања/приче сасвим другачије оријентације (*Смисао за оријентацију*, возња по аутопутевима Шпаније, преноси се асоцијативно на честе возње по нашим друмовима, као и разговоре у колима, најчешће при повратку са књижевних вечери; *Глући Фелије* као „јунак нашег доба”, односно тип кроз чију исповест је исказана беспошtedна критика тв-цивилизације и риалити-шоуа, који су данас попут пошasti преплавиле нашу планету). *Исцрпљене жеље*, проза на трагу Растка Петровића, једна је од најупечатљивијих, препуна животних сокова, дата као исечак савремене Шпаније — кроз слику једног бившег рибарског засеока (који би, по списатељици могао бити и место настанка Расткове књиге *Људи говоре*), сада чувено монденско и туристичко место са сваковрсним типовима и посетиоцима, а по сличном квалитету ближи јој се и прича *Сиротињи хийици* (плажа Ел Палмар, кроз чији се животворан опис прати, у критичко-иронијском кључу, контраст и суноврат некадашњег хипи-покрета, оличења чистоте и побуне против друштва једног времена, претворен данас у јефтин шоу-бизнис, плитку и снобовску модну позу). По аутентичности из тог „циклуса” издваја се и прича *Освојити слободу*, у којој доминира портрет Мари Кармен, која је у својој (локалној) средини била међу првим девојкама која је обукла мини-сукњу. Посебну групу цртица представљају приче из личног списатељичиног живота, у које се могу убројати *Крући необавезности* (ефектан приказ савремене површности новинарског позива према култури или трајним књижевним вредностима), са оригиналним уметком — азбуком асоцијација, игром речима (попут Рембоа) прилог који својевремено није објавио један престонички лист, сматрајући га много умним за своју „културну” политику; у ту групу би дошла и проза *Језик шаљивуција*, о мукама превођења, дата као дијалог списатељице са писцем из Аргентине (овој прози би можда, ефектније пристајао наслов *Књижевна кухиња*). Изврсне уводне пасаже поседује и проза *Знакови* која се једина бави оностраним и ониричним, да би се све у њој завршило у понешто баналном епилогу. Најзад, проза *Чаврљања у небу*, представљају доследан књижевни дијалог двоје познаника, Београђана, у необичним условима (у авиону), кроз који се најдоследније претреса савремено поимање књижевног стварања (супротно од класичног — као писање „удаљено од себе” и само за новац), чиме се претреса и лична позиција писца, у вечитом конфликтном односу према стварној егзистенцији, те разматрањем фактора среће, али и све доминантнијим купопродајним односима присутним у свету духа, културе и књижевности. Књигу заокружује, не без разлога, проза *Варијације на тему идентитетша* дата такође из личног пртљага сећања и искуства, кроз интригантан детаљ: особа из детињства списатељице, истог имена и презимена, њене књиге у иностранству приказује далеким рођацима као своје — из чега се танано извлачи и мит о властитом идентитету, као и идентитету списатељског позива уопште.

Може се рећи да је језичко-стилска уједначеност свих кратких проза Гордане Ђирјанић последнија од тематских и семантичких тежишта прича одабраних за списатељску реализацију. Док су неке теме на трагу високих стандарда њене прозе, неке су „једва” (овде нису ни спомињане) покриле значај списатељског ангажмана. Но, то је свакако и данак брзини „бирања” мотива и реализовања ове прозе у задатим роковима. Ипак, ова књига у целини, празник је читања у нашој свакојако осиромашеној прозној, нарочито приповедној продукцији. „Покриће” сваке од ових проза, њен (духовит, иронијски, филозофски) коментар, свакако је битно учврстио, сводно заокружио литерарну позицију са које је сагледана свака тема, мотив, појава у овим причама. Схватајући писање као „игру каприца и коментара” Гордане Ђирјанић је најавила свој нови књижевни и културни ангажман, но, једним током и даље негујући исказ којим даје наду да класична књижевност андрићевског типа још није изумрла, док другим током иновирајући једну битну линију критичког и друштвеног ангажмана („наравоученија” и коментара) која, чини се, у српској књижевности остаје вазда продуктивна.

Славица ГАРОЊА РАДОВАНАЦ

СВЕ ЈЕ НИШТА — НИШТА ЈЕ СВЕ

Милан Орлић, *Жудња за целином*, „Мали Немо”, Панчево 2009

Од Милана Ракића и Дучића, српска поезија добија заокружене и целовите, и по композицији и вредности, књиге песама, у Дучићевом случају чак и ауторски сабрано песничко дело од више књига у којој је поезија сложена по музичким принципима симфоније. Следе ненадмашни Момчило Настасијевић са својим лирским круговима, те ауторски сабрано песничко дело Васка Попе. Милан Орлић је настављач таквог сложеног посла. Књизи песама *Жудња за целином* претходе оне о граду (*Град ђре негдо шћто усним*) или књижевном северу у поезији (песничко трокњижје: *Момо у њоларној ноћи; Из њоларне ноћи; књига есеја Зайиси из њоларне ноћи*). Понајвише је та енергија сједињена у његовој књизи *Бруј миленија*. Све ове књиге песама снажно су музички изведене структуре, целовите су, одиста јесу књиге песама. И, што је и важније, повезане су међу собом. И у књизи *Жудња за целином* наставља се тема града као живог бића које пулсира, гаси се, изнова озарује. Опет се о њему пева као о станишту „широких травњака и ускогрудих погледа”, о поларној ноћи, али је пред нама једна по много чему дирљивија и искренија књига, у којој песник не кокетира и не штеди себе, већ нам се предаје као на длану, оном длану

који је Васко Попа пред крај живота цртао на књигама које је поклањао најближим пријатељима: длан песников као срце са којег се чита.

Између уводне песме *Ако ласће* и завршне *Можда ласће* налазимо шест циклуса који чине књигу песама, не тек збирку песама, Милана Орлића — *Жудња за целином*. Шест циклуса као шест дана колико је Богу било довољно да створи свет, не рачунајући онај дан пре и онај после стварања света. Реч је дакако о божанском чину у стварању праве поезије. У песми *Евхаристички њсалам* Орлић песника препознаје као христолико лице: „На неки начин, мени је било најлакше: знао сам / све унапред / да ће чути и видети једино они који имају очи / и уши да чују / и виде.” (*Евхаристички њсалам*, стр. 37). И сам чин стварања пореди са Христовим ширењем вере. Понавља се архетипско прво јављање у лику детета, прање ногу, чин брата издајника, свакако мука да се препозна права божанска (песничка) реч. У следећој песми доводе се у везу муке Христове са стваралачким мукама песника. И песник све унапред зна, дубоко му је јасна болна сједињујућа линија усијања на којој се додирују лепота ужаса и узвишеност зла. И заједно се с читаоцем причешћује стиховима: „Још по која / кришка светог хлеба, још по који гутљај / светог вина. / И мисија ће, извесно, ускоро, колико сутра, / чини ми се, / бити окончана. Да би доvek трајала.” (стр. 39).

У двама песмама Орлић директније излаже начела своје експлицитне поетике. У песми *Седим њред замком и чекам* говори о палимпсестној поезији, о поезији обраћања из „вечите садашњости”, из топоса „овде и сада”, читатељу, па и критичарима, тумачима и приређивачима критичких постхумних издања, додаје помало иронично, свестан опасности таштине, онога што је ништа, а уједно је и све, како је то лепо срочио Стерија у песми о лепом ништа. У следећој аутопоетичкој песми са палимпсестним значењем (*Писмо њнеознајтој чиштањелки*) вели: „О томе је реч: да у песми, поред лепоте има / места и за замишљеност. / Чак и мало старомодне меланхолије, победе / тзв. људскости над подсмехом судбине. Красна читатељко. И стога / на стихове / гледам очима љубавника, као и на нежност / Твог погледа док читаш ове редове” / (*Писмо њнеознајтој чиштањелки*, стр. 47, да би на истој страни поентирао: „али волети поезију — отмено је”. Књига песама за Орлића је препуна тајних одаја, све у том благоироничном кафкијанском замку почива на посвећености читању. Прави песници, тако, бивају чувари поезије, као они чувари ватре живе, одржавају живим океан стихова који се мрешкају кроз векове, у који се, ту песник иде за Шелијем, улива све што постоји, сама лековита суштина: из ничега настаје све. Тако се једино може открити „само лице ствари” (циклус *Zu den Sachen selbst*). То песници својим стварањем доказују вековима. Потом Орлић, на особен начин, прелази у песнички прецизно артикулисану тему (бива та тема често у његовим стиховима и мотив) — тему прага чујности. И ту му помаже исти полазни модел, проистекао из жудње за целином: Испод прага чујности

очекујемо муклу тишину, а оно се све јаче и јаче оглашава шум васељене, бруј миленијума. И тај праг чујности постаје она линија која раздваја овај и онај свет, постаје праг „вечно живе вечности”. У том кључу као припев има смисла и функционише стих „чуvari вечно живе ватре” који и обдржава циклус *Чувари ватре* као целину. У низу песама које се мотивски и сликовно повезују, произилазе једна за другом, песник изванредно успело обнавља исти поступак, само га варира и импровизује. То је поступак заснован на мудрости далеког истока која у свему види процес нестајања и настајања, тао и јин. Певајући о лицу самих ствари, Орлић нам открива онај део поезике који се тиче самог стваралачког поступка који сам собом зрачи поезијом. Док се приближава лицу самих ствари, док готово филозофском логиком покушава да открије суштину, он доживљава негативан процес: „као да пропадам или се вртоглаво урушавам. И урушавајући се, скоро гушим” (*Zu den Sachen selbst: лице самих ствари*, стр. 63). А када помисли да је свему дошао крај, дах му се изненада поврати и збива се нешто посве супротно: „убрзано се пењем спиралним степеништем: ка лицу самих ствари” (стр. 63).

Књигу песама *Жудња за целином*, подразумевајући жудњу за целином као основни стваралачки нагон поезије, повезују уводна и завршна песма о ластама. И још неколико песама у којима се мотиви из ове две песме, на музички начин, понављају уз маестрална варирања. И уз ласте, као пратећа, као претња када је реч о пролазности, следи слика (музички мотив) о лептиру који отпрхне, узлети као да ће вечно живети, а сутра га већ нема. Ако се ласте врате у тај и такав град, „затећи ће занемеле / људе који се изнова уче говору и можда / смеху”, боље рећи „осмеху без икаквог разлога или најмањег дашка подсмеха” (*Ако ласте*, стр 7). Овим музичким мотивима повезују се циклуси, стално се понавља жал за ластама које заувек одлете из наших сећања и снова, за ластама се дуго чује цвркулт, „као да / управо тек полећу наочиглед наше / неверице” (*Годинама ѿшом: цвркулт ласта*, стр. 77). То траје годинама потом, у сновима, да би „једнога јутра, / ипак, а да то ни слутили нисмо, одлетеле / из наших сећања / и снова” / што прати бојазан да се „никада, онако / уплашене, никада више неће вратити: можда / никада неће вратити, у наша сећања у наше снове. У наш / пустоострвски град.” (*Годинама, ѿшом: у сећањима и сновима*, стр 78—79). У завршној песми *Можда ласте* збива се чудо, меланхолија свих циклуса преокреће се у наду. Песник, опет као дечак са почетка књиге, подиже поглед и дуго задржава дах, без гласа док у небо гледа, и то му помаже да у срце своје завири и осети да опет може поново да сувисло проговори, да се осмехне „без икакве потребе или разлога”. И баш тада, као да опет чује прхут ластиних крила, њихов грлени цвркулт изнад градског трга: „Ласте би / можда, помислио сам, поново могле да се / настане у тишини, / под крововима наших кућа, у мојим будућим / сећањима и сновима” (*Можда ласте*, стр. 83).

Први циклус књиге *Жудња за целином* издвојио бих, најпре, по јединственој изведености структуре. Реч је о низу рођенданских песама, о календару песниковог живота у којем се застаје на не/парним тешким и међашним годинама: на годинама пуне искрености, када се одједном почиње да расте — једанаест; на годинама започињања битних ствари, када се постаје гепард у скоку — двадесет и две и у којима се може све. На годинама пуне снаге када наступа тренутак неумољиве истине, када је човек најближи Христу (Орлић пева о брују Јерусалима, питомини Голготе, Гори Маслиновој и пољупцу издајника Јуде Искариотског — тридесет и три). На годинама када се повремено разгорева ватра, када се на начин Милоша Црњанског далеки градови благо милују руком — четрдесет и четири. На годинама када се из стварности емигрира у царство маштања — педесет и пет; на годинама лутања између непоправивог залуталог Ахасвера и забаченог библиотечког Хипериона — шездесет и шест. На годинама које су налик напрслем огледалу саможивости — седамдесет и седам. На крају следи рођенданска песма о новом почетку. Управо ова песма јесте Орлићева *Ойрошћајна џесма*, мислим у поетичком смислу у којем је и Милан Ракић испевао своју *Ойрошћајну џесму*. Чак би занимљива била и паралела Орлића и Ракића, барем када је реч о ове две песме. У овој песми нема парних година, све је отворено. Орлић пева о могућности својеврсне еутаназije, када човек одлучи да више не ишчекује, да једноставно заћути, када се све сведе на крајњу једноставност живљења: „Знам ко је овог / јутра, први врата моје собе отворио, праг / прекорачио. / И то је сасвим довољно за нови почетак” (*Рођенданска џесма: о новом џочейку*, стр. 29). Песма *Првих сто година и џесма више: џад млидијих живейи* (на страни 30—31), својеврстан је дијалог са Бранком Радичевићем који, условно говорећи, садржи поетическу поруку: Понашати се као дете које нико није на време упозорио да је путовање прекратко а време иронично сажето, и певати као да ће за песника увек бити времена, и да његове жеље никада не умиру, да кад дође коначно *џо*, последњи тренутак, *џо* је ионако само нови почетак.

На крају, истакао бих да је циклус *Рођенданске џесме* по новом начину лирског описивања отуђености човека отворио нове стране савремене српске поезије. Мотиви из овог циклуса провлаче се у потоњим циклусима, па је и по томе ова књига песама кохерентна. Када је реч о новим темама којима је Орлић обогатио српско песништво, издвојио бих *Песму из џлутјајуће боце, електронском џошћом* (стр. 68), у којој се пева о новом типу људске усамљености карактеристичном за електронску епоху. Пошиљалац поруке и песник раздвојени су компјутерским екраном на два различита света. То што су умрежени не значи да су и удружени, електроника их чак још више отуђује. Управо оно једино што их повезује и привидно несебично удружује „јесу два краја исте усамљености”.

Миодраг МАТИЦКИ

ГРУПНИ ПОРТРЕТ С ГРАДОМ

Мирјана Ђурђевић, *Каја*, *Београд и добри Американци*, „Агора”, Зрењанин 2009

Ослонити се на њисана докуменџа? На изворна докуменџа? Онда, ја не ѡстојим...?

Душан Матић

Постмодернистичка поетика приређивања докумената, те фигура приређивача и преписивача који од низа уметничког и неуметничког материјала кроји причу, заједнички су именитељи пародијског романеског писма Дубравке Угрешић и Мирјане Ђурђевић. Приповетке и романи Дубравке Угрешић специфичном мета-позицијом ауторке која суверено води причу и учествује у акцијама својих јунак(ињ)а и онда када није протагонисткиња романа, остали су незаобилазни постмодернистички узуси, позе за постмодернистичку прозу. Нешто више заокупљена хуморно-пародијским поступцима, а мање испитивањем граница приповедања и могућностима отклона од линеарног приповедног модела, Мирјана Ђурђевић је несумњиву сродност само потврдила последњим романима, *Чим ѡреживим овај роман* (2008) и *Каја*, *Београд и добри Американци* (2009) који, попут Угрешићкиног новог *patchwork*-а *Баба Јаџа је снијела јаје*, тематизују старење и физиолошке промене у телу жене, али истовремено утискују пародијски отклон од литературе која сличним темама приступа озбиљно, чак патетично.

Место збивања, а уједно и један од главних протагониста романа је предратни Београд. Време радње обухвата период између два светска рата, али и ратни, односно, послератни период — од 1927, када се јављају први записи о малој колонији Калмика, монголског народа будистичке вере, чијих је двестотинак представника емигрирало у Краљевину СХС из Русије, „у време прве бољшевичке агресије”. Ова колонија траје све до педесетих година двадесетог века, када се овој верској заједници губи сваки траг у Србији, а сазидани будистички храм, јединствен у Европи, мења своју намену. Поред троје, већ у наслову побројаних, протагониста романа („добри” Американци је Џон Динели Принс, амерички лингвиста и амбасадор САД у Краљевини СХС), носиоци збивања су и гђа Мица Ђурђевић, београдска дама, списатељица популарних и веома читаних романа, учитељица мачевања, њен супруг Сава, Калмици Љаља и Учур, Кајини родитељи Сара и др Еренжен Хара-Даван, Кајин млађи брат Чингис, нацистички антрополог Бруно Бегер, Мигуел Серано, гуру „езотеријског хитлеризма”, слушкиње Марушка и Тетица итд.

Иако је роман написан у трећем лицу, име гђе Ђурђевић очитује ауторску интенцију да се главна јунакиња, предузимљива и екстро-

вертна гђа Ђурђевић, идентификује са свезнајућим приповедачем и да се илузија веродостојности проблематизује идентификацијом са Мирјаном Ђурђевић, ауторком романа. Тако сложена наратолошка ситуација, у којој се мешају стварни и имплицитни аутор с једне стране, те приповедач и главни јунак с друге, постаје извор комике и отвара роман ка новим контекстима, захтевајући од читаоца да поштује традиционалне конвенције читања, али и да буде спреман на могућности да их ишчитава на пародијском нивоу натурализације.

Реч-две о насловној протагонисткињи, Каји: полу-Монголка непознатог порекла, усвојена као сасвим мала, ова девојчица веома рано постаје *femme fatale* и вољу доброг Американца Пирса у потпуности потчињава својој. У томе настоји да је омета њен антипод, гђа Ђурђевић, која, попут праве списатељице, не дозвољава ликовима да сами одлучују о својој судбини, већ их премешта из једне ситуације у другу, настојећи да увек конце држи у својим рукама. Догађаји, који предочавају како се Каја од вижљасте девојчице развија у самосталну младу жену, првакињу Европе у мачевању, студенткињу која, премда је извесно време живела бурним животом и заснивала промискуитетне везе са мушкарцима, ипак преузима бригу о болесном оцу, указују на могућни пародијски третман билдунгсромана, а линеарно низање догађаја у несумњивој је функцији предочавања живота отмене грађанске породице, њеног у суштини препознатљивог и уједначеног животног темпа. Нешто интензивнији темпо приповедања успоставља се у поглављу које говори о Другом светском рату. Уз то, писанија гђе Ђурђевић, њена петпарачка литература, могу се тумачити и као пародијско превредновање тривијалне књижевности и могућна алузија на њену доминацију и популарност међу ширим читалачким круговима у различитим временским периодима.

У новом, као ни у претходним романима, Мирјана Ђурђевић није занемарила сатиричку компоненту, али је овога пута убојиту стрелицу сачувала за менталитет сопственог народа, посматрајући га у различитим контекстима и сегментима. Ипак, романом преовладава слика предусретљивог, увиђавног, готово ксенофилског грађанског друштва предратног Београда, у време када је, како читамо на корицама књиге, и „*Политика* држала до себе”, које показује завидан степен емпатије са Другима (Американци, Калмици). Шарм овог слоја коме су, а да оно то и не слуги, одбројани дани доласком комуниста, идеализован је до те мере да се предратни период у роману доима као утопија са хронотопом. Међутим, како радња одмиче, синтагма *добри Американци*, истакнута у наслову романа, изгубиће постепено почетну оксиморонску ауторску интенцију која рачуна са историјским искуством стеченим последњих година у нас и односиће се превасходно на карактер онога из чије се перспективе наведени лик именује. Често ликови у дијалозима из оновремене перспективе критикују или само вреднују неке друштвене, политичке или културне моделе понашања

карактеристичне за наше доба, те се тако идеализована слика прошлости изразитије супротставља актуелним питањима. Мицина опаска о термину *психолошкиња* („Да сам вас пустила да запишете ту психолошкињу, нека би сирота деца о њу језик ломила за педесет година”), као негативном примеру увођења родних разлика за сва занимања, чита се као критика данас увелико прихваћених и медијски заступљених лингвистичких трендова.

Псеудодокументаристичким поступцима — интерполирањем невербалних, најчешће визуелних цитата у романескно ткиво (фотографије, цртежи итд.) настоји се аргументовати идилична слика града и његових житеља, а сопственим фотографијама, на којима је видимо прерушену, обучену у рухо предатних београдских дама, Мирјана Ђурђевић истиче истовремено своју сложену позицију у роману, постмодернистичку *веродостојност илузије* и травестијску природу самог романа. Она, истовремено, сведеним бројем метатекстуалних одклона од плана наративне, указује на суштину прожетост наративног и дискурзивног плана, заступљену и у претходним романима.

Ослонивши се на историјске и псеудоисторијске изворе, а добро учивши основне постулате прозе коју вешто пародира, Мирјана Ђурђевић не прелази рубне просторе постмодернизма, чије је поступке и поетичка начела несумњиво усавршила, али који могу указати и на изванредан замор и предвидљивост. Иако већ запамћена као изразито пародијски и травестијски настројени писац у нас, Мирјана Ђурђевић је оригинална управо у одабиру грађе и вођењу читаоца кроз причу, чиме доказује да је превазишла изванредан експериментални и аутистични модел постмодернистичког поигравања сопственом поетиком, оног романа без романа који често за последицу има одсуство приче и херметичност израза, а читају га (нерадо, разуме се) само они којима је књижевна критика професија.

Међутим, за разлику од претходног романа, метатекстуално-пародијског наслова *Чим њреживим овај роман*, који је, уједно, и најновији, шести наставак сторије о прљавој детективки Харијети и који ову своју јунакињу оставља да балансира између живота и смрти, после компликоване операције и сазнања да болује од тешке болести, роман *Каја, Београд и добри Американац* авантуристичко-детективском жанру дугује само један од многобројних мотива — крађу будистичке реликвије сумњивог порекла и ласцивног садржаја, а пародијски претекст много више проналази у породичним сагама и грађанским романима, где се приватна историја једне грађанске породице посматра на фону крупних историјских гигања. Мотив крађе, као и ауторциклажа једне већ познате јунакиње, Данице Вуксановић, с друге стране, приближавају овај роман *Чуварима светиње*, поетички и нараторски најзахтевнијем роману Мирјане Ђурђевић, који прати чување и покушај крађе *Мирослављевог јеванђеља* кроз дужи историјски период — од самог настанка овог списа, па све до пројекције у будућност,

пародирајући, при томе, многобројне приповедне стратегије, епохе и правце у литератури — од средњовековне литературе, преко херц романа у наставцима, соцреалистичке књижевне и филмске продукције и њеног кокетирања са авантуристичким жанровима, до научнофантастичног дискурса. Иако није успео да понови богатство и приповедачку умешност ове „историјске измотанције у десет илуминација”, *Каја, Београд и добри Американац* је пред читалачку публику Мирјане Ђурђевић поставио интересантну, духовиту и веома оригиналну причу, која додуше болује од поновљивости и носи опасност од олаког ситуирања у тзв. „жанровску” књижевност, ипак, захваљујући свести савременог читаоца о огромној важности коју пародија, и њој слични, суштински дијалогски, жанрови имају у постмодернистичкој књижевности, као и због могућних алузија на неке нама знане политичке прилике, којима пробија обилује наративни план, чини искорак у сферу субјективне стварности, укида литерарне конвенције, овај роман подрива ауторитет саме постмодернистичке историографске метафикције, супротстављајући му модел личног, непоновљивог угла посматрања ствари и њиховог уметничког „пресвлачења”.

Драгана БЕЛЕСЛИЈИН

ЛИРСКО И ТРАГИЧНО

Симон Симоновић, *Педесет две одјаве*, „Филип Вишњић”, Београд 2008

Први стих почетне песме *Из рукописа* најновије збирке *Педесет две одјаве* Симона Симоновића не случајно гласи: „Леп сунчан дан, као да није зима.” Несумњиво једини ведар стих у читавој збирци изузетно тамних и трагичних доживљаја живота и света. Пажљивом читаоцу наше савремене поезије неће тако лако промаћи чињеница да је удео Симоновићевог песништва, заправо делокруг његовог песничког света, током година постајао све тамнији, да су „упутства за преврат” и „љубавне и јуначке песме” све више уступале место другим чиниоцима његове поезије („из окружења”, „свакодневни призори”, „снови на окупу”). У болници, апотеци, одмаралиштима, на операционом столу, све до читуља и погребца (*Оде ли, до сјана*) — нездрав, од колевке — неспорни су моменти трагичне судбине лирског субјекта, примораног да према стањима свога здравља подешава доживљај света.

Није претерано рећи да су *Педесет две одјаве* међу најмрачнијим књигама песама новијега периода српског песништва, после поезије Владислава Петковића Диса, до Новице Тадића. Иако често непосредне животне околности судбински опредељују песника и уметника,

прођу без трага или их управо поезија зацели, у најновијој Симоновићевој збирци оне су болно ту, у његовим песмама. Због тога је однос према самом наслову збирке бар исто толико значајан колико и према претходним његовим насловима као што су *Објаве* и *Изјаве*. Сасвим је сигурно да је ова књига међу најдоблованијим песничким збиркама српских поета.

Овако схваћена, у њеној укупности, поезија Симона Симоновића, сва је од црних страна живота. Она чува или обележава све трагове „историје болести” лирског јунака. Несвакидашње за наше песнике, Симон Симоновић хладним и „објективним” језиком пева о људима и догађајима, о стицајима околности, темељито осмишљених поетским изразом својствених овом песнику из свих његових досадашњих збирки. Слуте ли *Одјаве* нека коначна одредишта Симоновићеве поезије? Уколико песник ужурбаније трага за нечим новим и још непрочитаним утолико, пак, открива слутљиве трагове повратка прози, коју такође пише, али ређе објављује.

Ако се као млад песник, првенцем *Прибој*, у правој мери дистанцирао од „емоција и расположења” (Властимир Петковић), зрели Симон Симоновић у *Педесет две одјаве* своди се, управо концентрише на емоционалну зрелост насталу као последица недаћа сваке врсте. У обиљу песама нанизаних једна за другом (без циклуса, повремено датованих) није се случајно нашла дивна песма *Нишна ме дашак*, садржином и тавним речима продубљеног повратка на најраније песничко детињство под јужним небом роднога Врања. Цела песма стала је у реч *нишна* (нишну се). Та реч је само *врањска*. А када се она схвати, то некако осмисли и реч *дашак*. Као да читамо старијег песника или налазимо потврду става Виктора Шкловског да је најстарије поетско стварање — стварање речи. Звуковно прелепа, значењски предубока реч! Ни овога пута Симоновић није могао другачије; не трошећи много од наслеђа, нема сумње да је написао антологијску песму. Топико је истанчано његово осећање речи, њиховог звука и значења.

Већ смо рекли да преовладава атмосфера болести и трагичног доживљаја живота, да би се особито поетски у једном стиху обзнанила песникова распетост између земље и неба, условљена управо здравственим стањем:

„Прекисиоћ ме је пресекао женски глас: / 'Жив си! Обрадовао си ме, да знаш!' ”

(Именик; колена)

Рекло би се, судећи по овом дистиху, да је најсугестивнија и најпотреснија управо ова мотивска раван, суморна атмосфера књиге као целине. Основни квалитет ове до сада најзначајније песничке књиге Симона Симоновића несумњиво је управо трагични доживљај живота

и света, усаглашен сликама, детаљима, поднебљем и дубином поетског израза *одјава*.

Уз то, међутим, Симон Симоновић се и овога пута определио за раван породичне мотивике, видно испољене у његовим претходним збиркама. Суморно осећање света и живота, као и доживљај болести и смрти, управо у *Одјавама* врхуне слућеним смислом живота, да би, коначним расположењем, овладала трагична визија као значењски сублимат целокупног песништва овог значајног аутора савремене српске књижевности.

Саша ХАЦИ ТАНЧИЋ

ВРЕМЕПЛОВ КРОЗ КИКИНДУ И НАС

Милош Латиниовић, *Седам малих књиџа*, Народна библиотека „Стефан Првовенчани“, Краљево 2009

Песничку књигу *Седам малих књиџа* Милоша Латиниовића (р. 1963) чине седам прича-поема-хроника о познатим житељима или намерницима „великокекендским“ (на пример, Јоаким Вујић, Ђура Јакшић, Мика Антић и други), кроз различите временске периоде. Присуство историјских личности, нарочито познатих списатеља, није новост, нити изненађење у досадашњем Латиниовићевом књижевном стваралаштву, о чему сведоче и поједини наслови његових књиџа: *Књиџе камења и сећања; Историјски архив; Шекспиров клијент; Црњански или Пајадор*. Међутим, оно што можемо ословити изненађењем за читаоце јесте књижевни жанр или врста којима ова књиџа припада, а који би, стога, требало и ближе одредити. И сам издавач, објављујући *Седам малих књиџа* у „Библиотеци — Засебне књиџе“ у оквиру едиције *Повеља*, као да је избегао да разреши дилему читалаца. У поднасловима седам именованих „књиџа“ као могућа појашњења уочавамо следеће ауторове транспарентне одреднице: *живојтојис, љутојис, ип vignet, љрџа*, али и изненађујуће: *реконструкција, могућности, расправа*. Заиста је тешко поуздано рећи да ли су пред нама седам поема, наративних, историјских, летописног карактера. Или је реч о седам монодрама, огрнутих у архаичан и поетски текст. Или су то неколико засебних путописних записа различите временске припадности. Или су *Седам малих књиџа*, заправо, седам разгледница и вињета из времеписа о Кикинди. Или су пред нама отргнути сегменти опсежније хронике или дневника „Велике Кикинде“. Што се тиче књижевног исказа, намеће се и формално питање да ли читамо Латиниовићеву поезију у прози или пак прозни поетизовани текст. Или је можда књиџа *Седам малих књиџа* све то, мада сматрам да би термини — наративне

поеме и/или монодрамске хронике, садржавали квалитет свеобухватности.

Расправа о припадности књиге истовремено је и расправа о садржини књиге пред нама, заглаване и у прошлост и у данашње доба. Наиме, када год и колико год писац зарони у ближу или даљу прошлост, његови читаоци настоје препознати заједничке усуде и статусе, али и наслутити прикривену поруку, као и разлоге због којих је стваралац добровољно или принудно отпловио у упамћено или забрављено, већ. Право на такво промишљање читалаца пружа нам и сам аутор, и то у петој од „седам малих књига”: „Више су тада (и данас тако је) ценили сочинитеље куvara, катихизиса здравља, вештине виноделача, него умност и дела Мушицког, Рајића или Павла Кенђелца” (овај последње побројани је и „јунак” поменуте „пете књиге”). Осврнемо ли се данас на оно о чему медији обавештавају, очито да се ништа од тог доба (почетак деветнаестог века) није променило. У истој „књижи” евидентна је и аналогија између друштвено прихваћених изазова које су „умни” требали и требају искоренити, и пре два века, и данас и овде, у лику „тужне бројанице”: „Списак похлепе, фрустрација, зависти, богохуљења, лажи, разблудности, прождрљивости, бесова, презира, преваре, малодушности, жеље, таштине, туге, греха”, што, изгледа, данас једино успевају монаси „у ризи, у тишини”.

И шеста „књига-расправа” чији је актер познати сликар и песник Ђура Јакшић („Побега је као да га сам ђаво из вароши изгони”), ламентира над усудом и удесом уметника на нашим просторима кроз сва времена („Паоренде. / Дивни. Богати. Преки. Проклети. Себи довољни. Више воли бечки журнал нег’ карловачки либар, приченог пештанског молера нег’ уметника истинског. / Чудан свет”), али и лицемерје и нашу традиционалну накнадну памет и хвалоспев („Отишао је. / Нестао. / Остављајући потомцима, херојски и галантно, оних што га гадише и на црно износише, / песму да се поносе. / Јер ту настала, ту је написана. / И ова и она, / о Ани што служи и Мили за којом срце тужи... / — Ето им, нека, / на част и фалу. / Био сам ту, к’о да никад нисам...”). Иначе, мото Латиновићевих „седам малих књига” је Ђурина промисао: „Свачији је живот књига.”

Завршна, пак, седма „прича-књига” *Трубадур из златног кавеза* посвећена песнику Мики Антићу „последњем војводи Војводине”, ангажованом да напише поему о Кикинди и Банату, који је о „њима” (читај — житељима Кикинде) „записао, / као епитаф да у зид Курије урезује: / *када љубе, ѿломе ѿи зубе / а кад воле, усћа ше заболe*”.

Прва Латиновићева „књига” односно *Цинцарин / — живојојис* — заправо је прича о човеку из осамнаестог, али и о могућем човеку из двадесет првог века, са три презимена (Диганити, Тиганити, Тиганић) и два имена (Георг, Ђорђе) чији су животни постулати били („живот се кроз љубав дише, а љубав уз новце најлакше подноси” и „оно што се не може молбама и удварањем добити, за новце се купи-

ти да”). И ми смо сведоци животних вртоглавих обрта без скрупула, али и ковитлаца од сјаја до беде, и обратно, и то присутних на свим меридијанима: „Цинцарин изгуби све: и положај судца ... сву земљу ... и куће ... и коње и говеда ... и златнике ... име ... и памет... // Робија беше казна, а смрт избављење.” Оно што нам још више приближава „животопис Цинцарина” јесте његов узлет, гле случаја, у време прастаре српске живе ране — сеобе и расељавања делова народа са угрожених територија.

Дводневна посета Кикинди, при путовању за Бају „карисима Јоакима от Вујића ... старог шездесет лета” је повод да нас писац подсети на вечност потребе за уметношћу која се ретко где и када испунила. О њеном значају и функцији, пропуштеној нажалост и колико је то јуче, у неколико наврата, илуструју саме Јоакимове речи изречене управо у Кикинди, увређеног неочекиваним и грубим прогоном из Крагујевца и „Књажевско-српског театра”:

„Театар је, Срби моји, овде нуждан. К’о што су потребни ваздух фришак и вода бистра.”

„Театар је, домаћини дични моји, за народ. За лепоту и правилан наук. За бившу славу. Ведро сутра. Зар је важно да л’ је Коцебу или Балог, комедија или историческо представленије. Театар племенитост тражи. Не сукоб, окрвављене главе, поломљене руке и, спаси Боже, трагедију неку и глупаву војну.”

Писмо гоcподина Мајинског цару Фрањи у Беч, на дан објаве Великог рата / — могућности — иначе трећи циклус-књига, јесте комично-исторично апсурда „царског намесника” који тражи отпуст са службе јер је царевина, коју служи, објавила рат народу којем припада. То је стварно могла бити замишљена „могућност” личне трагедије, али и немоћ појединца да разлучи бит од лојалности бирократског апарата.

Следећа вињета-књига може стати у једну реченицу — опис „ружног, провинцијског дана ... Јована Пачуа, младог медика и музиклера, прашког ђака” која гласи: „Путовао је млади медик Пачу, ко зна куда, / стизао до планина где време спава, / где снови станују, и даље, / свуда је стизао, само ту, где јесте, био није.” Нисмо ли и ми данас тамо где нисмо односно нисмо тамо где јесмо или би макар требало да будемо. Очито да нисмо где смо изворно били.

Наравно да нису све аналогije прошлости и додељеног нам времена побројане, јер извиру појединачно и у групама из асоцијативно-вигилних Латиновићевих реченица и промишљања. Али, и ове досада назначене наводе на закључак да није само град (раније варош) Кикинда једина и најбитнија заједничкост Латиновићевих *Седм малих књиџа*. Њихова сушта семантичка соха је у садржају *Седм малих књиџа*. Заправо, реч је о бројним аналогijaма између нас и предака нам, кроз контраст и аналогiju времена, карактера, навика, незнања, белега, етике, страха од новотарија, немоћи да се донесе одлука,

склоности ка подсмеху, неповерења, неверице, сујеверја, кратког памћења, заорава, вечите потраге за појединачним и колективним идентитетом, линије мањег отпора, и чега све не. Сигурно је да све време читамо приче-путописе-животописе-расправе-вињете не само из биографија наших познатих предака, већ и о нама, али не препознајемо, у први мах, свој лик у огледалу времеплова, што је још једна наша колективна одлика која се огледа у правдању своје кривице и њеном пребацивању на тамо некога. Дакле, нисмо успели да однегујемо жељу да искоренимо све оно за шта сигурно знамо да нам не приличи, не служи на част, нити доноси некакву ползу, већ обратно. Али, како је некада било, тако је и сада. Али, не мора и убудуће, сагласни смо са поруком писца Милоша Латиновића.

Не треба заборавити, при крају тумачења *Седам малих књиџа*, да су у њој присутни докази да ју је ипак исписао превасходно прозни и драмски писац, што судим на основу извесних поступака ближих прози и драми. Но, пошто су поједине поступке из прозе и драме, већ преузели савремени, и увек авангардни и на експеримент спремни, српски песници, то је условило да пријем Латиновићеве књиге буде сасма прихватљив и незачудан.

Пре свега, осим наративног исказа реченицама-стиховима дугим и по тридесетак речи, уочава се и из до сада цитираних Латиновићевих поетских промишљања, да је језик верно архаичан и да припада назначеном времену у коме се песма-прича-монодрама-дневник и дешава. На основу таквог књижевног поступка још једном се уверавамо у звучност и глагољивост нашег језика из ближе и даље прошлости.

Затим, Латиновић користи дијалоге (у *Карисим Јоаким оћ Вујића љућује за Бају / — реконструкција*), цитате (у *Лушањима Павла Кенђелица / — љућујис* и *Isatis tinctoria / — расправа* — о Ђури Јакшићу). У његовим стиховима проговара и други глас (у *Писму ђосјодина Мајинског цару Фрањи у Беч...*). На овај начин, премрежавају се песничке слике и значења до нивоа контекста, правдајући песнички поступак и предвиђајући његове семантичке могућности.

Још једна прозна одлика *Седам малих књиџа* посебно се огледа у описима, на пример пејзажа, догађаја или понуђених јеловника, па и постављених столова, што допуњава предвиђену песничку слику, али и успорава, па и непотребно оптерећује ионако спорији ток песме. Такве детаљне дескрипције, претпостављам засноване на историјским чињеницама, заиста су ефектне, вероватне и употребљене зарад документарности тренутка и простора, али у овој и оваквој књижевној форми, ипак и сувишне. Нису их увек и потпуно могли компензовати ни већ помињани дијалози који су у стању да убрзају песнички ток, али не и читаву матицу песме.

Сигурно да су и ови преопширни описи у функцији слике и хронике различитих тренутака на једном истом месту односно у својству парадигме чију заједничкост прихватамо, као што нетом усвајамо

и наглашену Латиновићеву опомену о нама као колективу и појединцима, кроз необичан и потребан нам времеплов.

Александар Б. ЛАКОВИЋ

ЗАВОДЉИВОСТ ПРИЧАЊА МИСТЕРИЈЕ

Дејан Стојиљковић, *Константининово раскршће*, „Лагуна”, Београд 2009

Иако је одавно познат начелан став књижевне критике да због унапред одређених стваралачких параметара жанровску литературу вреднује ниже од „слободних” књижевноуметничких форми, роман *Константининово раскршће* показује да и код начела морају постојати изузеци. Медијски снажно промовисано мноштво англосаксонских примера (Артур Конан Дојл, Агата Кристи, Ден Браун, Роберт Ладлам, Стивен Кинг или Сидни Шелдон и многи други) већ деценијама нам показује како се роман детекције и мистерије претворио у манир, шаблон и насилно тражење што неочекиванијих и гламурознијих ефеката, а све зарад комерцијалног успеха. Такође, чини се немогућим да ваљани жанровски роман буде написан на макојем другом језику сем енглеском.

Међутим, и на срећу, Дејан Стојиљковић је својим романом показао да ствари не морају нужно да изгледају на описани начин. Млади нишки писац на основу свог ранијег сценарија за стрип у роману *Константининово раскршће* приповеда о низу мистериозних догађаја који се дешавају у Нишу током лета и јесени 1944. године. У напетом мешавини трилера, хорора, историјског и ратног романа, укрштају се путеви једног четничког мајора, немачког пуковника — команданта града, есесовског мајора заинтересованог за реликвије римског цара Константина (посебно за његов мач-гладијус), нишких трговаца, коцкара и комуниста-илегалаца. А у ратни хаос, свакодневна бомбардовања савезничких авиона и море мртвих цивила, међу јунаке романа неосетно ће се увући и демонска бића која под окриљем ноћи касапе немачке војнике. Тиме ће се стварно (историја) и фантастично (митологија) спојити у код нас ретко виђену, а изузетно занимљиву и динамичну наративну целину.

Код не тако малог броја домаћих књижевника оданост завичају се по правилу претвара у банализацију и патетику, али је Дејан Стојиљковић успешно елиминисао те опасности. А ево и како: с обзиром на то да је роман несумњиво дуго и темељно припреман, аутор је од грађе коју му је Ниш као град нудио изабрао ону која има најдубљу културолошку дубину и универзалност, али и потенцијал за фабулу,

остајући истовремено фактографски веран историјском оквиру, локалном колориту али и народној митологији. Дакле, већ самим насловом романа аутор је посебно повлашћено структурално место дао римском цару Константину Великом (280—337. г.), који је рођен у Нишу и који је Миланским едиктом 313. године дао хришћанима слободу исповедања вере, помогао цркви у сузбијању аријевске јереси на Првом васељенском сабору у Никеји 325. г. Иако није поуздано утврђено да ли је овај цар, који је пред крај живота основао и нову, источну, престоницу римског царства — Константинопољ, примио хришћанство, а црква га је прогласила за свеца. Било како било, тек иза њега је остао низ митова и мистерија од којих је она највећа везана за његову гробницу, која би требало да се налази у неком од нишких лагуна, и управо за његов мач који би ту требало да се налази, а у чије сечиво је стопљен један од три клина којима је Исус Христ био прикован за крст. (Друга два су уграђена у круну и врх копља, а ко има све три реликвије биће неприкосновени владар света.) Отуда је логично што у моменту у којем је било јасно да Немачка полако губи рат, у Ниш долази мајор СС-а Хајнрих Кан, који је истовремено и члан парламентарне окултне организације-института „Аненербе“ (наслеђе предака), заинтересоване да и на натприродан начин покуша да разреши крај рата или барем сопствену судбину у њему.

У прилог овоме сижејном решењу треба рећи да је Аненербе збиља постојао, а не треба заборавити ни да је и сам СС ред (заправо паравојна формација, у односу на Вермахт) своју идеологију и симболику инсигнија заснивао управо на митолошким и окултним предлошцима везаним за старе Германе и аријевску расу. Још један од значајних ликова овог романа, немачки командант Ниша, пуковник Ото фон Фен, заиста је постојао и то додатно утиче на конституисање уверљивости целокупне слике коју гради Стојиљковићев роман. Тим пре што својим војничким, здраворазумским размишљањем прави отклон према ликовима који су везани за сферу окултног, те тако појачава утисак веродостојности свега исприповеданог, постајући истовремено и лик који својим хуманим аспектима додаје још један значајан елемент целокупном значењу *Константиновог раскршћа*. С друге стране, ту је четнички мајор Немања Лукић, вампир и енглески шпијун. У ионако више него скромну галерију књижевних ликова припадника Југословенске краљевске војске у отаџбини, овај комплексан лик доноси мноштво интрига, јер своју демонску природу (везану за нашу фолклорну мистику) не користи да би свестан свог стања нанео зло другим људима већ да би се супротставио окупатору и политичким противницима, а ту је и значајан наративни рукавац везан за његову покојну жену и, наравно, покушај разрешења мистерије мача цара Константина. Поред њега изузетно верном и убедљивом сликању ратног Ниша доприноси и мноштво споредних ликова: трговаца, кафанских музичара, коцкара, кафеџија, богаташа и пролетера, а писац је

кроз њихове социјалне релације непретенциозно, али јасно увео и политички аспект у своју причу, што све скупа Стојиљковићеву приповедну слику чини свежом, дубљом и комплекснијом, него што би се у први мах очекивало од жанровски дефинисаног романа.

Доследно се држећи високог нивоа приповедања, укрштајући неколико равни у приповедању: митску, окултну, демонолошко-фантастичну, ратну, политичку, документаристичку и хуману, а опет без наративне претензије да дело буде више од онога што заправо јесте (изузетно добра и висококвалитетна забава), Дејан Стојиљковић је написао књигу коју треба вишеструко похвалити. Најпре зато што је белодано показано да се успешни жанровски романи могу писати и на српском језику и у вези са нашим простором који нуди и те како много ванредно занимљивих сижеа. Потом и зато што је брижљивим тражењем и литерарном презентацијом баш тог мноштва занимљивог историјског и културолошког материјала и прецизним реалистичким ситуирањем у амбијент ратног Ниша, а без хитмејкерске банализације при тражењу ефеката, Стојиљковић написао уверљиву домаћу хорор причу. У њој су елементи фантастике и страве дати у интригантним минималним дозама и у правој сразмери са остатком приче у којој узбудљива нарација и покушај разрешења и откривања тајне имају прилат над пуким описом демонског бића из маште.

Младен ВЕСКОВИЋ

ТОПЛА ДЕМИСТИФИКАЦИЈА

Зорица Хаџић, *Отворена писма Јована Јовановића Змаја*, Змајеве децје игре, Нови Сад 2009

Зорица Хаџић је до сада објавила више писама српских писаца. Поред преписке Милете Јакшића, Данице Марковић, Милана Савића, те Лазе Костића и да не набрајамо више, сада је приредила и једну мало другачију преписку. Наиме, пред нама су *Отворена писма Јована Јовановића Змаја*, прецизније, избор из онога што је Змај одговарао сарадницима и читаоцима *Невена* у периоду од 1880. до 1904. године. Ако су претходно објављена приватна писма упућена само једном човеку, ако су, како би то рекао Станислав Винавер, „најкраћи пут ка бићу коме [се] пише”, онда су Змајева отворена писма утолико другачија, што су, поред тога што су упућена конкретној особи, истовремено упућена и другима. Дакле, чита их онај коме је писмо упућено, али није лоше да прочитају и други — којих се тиче! (Нису то отворена писма карактеристична за последњу деценију социјализма код нас када се има у виду искључиво јавност, без обзира на то да ли је писмо и упућено некој конкретној личности.)

Оно, пак, што даје посебну драж тој Змајевој преписци јесте поглед из књижевноисторијске перспективе. Наиме, Змај одговара почетницима који су касније стекли име у српској литератури. Набројаћемо важније сараднике: Стеван Сремац, Милета Јакшић, Алекса Шантић, Светозар и Владимир Ђоровић, Милорад Митровић, Тихомир Остојић, Марко Цар... Узгред, до замисли да те Змајеве одговоре „групише” у књигу, Зорица Хаџић је дошла, како сама каже, сасвим случајно, тражећи оно што је Змај одговарао Милети Јакшићу, у време док је Милета почињао да објављује. Умало да заборавимо. Одговорио је Змај и једном, у то време, реномираном књижевнику. Тај књижевник је под псеудонимом „Велинка” послао прилог за *Невен* и Змај га обавештава да ће прилог бити објављен. Но, да не кријемо више име тог реномираног писца, рећи ћемо да је то највећи српски песник за децу у другој половини XIX века. (Ако је Змај, на најразличитије начине, подстицао радозналост код деце у *Невену*, подстакнимо и ми радозналост читалаца *Лейойиса Мајице српске*.)

Из ове књиге се јасно виде Змајева уредничка начела, да их тако назовемо. (Више пута их Змај понавља.) Дакле, прилог упућен *Невену* мора бити намењен деци: подвлачи Змај да није све што је о деци и за децу. Потом се траже квалитетни, писмени, литерарно успели радови. Води се рачуна о оригиналности прилога (отворио је Змај у сарадњи са читаоцима најшири фронт против плагијата и плагијатора). Прилог не сме да вређа ничију веру; а дневна политика се обилази у великом луку. Рад намењен *Невену* требало би да садржи и моралне поуке. Змај је уредник са великим искуством и спреман је да у наставцима објављује само оне радове који су му стигли цели, односно завршени. (Вероватно се већ опекао.) Води Змај рачуна и о цртежима који ће пратити одређене прилоге. Наравно, може да се догоди да прилог испуњава све ове захтеве, па да не буде објављен! А то ће се догодити уколико је прилог послат, да тако кажемо, „у зао час”. Не мислимо ту само на песме о зими усред лета (и обрнуто), већ на Змајево одбијање песме Алексе Шантића *Пред бербу*. Прилог је одбијен, јер је стигао у време док је филоксера у Сремским Карловцима „прождрла грожђе заједно са чокоћем”... У том тренутку, таква песма, нема шта да тражи у *Невену*. (Змај је чврсто стајао на земљи!) Додајмо свему томе да води рачуна и о томе шта ће се преводити за најмлађе читаоце.

Извукли смо из Змајевих одговора оно што би, условно речено, била уредничка начела. Али је Змајева кореспонденција са читаоцима била много живља и разноврснија. (А има Змај и своје опсесивне теме: родољубље и језик.) Змај не само што описмењава децу, што даје лекарске савете, што шаље најразличитије приватне поруке, што се понаша и као психолог, већ код Змаја, у време док је у Бечу, наручују шта ће им купити... (Као да им је близак рођак који живи у великом граду.) Уговара састанке понекад, васпитава децу да буду родољуби;

упућује их шта да читају, говори о скромности као врлини... Крсти лутке, ако је то потребно. („Што си ми о твојој лутки писала, то ми је све повољно, али што си јој маџарско име приденула, то ми је криво. Ти велиш да је то зато, што се са маџарским девојчицама дружиш. Но и оне се друже са тобом, али не верујем да је која зато своју лутку назвала Милицом.”) Опомиње децу да боље пазе „на чистоћу милог нам српског матерњег језика”; подстиче оне крајеве из којих има мање прилога... Понекад се у одговору само насмеје, а понекад полемише са читаоцима; објашњава због чега је употребио неку реч. Захваљује на честиткама за имендан, доследно се бори против сујеверја и празноверице; објашњава уредничке пропусте. (Уме Змај да напише: не знам!) Уме и да на оригиналан начин објави позив на претплату књига својих сарадника. Мири брата и сестру када се заваде. Васпитава. На пример: „Неки мисле, да су онда момци, кад почну пушити. Момак је онај који уме да одоли сваком искушењу. Буди и ти момак.” (Као да се Змај обратио директно приређивачу ове књиге.) Али, лепо је и дирљиво како прави разлику међу сарадницима. „Од тебе ћу примити и неплаћено писмо” — пише једном сараднику. Дакле, Змај децу учи, васпитава, забавља — брине о деци, најкраће речено.

Али, уме Змај и да распали по својим малим сарадницима. Престаје понекад да буде доброћудни, добродушни чика Јова Змај, већ постаје строги уредник, који поставља највиша мерила... Понекад то изгледа оштро, грубо, сурово чак. Ипак је у овим Змајевим одговорима највише оних у којима се одбијају прилози сарадника. (Јер, онима којима се прилози објављују — ништа се не одговара.)

Змају се не може оспорити духовитост. (И то је заједнички иматељ тих „одбијеница”!) Али, природа те духовитости није иста. Понекад је то само безазлено: „Чедо моје, ово није твоје.” Понекад узгредно: „Вашарски посао.” Понекад је мало оштрији: оном сараднику који је послао три песме и тако се потписао, Змај одговара: „Да су бар две, па да се погодимо: једну да не штампам, а другу да спустим у кошар.” Сличан том одговору је и онај: „Лакомство не ваља никада, а још кад се од њега направи лоша песма, онда је и загрдило.”

Прави понекад духовите обрте. Сараднику који је послао прилог под насловом „Тајна”, Змај одговара: „Е, кад је тајна, онда је не треба износити на јавност. А зашто је нећемо штампати — нека и то остане *тајна*.” Понекад је сурово хладан: „Слика ти не ваља ништа. Песма ни толико.” И додаје: „Уображене младиће треба мало куцнути по роговима.”

Врхунац је, ипак, како одбија „Три песме” (не знамо да ли је то исти онај сарадник који је под истим насловом једном већ добио „корпу”): „Прва песма (‘Зора’) није ти добра. Друга (‘Напред’) већ је мало гора. Но, за трећу (‘Дух времена’) морам признати да скоро нисам читао таке — бесмислице. Па сад изволи и даље писати песме, — само их не шаљи нама.”

Понекад анализира песме (у самоодбрани, рекли бисмо), а та анализа редовно претходи негативном суду. (Подсећају нас те анализе на Костићеве, из *Књиже о Змају*.) И сада смо већ на клизавом терену. Наиме, као да понекад чујемо онај Змајев смех, који се чуо када је Лазо Костићу одбијен први прилог, послат *Седмици*. Отворила нам је ту причу Зорица Хаџић у предговору овој књизи, а том причом и тим ситним Змајевим смехом и приводимо крају овај приказ. (Као да се у Змају крио и један други Змај.)

Међутим, та демистификација је топла, то откривање још једног Змаја (Зорица Хаџић ће поменути „скидање позлате” са Змаја) делује природно... Покидан је капут који је закопчавао Змаја до грла, али су сва дугмад остала на своме месту, да покушамо сликом да завршимо. А то конкретно значи да је ова књига зналачки и лепо приређена. Са мером!

Миливој НЕНИН

КАФКИЈАНСКИ СЛУЧАЈ ЈЕЗИК

Веселин Матовић, *Ковачи лажног језика*, Књижевна задруга Српског националног вијећа, Подгорица 2008

Да се и наше доба потврђује апсурдима бића и свијета у историји човјечанства, није нам непознато, као што нам, такође, није непознато да се стварност наше епохе огледа у антагонизмима права и правде, насиља и одбране, тоталитаризма и слободе.

Владавина моћи, у читавом свијету, па и овдје, у Црној Гори, контролише, преиначава, прилагођава и мијења историјски и културни идентитет народа, простора, језика, гдје је то могуће, према потребама нових времена и нових људи. Нови свјетски поредак, у нашим условима, диктира потребе црногорства, којим се, по сваку цијену, брише и име, и традиција српског језика на овим просторима. Суштина српског бића у Црној Гори никада није одрекла народоносно својство црногорског народа нити је српски језик икада био „извањски”, већ свој. Но, до сада су се догодила велика чуда, од којих најтежа — искључивост и посебност црногорског народа и, ево, његовог језика. Свјedoци смо тог процеса и, нажалост, континуитета догађаја којима започиње и траје владавина ненаучне и политичке тортуре. Свјedoци смо поништавања Устава и закона, промјене имена предмета и његовог садржаја, увођења назива матерњи језик како би се, зарад „виших” циљева, избрисало име српског језика.

План нове школе почео је да дјелује. Њему су се супротставили професори гимназије и средњих стручних школа у Никшићу, и шире,

с надом да ће, захваљујући науци и лингвистици, одбранили име језика и предмета. Све је, већ на почетку било готово, иако су се и професори, и дио културне јавности, снажно супротстављали одлукама Савјета за опште образовање и иним одлукама које су довеле до неслагљивог дисконтинуитета с властитом просветном традицијом, културом и књижевношћу на овим просторима.

О томе, и много чему другом, говори књига Веселина Матовића *Ковачи лажног језика* из које се, као у књизи *Ковачи лажног новца* Андре Жида, чита и казује, на једном мјесту, сложеност и противречност наших прилика, наших нарави, нашег истинитог Ја и непредвидљивог Ми. Тему очувања српског језика и културне традиције у Црној Гори слиједи намјере преименовања и промјене идентитета Црне Горе. Матовићева књига управо осветљава драму и пролом затирања српског језика у Црној Гори.

Кафкијански *случај језик* је главни јунак у овој књизи. Он је, ван своје воље, постао проблем тамо гдје га никада није било и он је, саввим апсурдно, постао предмет политике гдје га нико и никада није очекивао. Службени језик је замијењен фантазмагоријом тзв. црногорског језика, непостојеће структуре и норме. Пролеткултовска наредба о стандардизацији већ дјелује и политичка премоћ над науком и струком полако остварује своје намјере. Ова књига је још један вид непристајања на сурову реалност и још суровију околност да се и у овом тренутку, поводом ове књиге или захваљујући њој, брани право српског језика у Црној Гори.

Жан Пол Сартр, говорећи о слободи човјека да изабере свој пут, говори и о томе да човјек увијек може одлучити „да не буде кукавица” или „да престане бити херој”. Веселин Матовић је изабрао да буде херој, да се у име истине о језику, ријечју и дјелом, бори за право и име српског језика. Његова борба и борба још двадесет шест отпуштених професора српског језика и колега из других наставних предмета говори о њима, о њиховој жртви, о страдању, али и о њиховом положају у комуникацији са стубовима културе и институцијама.

Књига *Ковачи лажног језика* је, стога, и зборник, и саборник, и хроника, и дневник узвишених вриједности и њима супротних начела.

Књига о језику је и више од феномена језика у Црној Гори, она је, поводом језика, огледало репресије и застрашивања, љетопис људске муке и страдања за истину. Матовићево свједочанство времена усложњава слику наших подјела, сукоба, раслојавања и њом се, доказним поступком, враћа свијест на трагично распеће научног мишљења и изваннаучне силе која може све и све јој је дозвољено.

Књигу Веселина Матовића доживљавам „на добро и корист” будућим читаоцима и, како би рекао Доситеј, на *просвешћеније* и *пољу* српском роду и свима који знају, али и не знају, како се чува традиција српског језика и његовог имена. Матовић, крајње увјерљиво, показује да је „другачији” језик саставни дио система који се зове срп-

ски језик. Код те чињенице све престаје, осим питања „зашто” и „због чега” другачије име српском језику. Да није трагично, било би смијешно. А смијешно је само дио трагикомичног.

Књига *Ковачи лажног језика* наставља традицију етичких примјера *чојштва* и *јунаштва*, узорне логике и књижевне даровитости да се на једном мјесту обједине различити текстови и да се њима освијетли пут истине. Матовић говори о „црногорској духовној патологији” и праву непостојећег језика, али, изгледа, нашој причи помоћи нема, нити је било у оној мјери која се до данас очекивала. Подршка српском језику и култури је изостала и онда када су се професори и поједини интелектуалци супротстављали избацивању светог Саве, бројних писаца и књижевних дјела из школских програма. И Матовићу, и нама, читаоцима ове књиге, све то дјелује нестварно, али и застрашујуће, нарочито ако се има у виду да се школским програмима моделује некакав нови човјек у Црној Гори. Матовићева књига показује да се ради на затирању памћења, на стварању „хомодукљаникуса” којем је, зарад пројектоване националне посебности, важнији садашњи тренутак од властитог коријена. Како је то могуће? Како је могуће да човјек у Црној Гори не зна ко је био, којим је језиком говорио и писао, које је обичаје поштовао? Зар је његова мисао изгубила оријентацију и предала се потрошачком духу нових времена? Однос према српском језику у Црној Гори доказује да јесте, иако, и даље, српски језик зна и памти сваки камен и топоним у Црној Гори, дух и мисао народа и историјских збивања до данас.

У психолошком и егзистенцијалном смислу, ова књига је важна јер показује да „страх живота каља образ често” и да људска послушност нема мјере, чак ни онда када се у наставни програм уведе књижевна дјела локалног карактера. Хроника језичке ситуације је различита. Оснива се Катедра за црногорски језик, а идеологија *своје* на *своје* угрозила је цивилизацијски ниво културе, права и слободе. Матовић луцидно запажа да су у таквим околностима једни „и своју слободу дали за послушност”, а други „све што имају за крајичак истине”. Веселин Матовић изражава забринутост због удјела опозиције у очувању темељних вриједности Црне Горе. Не скрива љутњу и чуђење да су страначки прваци пристали да буду трансмисија политичког пројекта и да су, без одређених потеза, можда и несвјесно, допринијели „лингвистичком плурализму”.

Богатство тема у књизи нуди и друге аспекте егзистенције и интелектуалне одговорности, која се, истини за вољу, није добро показала у овом идеолошком времену. Матовић је, због тога, сасвим оправдано, дубоко загладан над судбином и „светошћу” професорског позива, над поступцима институција, над „школом по мјери дјетета” и срочених каталога знања. Забринут је због разбројавања и „разбратиљења”, због потискивања ћирилице, због претјеране ијекавизације којом ће се заборавити и оне ријечи које нас подсећају на дјетињство

и одрастање уз неког плишаног *меда* у наручју. Нови, другачији и страшни „међед”, оспориће и ону спонтаност са којом смо изговарали ријечи са алофонима које никада нијесу биле посебно својство језика. Напротив! За свједока држимо српски језик на свим његовим просторима.

На крају, препоручујем књигу *Ковачи лажног језика* Веселина Матовића због непрекинуте и истините приче о судбини српског језика у Црној Гори, због прегледности и обухватности чињеница и језичких неприлика по српски језик, због аргументованости, али и хумористичке ноте у третирању „горњококотске” и „доњококотске” књижевне збиље. Књига је, рецимо то на крају, оправдала свој наслов и у цјелини разоткрила проблем на примјеру државе, институција и људи. Она је постигла значај хуманог упоришта свима онима који брину за будућност српског народа и језика у Црној Гори.

Лидија ТОМИЋ

МИЛИСАВЉЕВ ВЕНАЦ, РОМАН У ПРИЧАМА-ЕСЕЈИМА

Чедо Недељковић, *Милисављевог именика*, ауторско издање, Београд 2009

У овом роману-венцу прича-есеја подоста Чедо Недељковић, „до дна” оптерећен људском пролазношћу, испишује и следеће речи: „Највише ме оптерећује одредница *сам*” (то *сам* се дискретно наглашава курзивним писмом). Томе, само страницу пре, претходе неколике нумеричке статистике: хронолошки поређани лични портрети од 20. па до 80. године, доказују брзу ерозију снаге и лепоте; на јубиларни скуп „60 година од матуре” дошла су само 22 „слављеника” од 182 колико их је у „чувеној Трећој београдској гимназији”, пре 60 година, положило испит зрелости, а чак 160 „оправдано је одсутно” — 121 се „преселило на онај свет”, а 39 лежи по болницама или код куће. Јово Пецикозић је поручио да би радо дошао кад би уз њега могли да иду кревет и WC. „Генерација” се међусобно препознавала по бецевима на одећи. Весели и оптимистични Миливоје Мажибрадић који „момке и девојке” храбри речима Пабла Неруде „кад бих имао и стотину година, мој најлепши дан био би сутра” доживљава на опроштајној вечери последњи, самртни срчани удар.

Невесели биланс наших живота главни наратор Милисав своди на четири С (С-С-С-С) — Старост, Слабост, Самоћа и Сувишност. Иако он још има глатко лице и мишићаво тело, као опекотина заболи позната прича о страцу коме је у поставу капута ушивена трака препознавања: ја сам тај и тај, станујем ту и ту, јавити на телефон...

Писац је вешто, то истичемо, „склапао” свој роман, венац од прича-есеја! Полазиште је „дедина шкриња”, а деда Милисав је био одличан гимназијалац и студент и то књижевности, па се не треба чудити мноштву мудрих реминисценција, чак делова читавих расправа о „многوليку појавама многоликог живота” који, наравно, интелектуалци, ако то јесу, живе и морају да живе. Списе и артефакта, који су још без завршетка, треба неко да настави. Ко је адресат? Тако је створен драмски заплет, запонац од којег тече читање по линији радозналости и задовољства јер овај текст је некако за свачију душу: за интелектуално лично пропитивање, за филозофско расправљање, да буде будница над све ређим српски колевкама, да се замислимо над опасностима масовног расејања, над усудом старости када усамљени човек нема с ким да подели срећу, ни још увек свежу љубав, па ни да се, онако људски, посвађа и олакша души.

Богата је палета — трпеза за коју писац позива читаоце. Рецимо, узгред, да се у „дединој шкрињи” налазе приче о трагизму Јевреја („Аврам Вигенштајн”), али и о „помоћи немачким заробљеницима”, тегобном ђаковању сеоских паметара, прави есеј о смеху у Срба и сл. Задовољиће, овај „романчић” оне који, верујући Шекспиру, а и Лесингу (Хамбуршка драматургија), да је „и јунак ипак човек”, понеком „врућом причом” хенримилеровског типа и „Јарчеве обртнице”. Љубитељи „психолошких дубина” наћи ће у Милисављевом телефонском именуку низ добро сенчених ликова — снажних карактера, људи испрена духа, талентованих уметника, добрих душа, тужних судбина над којима би и небо плакало, превараната, хвалисавца који су психолошки танано профилисани. Упечатљиво је извајан лик „психологиче” Лелице Марковић, узданице и подршке старом Милисаву, која ће се, на срећу, удати за његовог унука Јована и родити му праунука.

Одељак *Ликови из читуље* потпуно потврђује нашу оцену да је прва прозна књига Чеда Недељковића некако „сервантесовска”. Дакле, мудра, сва од живота, једра и с дубоким социјално-психолошким подтекстом! Понекад се, што је нараторска врлина, у једној наћу и по две и више прича. Тако се под „А”, у причи о Антонијевић Миловану, сликају ђачко доба, хтења, каснији домети, али и задире у свет ликовности за који, иначе, Недељковић има афинитета јер га „ватромет боја, а касније и поетолошки коментари слика и сликара, квалификују као писца који на уметност гледа као на синкретску „со” и „хлеб” људске еманације. Недељковић је, по „ситном психолошком везу” новелиста, у ствари чеховљевске, унеколико гогољевске провинијенције. Зов архаике и боја, посебно у „старинским причама” о дединој кући, али и београдским занатлијама, скица усамљеног „спасиоца човечанства” који „универзални лек” види у властитој рукотворини чудотворног улошка за ципеле, слике простосрдачних душа које добро још већим добром узвраћају — као да одишу неким новим хуманизмом који је насушно потребан у овом посувраћеном свету на

почетку трећег миленијума! Такве су, како би Кочић рекао, те „чисте душе”: усамљени сиромашни обућар, сведен на „крпу”, керамичар, посебно, рекли бисмо, као пандан Милисаву, хероина „психологица” Лела Марковић „сејачи” су ведрине и као да се огледају у великој студији Симон де Бовоар о пониженој старости. Они, као неуништиви Хемингвејев рибар Сантјаго, попут Годоа оптимисте, чекају односно више живе од наде да Смисао и Срећа ипак негде и, уопште за Човека, постоје.

Контрапункт овог романа као стожер композиције је услован. Он се чак не мора ни посебно идентификовати у богатој грађи и њеној, филозофски „чворовима” истканој, појавности, јер Недељковић, ипак, није написао *Ich* роман, нити, пак, роман личности. Он је прави мајстор за преплете животно убедљивог и литерарно и филозофски и социјално надграђеног. Многе приче су се готово „одметнуле” од потке романа и могу их повезати само они са формираним литерарним укусом. Таква је, на пример, прича о сакупљачу виолина Таризију, велики диспут о Самоћи којом је старост посебно опседнута, приче о тужном српском расејању и горкој песми коју је аутор „скројио” о умирању села, а по повратку из својих Врањана:

„Остарише момци момкујући, / оседеше цуре чекајући. / Заплакаше деца
нерођена, / шта ће бити од мога племена!”

Контрапункт је, дакле, како зацелити рањено стабло српског постојања. Дедин Јованчић, прва копачка ФК Штутгарта, иначе тврдоглав на Радовановиће, изборио се да му на дресу пише Јован, а не Јохан. Он ће наставити забелешке тамо где је стао његов дедекања, сазнати из њих да има рођеног стрица Милијана и то са два презимена Ивић-Радовановић (јер, сви ми Срби, потичемо од тих Радована и Милована), а деда ће моћи мирно да умре јер је спојио две племените душе — свог Јована и Лелу Марковић, утеху своје старости, која га је дизала из сете кад су се већ канце самоће зариле у његово срце, а ум спознао да је старост, поред биолошке, и социјална пошаст... Али, да ли ће опстати, и како и где, „колени” Милисављево кад се најстарији Милош везао са „снажном Словенком” и тамо живи, средњи Ђунисије са Румунком „пламеног погледа и лепо извајаних ногу” са којом је изродио три Румунчића, а Милисављев син Првослав Немицом.

Тужно, готово комеморативно, звуче искази „слављеника” на 60-годишњици матуре: Станислави Авакумовић је син електроинжењер, ради на Новом Зеланду, два унука су на тамошњем колеџу, ретко долазе; ћерка Динуловић Драгане, доктор фармакологије ради у Висконсину, удата је за Американца, нема деце; син Ђинић Предрага је професор на Харварду, нежења иако је прешао четрдесету; два сина Мишковића Бранислава су лекари у Торонту и имају по једно дете.

Злослутно, као мemento, одзвањају реченице попут ових: „Упамтила је дедина кућа време кад је у њој све врило као у кошници; радо-

вала се рођењима и бабинама; тувала дочекујући са бојишта мртве ратнике; дивила се бака Смиљани, јунакињи, самохраној мајци, која је своју нејач отхранила и извела на прави пут; бивала сузна кад су је мушка чељад напуштала и одлазила у свет; доживела несрећну старост, сама и орнула.”

Но, наслућује се да су Радовановићи стамена фамилија и да их неће прогутати „цивилизовани” запад. Првослав у Штутгарту слави Крстовдан, ванбрачни Милисављев син Милијан Ивић-Радовановић хоће да се врати кад „мало заима”, Јован хоће да гради кућу на привлачној Тари где ће да трчкарају његова и Лелина деца.

Овај роман-венац, тога је и аутор сигурно свестан, није уверљив као сутрашња временска прогноза, али је врло уверљив као литература и, наравно, као доказ једне зналачке вештине не само да се „направи прича”, колико да се разастре повесмо, при чему нису најважније сужејне линије него „испун”. А тај „испун” на конструкцији овога романа је баш оно најдрагоценије. Роман венац од прича написао је даровит писац и провокативни мислилац, па га вреди читати баш тако: као причу „поводом приче” и причу поводом романескне идеје.

Роман за читање и размишљање.

Миодраг ИГЊАТОВИЋ

ДРАГАНА БЕЛЕСЛИЈИН, рођена 1975. у Новом Саду. Пише критичке и књижевноисторијске текстове. Бави се истраживањем српске књижевности XIX и XX века. Објављена књига: *Стеријине њародије — искушења (посл) модерног читања*, 2009.

МЛАДЕН ВЕСКОВИЋ, рођен 1971. у Земуну. Пише књижевну критику и есеје. Објављене књиге: *Размештање фиџура*, 2003; *Место вредно њриче. Размештање фиџура II*, 2008.

СЛАВИЦА ГАРОЊА РАДОВАНАЦ, рођена 1957. у Београду. Пише поезију, прозу, књижевну критику и књижевнотеоријске студије, бави се српском народном књижевношћу са подручја Славоније, посебно Западне. Објављене књиге: *Под месечевим луком*, роман, 1992; *Девећа кућа*, приповетке, 1994; *Исјоведање тишине*, песме, 1996; *160 година Трговачке школе у Београду (1843—2003)*, споменица, 2003; *Из сенке*, критике, огледи и мали есеји, 2003; *Мој њредак је дрво*, песме, 2007. Књиге о народној књижевности: *Народне њесме Славонске ѓранице*, 1987; *Анѡологија српске народне лирско-ејске ѡезије Војне крајине*, 2000; *Српско усмено ѡејско наслеђе Војне Крајине*, 2008.

ЕЛИЗАБЕТА ГЕОРГИЈЕВА, рођена 1975. у Димитровграду. Писац и преводилац са бугарског. Основну школу је завршила у селу Смиловци, гимназију у Димитровграду, Филолошки факултет у Београду (Српски језик са јужнословенским језицима). Пише поезију и прозу, за одрасле и за децу, на српском и на бугарском језику. Објавила је књиге: *Пушевима зорњаче* (песме, 2001), *Галеб* (песме, на бугарском, 2004), *Сновуљци* (песме за децу, 2006), *Чаврљање клинаца* (приче за децу на бугарском, 2008). Пише и драмске текстове за децу и младе. Представе по њеним текстовима су игране у Димитровграду, Нишу и Белану (Бугарска). Поетске и прозне радове објављивала је у часописима *Мосѡ*, *Улазница*, *Кораци*, *Плам'к* (Бугарска), *Бдење* и др. Више пута је награђивана. Ради као библиотекар и руководилац Креативне радионице за младе у Народној библиотеци „Детко Петров” у Димитровграду.

ГЕОРГИ ГОСПОДИНОВ, рођен 1968. у Јамболу. Песник, прозни и драмски писац, књижевни истраживач. Аутор је књига песама

Лайндариум, 1992; *Трещња једног народа*, 1996 (обе су награђене националним књижевним наградама); *Писма Гаустину*, 2003. и *Баладе и расула*, 2007. Пише и критику и бави се драматургијом. Песме су му објављене у многим европским антологијама (најновија је *New European Poets*, 2008), а његов *Природни роман*, објављен 1999, преведен је на десетак страних језика (словеначки, дански, енглески, француски, немачки и друге), укључујући и српско издање 2001. године. И збирка приповедака *И друже приче* имала је сличан успех. Године 2007. номинован је за познату светску награду у том жанру „Франк О’Конор”. Његова драма *ДЈ* (скраћеница од Дон Жуан) добила је годишњу награду „Икар” за најбољи бугарски драмски текст. Уредник је *Литературног весника* и колумниста у листу *Дневник*. Одбранио је докторску дисертацију о савременој бугарској књижевности у бугарском институту за књижевност БАН. На основу дисертације настала је књига *Поезија и медији*, 2008. Био је гост-књижевник Berliner Künstlerprogramm-а, DAAD-а. Књигу *О. Хенри* објавио је 2008. године као божићни поклон свима који већ давно не верују у Божић Бату, али чим спавају децу, отварају Андерсена и О. Хенрија. (В. К.)

КРИСТИН ДИМИТРОВА, рођена 1963. у Софији. Песникиња, прозни писац и новинарка. Дипломирала је енглески језик на Универзитету „Св. Климент Охридски” где сада ради као старији асистент на катедри за стране језике. Од 2004. до 2006. године била је уредник недељног додатка за уметност и културу часописа *Труд* — „Арт Труд”. Књиге песама: *Тринаесто Јаковљево дете*, 1992; *Лик под ледом*, 1997; *Зайворене фигури*, 1998; *Лица са исрејелетаним језицима*, 1998; *Пошрава шалисмана*, 2001; *Људи са фењерима*, 2003; *A Visit to the Clockmaker*, 2005; *Јујиро карџароша*, 2008. Књиге прозе: *Таро: враћа изнутра*, књига о окултној симболици, 2002; *Љубав и смрт под штаблима кривих крушака*, приче, 2004; *Сабази*, роман, 2007. Аутор је сценарија *Јарац*, 2006. и *Ейиен*, 2007. Са енглеског је превела изабране стихове Цона Дана *Анаграм*, 1999. Добитник је низа књижевних награда. Њени стихови и приче су штампани у антологијама и другим публикацијама у Аустрији, Енглеској, Немачкој, Ирској, Исланду, Италији, Канади, Литванији, Македонији, Пољској, Русији, САД, Словенији, Србији, Турској, Мађарској, Француској, Холандији, Хрватској и Шведској. (Е. Г.)

ЦВЕТАНКА ЕЛЕНКОВА, рођена 1968. у Софији. Песникиња, оснивач је првог приватног часописа после пада комунизма у Бугарској *Ах, Марија*. Била је главни уредник двомесечника за културу *Европа 2001* и грчког књижевног часописа *Хелиос*. Објавила је три збирке песама *Весла легиона*, 1995; *Амфијолис на девет њушева*, 1998; *Покреш број седам*, 2005. и књигу есеја о Балкану *Време и веза*, 2007. Поезија јој је превођена на многе језике. Преводи са енглеског и грч-

ког. Члан је Удружења бугарских писаца и Међународног центра писаца и преводилаца са Родоса. Са супругом Џонатаном Доном 2007. године оснива издавачку кућу „Small Station Press”, специјализовану за издавање књижевних дела на бугарском и енглеском језику. (В. К.)

ВИРЦИНИЈА ЗАХАРИЈЕВА (ВИРГИНИЈА ЗАХАРИЕВА), рођена 1959. у Софији. Савремена бугарска песникиња и прозаисткиња, главни уредник првог бугарског цендер часописа *P.S.* Дипломирала је бугарску филологију и психологију на Универзитету „Климент Охридски” у Софији. Специјализовала је аналитичку психотерапију у Швајцарској. Ради као психотерапеут. Објавила је књиге песама *Камен који не слуша реку*, 1989; *Кокошка са зашивеним оком*, 1992; *Кадрил — касно појодне*, 1996, роман *9 зечева* (номинације за награде „Хеликон” и „Вик”), 2008. и збирку есеја *Милосћ малих огледала*, 2009. Бави се и публицистиком. Аутор је и два ЦД-а *Бугарски природни звуци* и *The house of medusa — sound for creation*. (А. Т. Ј.)

МИОДРАГ Д. ИГЊАТОВИЋ, рођен 1937. у Баточини код Крагујевца. Бави се теоријом, методологијом и методиком књижевности, пише студије, огледе, есеје, књижевну критику и поезију и прозу. Студије, огледи, есеји, критике, расправе: *Књижевност са основама естетске културе*, 1—3, 1974—1975; *Дубока реч*, 1981; *Тумачење књижевног дела у насјави*, 1990; *Књижевна кришка и савремене теорије тумачења књижевног дела*, хрестоматија, 1992; *Круж на води*, 1—3, 1994—1996; *Однос школе према језику и културној традицији средине*, 1994; *Књижевна кришка у насјави*, 1995; *Нека значајна ишћања савремене школе*, 1998; *Моћ речи*, 1—2, 2000—2001; *Књижевни појмови, изрази и теорије*, хрестоматија, 2002; *Књижевна кришка и проучавање књижевног дела*, 2003; *Школа, полишка, живош (1970—2002)*, 2004; *Увођење у књижевност и језик*, 2004; *Пешчани врш — живош и ђесма*, 2005; *Примери обраде књижевног дела у насјави коришћењем књижевне кришке*, 2008. Књиге песама: *Дневи и сневи*, 1987; *Пешак на води*, 1989; *Шпиноноша и сунце*, 1991; *Звездолук Београда*, 1992; *Човеков стуб*, 1993; *Бунар жеђаник*, 1994; *Београд, ђави знак љубави*, 1995; *Хајде да заменимо срце* (за децу), 1996; *Двонога шума*, 1996; *Усјавна река*, 1996; *Белег речи*, 1999; *Косовске елеџије*, 1999; *Оборовина*, 2000; *Водени ђечаш*, 2000; *Нове и сјаре ђесме о Београду*, 2000; *Бескућно небо*, 2002; *Разне ђесме и ђоводи*, 2002; *Плави сан завичаја*, 2002; *Небом ойчињен као гњездом*, 2003; *Ессе Ното*, 2004; *Усјавна река — сјаре и нове ђесме*, 2004; *Љиљан на Звездари*, 2004; *Киша над Београдом*, 2005; *Кољиво/Срјска кућа*, 2005; *Кућа од речи*, 2005; *Икаров леш*, 2006; *Шумадија, Тромораџија, Србија*, 2008; *Породичне иконе*, 2009. Књиге лирске прозе и приповедака: *Круж ишће*, 1990; *Речни галебови*, 1994; *Пешчани календар*, 1995; *Сезона нових коња*, 2002; *Мирис времена*, 2009.

СВЕТЛОЗАР ИГОВ, рођен 1945. у Радуилу код Софије. Историчар књижевности, критичар, песник, романсијер, есејиста, антологичар, преводац и универзитетски професор. Завршио је словенске језике на Софијском универзитету, доктор је књижевних наука. Специјализирао је словенске књижевности у Загребу и Београду. Радио је као уредник у више књижевних часописа и као професор словенских књижевности на универзитетима у Софији и Пловдиву. Почео је да објављује 1960. године. Његови текстови превођени су на све европске и светске језике. Објавио је преко тридесет књига различитих жанрова од којих су најпознатије *Историја бугарске књижевности* (имала више верзија и више издања, а на српски је преведена 2004. године), *Ружни ѓачићи*, *Монографија о Иви Андрићу*, *Призори*, *Рани крај лета*, *Јелени*. Саставио неколико антологија бугарске поезије и прича. Одлично познаје српску књижевност и активно преводи српске писце на бугарски (Милош Црњански, Владан Десница, Душан Матић, Васко Попа, Иван В. Лалић, Миодраг Павловић, Јован Христић, Бранко Миљковић, Драгослав Михаиловић и др.), а посебно треба истаћи његов велики допринос целовитом превођењу и представљању Иве Андрића у Бугарској.

ВЛАДЕТА ЈЕРОТИЋ, рођен 1924. у Београду. Психијатар, пише студије, огледе и есеје, преводи с немачког, академик. Главна дела: *Личности младог наркомана*, 1974; *Психоанализа и култура*, 1974; *Болести и стварање*, 1976; *Између ауторитетa и слободе*, 1980; *Неуроитичне појаве нашег времена*, 1981; *Дарови наших рођака I, II, III, IV*, 1984, 1993, 1999, 2002; *Неуроза као изазов*, 1984; *Психодинамика и психотерапија неуроза* (коаутор М. Поповић), 1984; *Човек и његов идентитет*, 1988; *Јунг између Истока и Запада*, 1990; *Мистичка стања, визије и болести*, 1992; *Путовање у оба смера*, 1992; *Како замишљам да бих разговарао са владиком Николајем Велимировићем*, 1993; *Разговори са православним духовницима*, 1994; *Психолошко и религиозно биће човека*, 1994; *Вера и нација*, 1995; *Само дела љубави остају*, 1996; *Посете, одломци*, 1996; *Старо и ново у хришћанству*, 1996; *Учење светог Јована Лествичника и наше време*, 1996; *Учење светог Исака Сиринa и наше време*, 1997; *Духовни разговори*, 1997; *Хришћанство и психолошки проблеми човека*, 1997; *Свети Марко Подвижник и други огледи*, 1998; *Светозар Самуровић — сликарство*, 1998; *Индивидуализација и/или обожење*, 1998; *Моја путовања — Европa и Европљани*, 1999; *Изабрани огледи*, 2000; *50 питања и 50 одговора из хришћанске психотерапеутичке праксе*, 2000; *Мудри као змије и безазлени као голубови*, 2000; *Повраћак оцима*, 2000; *Србија и Срби — између изазова и одговора*, 2001; *Божанска и људска мудрост у Давидовим Псалмима*, 2001; *Најлепши есеји Владете Јеротића*, 2002; *Приближавање Богу*, 2002; *Путовања, зајиси, сећања: 1951—2001*, 2003; *Старе и нове мрвице из православних српских манастира: 1979—2000*, 2003; *Нова питања и одговори из хришћан-*

ско-психотерапејутске праксе, 2003; *Постојаности Владете Јеротића: постојбина душе, одбрана животиа, адресе времена* (разговарао М. Јевтић), 2004; *Хришћанство и његове претече: Лао-Це — начела Таоа*, 2004; *Прикази и преторуче — религија, филозофија, књижевности*, 2006; *Савремености руске религиозне филозофије*, 2006; *Недремано Божије око у чудима природе*, 2008; *Сећања*, 2008; *Сабрана дела Владете Јеротића*, 2005—2008; *Есеји — психолошке и религијске теме*, 2009.

ЗАХАРИ КАРАБАШЛИЈЕВ, рођен 1968. у Варни. Драмски и прозни писац. Завршио је бугаристику на Универзитету „Епископ Константин Преславски” у Шумену. Као студент је свирао у рок групи, објављивао песме и приче, био диско-џокеј, радио на радио станицама, писао за новине и часописе. Од 1997. живи са породицом у Охају, САД. Студирао је уметничку фотографију на Охајо Стејт универзитету, а у Холивудском филмском институту филмску продукцију. У Америци је почео да пише драме; позоришни комад *Недељом увече* премијерно је изведен у Лос Анђелесу 2007. године. Драма *Трзај* добила је 2008. награду за нову бугарску драму. Пише на бугарском и на енглеском језику. Објавио је роман *18% сиво*, 2008. Превођен је и грађиван. (А. Т. Ј.)

СТЕФАН КИСЈОВ (СТЕФАН КИСЪОВ), рођен 1963. у Старој Загори. У родном месту је матурирао у француској гимназији. Радио је као електричар у трамвајском парку, бравар у хемијском комбинату, портир у хотелу на Црном мору, сценски радник у старозагорској опери и конобар. Неко време боравио је у Швајцарској, као имигрант. Студирао је на пловдивском и софијском универзитету, потом и на Сорбони у Паризу, а био је и слободни новинар у неколико престониичких новина. Објавио романе *Дубокс*, *Нигде ништа*, *Не будиће месечар*, *Еџекујор* (награда Фондације „Вик” за роман године 2004), *Жена је твоје име*, *Воајер и сџанарка* и збирку приповедака *Конобар у резиденцији „Бојана”*. Његова драма *Особености буџарског националног секса* (оригинални наслов *Галебови*) играна је у благоевградском позоришту. Објавио је и велики број прича. (А. Т. Ј.)

ВЕЛИМИР КОСТОВ, рођен 1956. у Димитровграду. Завршио је студије англистике на Филозофском факултету у Нишу. Преводи са енглеског, бугарског и француског. Објавио је десетак књига превода и збирке песама *Прећућни договори*, 1997; *Ако ти зна Вацлав Хавел*, 2004. Поезија му је превођена на енглески, француски, бугарски, словеначки, македонски и друге језике. Приређивао је часописине теме из аустралијске, шкотске, енглеске, ирске, америчке, канадске и бугарске књижевности. Члан је Удружења књижевних преводилаца Србије и српског и бугарског ПЕН центра.

ПРЕДРАГ ЛАЗАРЕВИЋ, рођен 1929. у Бањалуци, БиХ. Бави се теоријом књижевности и позоришта, пише књижевну критику. Објављене књиге: *Чишање као преиспитивање*, 1988; *Без права на ћушање*, 1996; *Сашира мотивисана родољубљем*, 2002; *Преокујације (или књиге + изложбе = позориште)*, 2005; *Без права на ћушање 2*, 2007.

АЛЕКСАНДАР Б. ЛАКОВИЋ, рођен 1955. у Пећи. Пише поезију и књижевну критику. Књиге песама: *Ноћи*, 1992; *Заседа*, 1994; *Повраћак у Хиландар*, 1996; *Дрво слепог јаврана*, 1997; *Док нам кров прокишњава*, 1999; *Ко да нам врати лица усјуй изгубљена* (избор), 2004. Студије: *Од шопема до сродника: митолошки свети Словена у српској књижевности*, 2000; *Хиландарски јуђојиси*, 2002; *Токови ван шокова — ауентични јеснички јосјуйци у савременој српској поезији*, 2004; *Језикотворци — гонгоризам у српској поезији*, 2006; *Дневник речи — есеји и прикази српске јесничке продукције 2006—2007*, 2008.

МИЛО ЛОМПАР, рођен 1962. у Београду. Бави се књижевном историјом. Објављене књиге: *О завршејку романа (Смисао завршејка у роману „Друга књига Сеоба” Милоша Црњанског)*, 1995; *Модерна времена у прози Драгице Васића*, 1996; *Њеџи и модерна*, 1998; *Црњански и Мефистофел (О скривеној фигури „Романа о Лондону”)*, 2000; *Айолонови јушокази — есеји о Црњанском*, 2004; *Моралистички фрагменти*, 2007; *Негде на граници филозофије и литературе — о књижевној херменеутици Николе Милошевића*, 2009.

МИОДРАГ МАТИЦКИ, рођен 1940. у Великом Средишту код Вршца. Књижевни историчар, пише научне књиге, поезију и прозу, као и књиге за децу. Објављене студије: *Српскохрватска граничарска ејика*, 1974; *Ејика усјанка*, 1982; *Библиографија српских алманаха и календара*, 1986; *Поновнице. Тјови односа усмене и писане књижевности*, 1989; *Лешојис српског народа. Три века алманаха и календара*, 1997; *Историја као предање*, 1999; *О српској прози*, 2000; *Језик српског јесничтва*, 2003. Књиге песама: *Кроз јрсјен јабуку*, 1964; *Кирвај*, 1979. Романи: *Трећи коњ*, 1979; *Глува лађа* (превод на немачки *Das stumme Schiff*, 1994), 1987; *Луди јесак*, 1992; *Иду Немци*, 1994; *Пљускофон*, 1995; *Предности гјиса*, 2008. Књиге приповедака: *Свакодневно хвашање веверице*, 1998; *Уз музику коју волише*, 2000; *Вучјак Аделе Арђени*, 2004; *Немири меде Желимира*, 2006; *Десеји за молићву*, 2006; *Сеновише јриче*, 2008. Приредио више књига и антологија.

НИКОЛА МИРКОВ, рођен 1947. у Београду. Новинар, пише есеје и критику, директор је ТВ Београд.

МИЛИВОЈ НЕНИН, рођен 1956. у Локу, Шајкашка. Књижевни критичар и историчар. Објављене књиге: *С-авети кришке, с-окови*

поезије, 1990; *Светислав Стефановић — претеча модернизма*, 1993; *С мером и без ње*, 1993; *Суочавања*, 1999; *Сивари које су прошле*, 2003; *Сивари лисац*, 2003; *Случајна књиџа — колаж о Тодору Манојловићу*, 2006; *Српска јесничка модерна*, 2006; *Сийне књиџе — о прейисци српских јисаца*, 2007; *Слајка књиџа*, 2008; *Седам бележака — мала књиџа о Црњанском*, 2009. Приредио више књиџа и антологија.

МИЛОЈЕ ПЕТРОВИЋ (Београд, 1934—2009). Новинар, урадио је низ интервјуа са многим познатим личностима из света културе. Писао је и објавио серије текстова/разговора на српске теме, у којима су учествовали академици, професори, историчари: *Срби и њихова црква*, *Срби преко Саве и Дунава у борби за јединствену Србију*, *Срби и велике силе*, *Стиранци који су задужили Србе*, *Социјална психологија у Србији*, *Духовна обнова у Србији*, *Срби и Немци* итд. Изненадна смрт је, нажалост, спречила нашег сарадника да доврши серију разговора *Српске средњовековне теме*.

ЉИЉАНА ПЕШИКАН ЉУШТАНОВИЋ, рођена 1954. у Фекећићу код Врбаса. Пише студије, огледе и радове о народној књижевности, историји књижевности, драми и позоришту. Објављене књиџе: *Послови и дани српске јесничке традиције* (коаутор З. Карановић), 1994; *Змај Деспој Вук — миш, историја, јесма*, 2002; *Стианаја село зајали — огледи о усменој књижевности*, 2007; *Кад је била кнежева вечера? — усмена књижевност и традиционална култура у српској драми 20. века*, 2009; *Усмено у писаном*, 2009.

ЈОВАН ПОПОВ, рођен 1962. у Новом Саду. Пише студије, есеје, књижевну критику и преводи с француског. Објављене књиџе: *Ослобођени чинилац: огледи о теорији и пракси чишања*, 1993; *Класицистичка поетика романа*, 2001; *Чишања неизвесности — огледи из компаратистике*, 2006.

ВЛАДИСЛАВА РИБНИКАР, рођена 1947. у Београду. Бави се теоријом и историјом књижевности, пише студије, огледе, есеје и књижевну критику, преводи са енглеског. Објављене књиџе: *Руски формализам и књижевна историја*, 1976; *Књижевни погледи Исидоре Секулић*, 1986; *Могућности приповедања — огледи о новијој српској прози*, 1987; *Teach Yourself Serbian*, 2003.

ТАТЈАНА СУБОТИН ГОЛУБОВИЋ, рођена 1957. у Београду. Бави се истраживањем српске средњовековне историје, књижевности и језика. Објављена књиџа: *Српско рукописно наслеђе од 1557. године до средине XVII века*, 1999.

АСЈА ТИХИНОВА ЈОВАНОВИЋ (АСЈА ТИХИНОВА ЈОВАНОВИЧ), рођена у Софији. Дипломирала је на Одсеку словенске фи-

лологије на Филолошком факултету Софијског универзитета. Живела је и радила у Београду. Била је двадесет четири године преводилац, редактор бугарске редакције и аутор текстова из области културе у Радио Југославији, а десет година водитељ емисије на бугарском језику на ТВ Београд. Превела је на бугарски језик књиге Ивана Ивановића *Уклећи Србијанац*, Милорада Павића *Последња љубав у Цариграду* и *Кућија за њисање*, Борислава Пекића *Усјон и њад Икара Губелкијана*, Филипа Давида *Принц вајри*, Виде Огњеновић *Ошрово млеко мачка*, Сање Домазет *Ко њлаче*. Драмски комад Сање Домазет *Коко* у њеном преводу више сезона налази се на репертоару Софијског камерног позоришта 199. Члан је Удружења књижевних преводилаца Србије. Тренутно живи у Софији.

СВЕТЛАНА ТОМИН, рођена 1964. у Новом Саду. Бави се проучавањем српске средњовековне књижевности, пише студије, огледе и поезију. Књига песама: *Роџ*, 1983. Студије: *Владика Максим Бранковић*, 2007; *Књигољубиве жене српског средњег века*, 2007. Приредила: *Сџара српска књижевност*, 2001; Ђорђе Сп. Радојичић, *Културно благо — Да ли знаје?*, 2006; Ђорђе Сп. Радојичић, *Историјске расправе*, 2007.

ЛИДИЈА ТОМИЋ, рођена 1955. у Никшићу. Бави се књижевном историјом, пише есеје, критику и стручне радове. Објављена књига: *Грошески свијет Миодрага Булатовића*, 2005.

МАЛИНА ТОМОВА, рођена 1950. у Пловдиву. Песникиња и сценариста. Завршила је 1976. руску филологију на Софијском универзитету „Св. Климент Охридски“. Објавила је збирке песама *Душа*, 1978; *Стална љубав*, 1987; *Сџиџмаје. Књиџа њосџанка*, 1994. Ауторка је сценарија за играни филм *Гори, џори, вајрице* (добио Награду филмске критике 1994) и документарног филма *Васџица* (1996). Уредница је у бугарским *Књижевним новинама* и од 1996. власница издавачког предузећа „Стигмати“ (Е. Г.)

МИЛЕНА ФУЧЕЦИЈЕВА (МИЛЕНА ФУЧЕДЖИЕВА), рођена у Софији. Савремена бугарска прозаисткиња, драмска списатељица и есејисткиња. Више од двадесет година живи у Лос Анђелосу, САД, где ради као менаџер продаје у једној продавници накита. Завршила је филмску режију у Софији, аутор је награђиваних краткометражних филмова у Бугарској и иностранству. Пише и позоришне комаде који се играју и у матичној земљи и у САД. Најпознатија дела: *Бели црнац* (есеји), *НеХана* (приче), *Кефер* и *Цвеће мале Иде* (романи), *Зен-џорно* (драме). Нека од њих преведена су на енглески и француски језик. (А. Т. Ј.)

ДРАГАН ХАМОВИЋ, рођен 1970. у Краљеву. Пише поезију, есеје и књижевну критику. Књиге песама: *Мракови, руже*, 1992; *Намењеник*, 1994; *Мајична књига*, 2007; *Албум раних стихова*, 2007. Књиге есеја и критика: *Сан Драгана Илића*, 1990; *Сћвари овдашње*, 1998; *Песничке сћвари*, 1999; *Последње и прво*, 2003; *С обе сћране*, 2006; *Лето и цитајти — поезија и поезика Јована Христића*, 2008; *Песма од почетка*, 2009.

САША ХАЏИ ТАНЧИЋ, рођен 1948. у Лесковцу. Пише прозу, поезију и есеје. Књиге приповедака: *Јеврем, сав у смрти*, 1976; *Савршен облик*, 1984; *Силазак у време*, 1987; *Звездама повезани*, 1990; *Ивицом, најлепши људи*, 1990; *Галопирајући војник*, 1990; *Скидање оклопа*, 1993; *Кључ за чудну браву* (избор), 1994; *Храм у кофери*, 1996; *Повратак у Наис* (избор), 1997; *Небеска губернија*, 1997; *Рајна пресјоница*, 2007; *Кафкин син*, 2008. Романи: *Свето место*, 1993; *Црвенило*, 1995; *Караван Светога Влаха*, 2002; *Меланхолија — епиграф*, 2006. Књиге песама: *Записан свршиће се свети*, 1973; *Пејзаж с душом*, 1995; *Псалми за 2000.*, 2001. Књиге огледа, студија и есеја: *Паралелни светиови*, 1979; *Поетика одложеног краја — једно читање Лазе К. Лазаревића*, 1999; *Романи Миливоја Перовића*, 2002; *Проклејство, коначна ведрина*, 2005; *Повлаћено место*, 2005; *Корен, којрена*, 2006; *Из дубине књижевног дела*, 2007.

Приредио
Бранислав КАРАНОВИЋ